

NURAY ƏLİYEVƏ

**AZƏRBAYCAN
DİLİNİN ŞAHBÜZ
ŞİVƏLƏRİ**

NURAY ƏLİYEVƏ

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN
ŞAHBUZ ŞİVƏLƏRİ**

“Elm və təhsil”
Bakı – 2012

***Əsər AMEA Naxçıvan Bölməsinin Elmi Şurasının
10 yanvar 2012-ci il 3 sayılı protokoluna əsasən çap olunur.***

Elmi redaktor:

Nizami Manaf oğlu Xudiyev
Filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçi:

Əbülfəz Aman oğlu Quliyev
*AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya
elmləri doktoru, professor*

**Nuray Əliyeva. Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələri.
Bakı, "Elm və təhsil", 2012, 192 səh.**

Monoqrafiyada Azərbaycan dilinin Şahbuz rayon şivələri fonetik və qrammatik cəhətdən əhatəli şəkildə, Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələri, qohum dillərin dialektləri, klassiklərin əsərləri ilə müqayisəli şəkildə tədqiq edilmişdir. Burada şivənin dialekt və şivələrimizlə oxşar və fərqli cəhətləri öz əksini tapmış və bunlar Şahbuz şivələrinin dialektologiyamızdakı mövqeyi müəyyənləşdirilmişdir.

4602000000
N098 - 2012 *qrifli nəşr*

© «Elm və təhsil », 2012

ÖN SÖZ

Azərbaycanın ən qədim guşələrindən biri olan Naxçıvan diyarı zəngin təbii sərvətlərə malik olduğu kimi, rəngarəng şivə xüsusiyyətlərinə də malikdir. Həmin şivə materialları müasir dilimizi və onun tarixini öyrənmək işində qiymətli mənbə rolunu oynayır. Amma çox təəssüf ki, bu qiymətli material, zəngin mənbə keçmişdə kifayət qədər lazımlı şəkildə araşdırılmamışdır.

Bu baxımdan bu dəyərli monoqrafiya diqqəti cəlb edir. Çünki bu sahədə bəzi işlər görülsə də, Şahbuz şivələrinin indiyə qədərki tədqiqi tam deyil. Qeyd edək ki, dialekt və şivələrimiz xalqımızın milli sərvətidir və onların öyrənilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Hər hansı bir dialekt və şivənin hərtərəfli monoqrafik tədqiqi onun fonetikasının, leksikasının, morfolojiya və sintaksisinin birlikdə, digər dialekt və şivə materialları, qohum dillər və onların dialektlərinin materialları ilə müqayisədə araşdırmağı tələb edir. Müəllif burada ilk dəfə hərtərəfli olaraq Naxçıvan MR-in Şahbuz rayon şivələrinin fonogrammatik təhlilini vermişdir.

Əsər giriş, üç fəsil, nəticə, ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir. Burada Şahbuz şivələrinin fonetikasi, morfolojiyası və sinaksisi təsviri şəkildə, Azərbaycan və türk dünyasının dialekt və şivələri ilə müqayisəli planda tədqiq edilmişdir.

Əsərin “Şahbuz şivələrinin fonetikasi” adlanan bölməsində tədqiqatçı şivənin fonetikasını olduqca dərinləndirən araşdırmış və mühüm elmi nəticələr əldə etmişdir.

Burada Şahbuz şivələrində özünü göstərən olduqca maraqlı sait və samit səslərin variantları təhlil olunaraq belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, Şahbuz şivələrində saitlərin və

samitlərin ədəbi dildən fərqli bir sıra variantları mövcuddur ki, bu da şivənin özünəməxsusluğunu səciyyələndirir. Burada müəllif səs əvəzlənmələrindən də bəhs edir. Qeyd edim ki, səs əvəzlənmələri hər hansı dialekt və ya şivənin digər dialekt və şivələrdən fərqlərini meydana çıxarmaq baxımından çox əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda səs əvəzlənmələrinin araşdırılması dil tarixinə çox mühüm dil faktları verir. Çünki dialekt və şivələrimiz bu baxımdan dilimizin tarixinin demək olar ki, hər bir dövrünü özündə əks etdirir. Məhz bunları nəzərə alaraq əsərdə səs əvəzlənmələrinə geniş yer verilmiş, maraqlı müqayisələr aparılmışdır.

Birinci fəsildə gənc alim eyni zamanda Şahbuz şivələrində özünü göstərən fonetik hadisə və qanunları da tədqiqata cəlb etmiş, müqayisələr aparmışdır.

Bu qiymətli əsərdə müəllif Şahbuz şivələrinin morfolojiyasına da yer vermişdir. Tədqiqat göstərir ki, Şahbuz şivələrinin morfolojiyasında da fonetikasında olduğu kimi, şivəyə xas olan cəhətlər çoxdur və bu da şivəni Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrindən fərqləndirir. Bu fəsildə bütün əsas və köməkçi nitq hissələri tədqiqatçı süzgecindən keçirilmişdir.

Müəllif qeyd edir ki, Şahbuz şivələrində ədəbi dildən fərqli leksik şəkilçilər vardır ki, bu şəkilçilərin bir qismi ədəbi dilimizdə ümumiyyətlə işlənmir, bir qismi isə ədəbi dildə qeyri-məhsuldardır. Şivədə elə leksik şəkilçilər də vardır ki, onlar bu gün ədəbi dilimiz üçün arxaik sayılır.

Bu fəsildə eyni zamanda Şahbuz şivələrində köməkçi nitq hissələri də tədqiqatdan kənar qalmamış, onlara da münasibət bildirilmişdir.

Şahbuz şivələrinin sintaksisinin tədqiqat obyektini kimi götürüldüyü üçüncü fəsildə Şahbuz şivələrində ədəbi dildən sintaktik cəhətdən fərqlənən dialektoloji materiallar təhlil olunaraq şivənin xarakter xüsusiyyətləri meydana çıxarılmışdır. Müəllif digər dialekt və şivələrimizlə yanaşı yazılı

abidələrimizə, klassiklərimizin əsərlərinə də müraciət edərək oradan gətirdiyi misallarla şivədən gətirilən misallar arasında müqayisələr aparmış və dediyi fikirləri bir daha dəqiqləşdirmişdir.

Monoqrafiya dialektologiyamıza böyük bir töhfədir və gələcək tədqiqatçılar üçün də qiymətli bir mənbədir. Buradan ali məktəb tələbələri və müəllimləri də faydalana bilərlər. Əsər həm - dialektologiya elmi üçün, həm də milli-mədəni varlığımızın dərkə üçün, dilimizin keçmişi və bu günü baxımından olduqca böyük əhəmiyyət daşıyır.

Nizami Manaf oğlu Xudiyev
filologiya elmləri doktoru, professor

GİRİŞ

XIX əsrin ortalarından başlanan Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin tədqiqi bu gün də davam və inkişaf etməkdədir. Çünki dilçiliyimizdə dialekt və şivələrin hərtərəfli araşdırılmasına aktual məsələlərdən biri kimi həmişə geniş yer verilmişdir. Hələ sovetlər dövründə Azərbaycan dilçiliyinin bir sahəsi kimi Azərbaycan dilinin dialektologiyası böyük inkişaf yolu keçmişdir. Bu dövrdə Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri də həm ekspedisiya yolu ilə, həm də fərdi yolla öyrənilmişdir.

1945-ci ildə Azərbaycanda EA-nın təşkili və burada müstəqil dil institutunun açılması ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin tədqiqi işi də canlanmağa başlayır. Belə ki, Dil İnstitutunun, sonralar isə Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Culfa, Ordubad (1950), Nəraşen (Şərur) (1951), Şahbuz (1953), Naxçıvan (1954) rayonlarına təşkil etdiyi dialektoloji ekspedisiyalar (67, 14) tədqiqat aparmışlar.

Azərbaycan ikinci dəfə müstəqillik əldə edəndən sonra xalqımızın milli-mədəni və tükənməz xəzinəsi olan dialekt və şivələrimizin öyrənilməsi üçün geniş üfüqlər açıldı. Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrinin yenidən, hərtərəfli, dərinlən tədqiqi Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran ən aktual problemlərdən biridir.

Qeyd edək ki, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin 2002-ci il 7 avqust tarixli sərəncamı ilə Naxçıvanda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsinin yaradılması bütün sahələrdə olduğu kimi dialektologiyamızın da inkişafına öz töhfəsini verdi. Naxçıvanın demək olar ki, bütün rayonlarının şivələri ayrı-ayrılıqda tədqiqat obyektinə çevrildi, eyni zamanda Naxçıvanda

dialektoloq kadrların yetişməsi işində də böyük irəliləyişlər müşahidə olunmaqdadır.

Şahbuz şivələri Naxçıvan dialektinə daxil olub, Şahbuz rayonunu əhatə edir. Rayon bir şəhərdən, bir qəsəbədən və 23 kənddən ibarətdir. Ərazisi dağlıq və dağətəyi sahələrdir. Əhalinin məşğuliyyəti əkinçilik, heyvandarlıq, arıçılıq, bağçılıq və qismən toxuculuqdur. Şahbuz şivələri Cənub qrupu dialekt və şivələri, o cümlədən Naxçıvan dialekti ilə Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri arasında müəyyən mənada keçid təşkil edir və bir çox xüsusiyyətləri ilə İraq-türkman ləhcəsinə daha yaxındır. Bununla yanaşı özünəməxsus, həm ədəbi dilimizdən, həm də digər dialekt və şivələrimizdən fərqlənən xüsusiyyətləri var. Elə buna görə də Şahbuz şivələri sovetlər dövründə də dialektoloqların diqqətindən kənarda qalmamış, bu sahədə bir sıra məqalələr yazılmışdır. M.Şirəliyevin “Şahbuz şivələrinin fonetikasi”, R.Ə.Rüstəmovun “Şahbuz şivələrinin sintaksisi”, Ə.M.Quliyevin “Şahbuz şivələrində toxuculuq terminləri”, “Şahbuz şivələrində arıçılıq terminləri”, “Şahbuz rayonu şivələrinin əkinçilik terminləri” məqalələri nəşr olunmuş, Ə.M.Quliyev “Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələrinin leksikası” (1984) mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir.

Bunula belə, Şahbuz şivələrinin tədqiqinə böyük ehtiyac var. Ona görə ki, dialekt və şivələrin hərtərəfli tədqiqi türkologiya elminə, dil tarixinə yeni dil faktları verir, dialekt və şivəni yaşadan xalqın milli tarixi, mədəniyyəti, etnoqrafiyası, adət-ənənəsi daha da aydınlaşır.

Şahbuz şivələrinin indiyə qədərki tədqiqi tam deyil. Hər hansı bir dialekt və şivənin hərtərəfli monoqrafik tədqiqi onun fonetikasının, leksikasının, morfolojiya və sintaksisinin birlikdə, digər dialekt və şivə materialları, qohum dillərin və onların dialektlərinin materialları ilə müqayisədə araşdırılmasını tələb edir.

Bütün bunları nəzərə alsaq, Şahbuz şivələrinin öyrənilməsi aktual məsələlərdən biridir. Məhz bu mövzunun aktuallığı da günün tələblərindən irəli gəlmişdir.

Şahbuz şivələri müasir ədəbi dilimizdən və Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrindən fonetik, leksik və qrammatik cəhətdən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Odur ki, burada əsas məqsəd bu fərqli xüsusiyyətləri özündə əks etdirən dialektal material toplamaq, toplanan materialları sistemləşdirmək, fonetik, morfoloji və sintaktik cəhətdən Azərbaycan dilinin tədqiq olunmuş digər dialekt və şivələrinin materialları ilə, yeri gəldikcə qohum dillər və onların dil vahidləri ilə etnolinqvistik təhlil apararaq, Şahbuz şivələrinin tutduğu yeri müəyyənləşdirmək, bu fərqlərin yayılma arealını diaxron və sinxron tədqiq etməkdir.

Məlumdur ki, bir sıra dil hadisələri müasir ədəbi dilin materialları ilə izah edilə bilməz. Belə halları dialekt materialları ilə araşdırmaq lazım gəlir. Bu baxımdan Şahbuz şivələrinin materiallarının kameral təhlili üçün mənbə Azərbaycan dilinin tədqiq olunmuş digər dialekt və şivələrinin materialları, qohum dillər və onların dialektlərinin materialları, Azərbaycan dilinin qədim yazılı mənbələri, klassiklərimizin əsərləri, "Kitabi-Dədə Qorqud dastanları", qədim lüğətlər olmuş, dil faktları bunlarla müqayisə edildikdən sonra nəticə çıxarılmışdır.

Tədqiqatın obyektini Şahbuz şivələrinin ədəbi dillə müqayisədə fonoloji, morfoloji və sintaktik cəhətdən fərqlənən dialektoloji materiallar təşkil edir. Bu materialları tədqiqatçı 2005-2009-cu illər arasında AMEA Naxçıvan Bölməsinin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Şahbuz rayonuna təşkil etdiyi ekspedisiyalarda iştirak etdiyi zaman toplamış, özü fərdi olaraq Şahbuz kəndlərini həftələrlə dolaşmış, kənd sakinləri ilə ünsiyyətə girmiş, onları dönə-dönə dinləmiş, topladığı materialların dəqiqliyini təkrar-təkrar yoxlamışdır. Tədqiqatçı material toplarkən dialoqdan, müsahibədən,

müşahidədən, anket üsulundan, sorgudan, texniki vasitələrdən istifadə etmişdir. Tədqiqatçı Şahbuzun aşağıdakı yaşayış məntəqələrindən material toplamışdır: Ağbulaq, Aşağı Qışlaq, Ayrınc, Badamlı, Biçənək, Daylaqlı, Gömür, Güney Qışlaq, Kiçikoba, Keçili, Kolanı, Kükü, Külüs, Qarababa, Qızıl Qışlaq, Mahmudoba, Mərəlik, Nursu, Sələsüz, Şada, Şahbuzkənd, Türkeş və Yuxarı Qışlaq kəndlərindən, Badamlı qəsəbəsindən və Şahbuz şəhərindən¹. Bunlarla yanaşı müəllif özündən əvvəlki tədqiqatçıların topladıqları materiallara müraciət etmiş və onları bir daha dəqiqləşdirmişdir.

Tədqiqat zamanı əldə edilmiş nəticələr həm Azərbaycan dilçiliyi, həm də ümumən türkologiya üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, dissertasiya Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, tarixi fonetikasını, tarixi leksikologiyasını, tarixi qrammatikasını, eləcə də türk dillərinin müqayisəli fonetikasını, leksikologiyasını, sintaksisini kimi əsərlərin yazılmasına lazımı dil faktı verəcəkdir. Müasir dünyamız üçün gərəkli olan ortaq türk dilinin formalaşmasında da yardımçı ola biləcəkdir. Eyni zamanda, işin materiallarından Azərbaycan dilinin həm dialektoloji və izahlı lüğətlərinin, həm dialektoloji atlasının tərtibi zamanı, eləcə də türk dillərinə aid dilçilik atlasının tərtibi zamanı istifadə oluna bilər. Buradakı materiallar ali məktəblərin filoloji fakültələrinin tələbələri üçün xüsusi kursların və dərs vəsaitlərinin hazırlanması baxımından da faydalıdır. İşin zəngin materiallarından Azərbaycan dilinə aid müxtəlif sahə terminlərini əhatə edən terminoloji lüğətlərin yaradılması zamanı da geniş şəkildə istifadə ediləcəkdir.

¹ Şahbuz rayonu ərazisində olmuş bir neçə kiçik kənddə indi yaşayış yoxdur. Həmin kəndlərin əhalisi ya rayonun onlara yaxın yaşayış məntəqələrində məskunlaşmış, ya da başqa rayonlara köçmüşlər. Şahbuz ərazisində yaşayanlar əvvəlki kəndlərin xüsusiyyətlərini saxladıqlarına görə həmin kəndlərin sakinlərindən alınmış materiallar əvvəlki kəndlərin adı ilə verilmişdir. Məs.: Məzrə, Qaraboya, Zərətün, Zırmel belə kəndlərdəndir.

I FƏSİL

ŞAHBUZ ŞİVƏLƏRİNİN FONETİKASI

Dialekt və şivələrdə özünü göstərən məhəlli xüsusiyyətlər fonetik cəhətdən daha tez nəzərə çarpır. Fonetik fərq sözün nə leksik, nə də qrammatik mənasına təsir etmir. Lakin bu fonetik fərqlər hər hansı bir dialekt və şivənin tarixən necə formalaşması, hansı bir xalqın dialekt və şivələri ilə əlaqəsi baxımından çox faydalıdır. E.Əzizov yazır: "...Azərbaycan dilinin Təbriz, Ordubad, Şahbuz şivələrində özünü göstərən «ı» –laşma hadisəsinin (ıarx, ıay, ıırax, ıəltik və s.) Sabir-Xəzər tayfalarının dil xüsusiyyətləri ilə bağlı olması ehtimal olunur. Bu fakt Azərbaycan ərazisində qədim zamanlardan Xəzər tayfalarının, habelə Xəzərlərlə qaynayıb qarışmış Türk tayfalarının yerləşməsi və qədim Xəzər dilində «ı» dialektinin mövcud olması ilə təsdiq olunur (22, 77)." Akademik M.Şirəliyev "Şahbuz şivələrinin fonetikasi" adlı məqaləsində yazır: "Şahbuz şivələrinin Azərbaycan dilinin başqa qrup dialekt və şivələri ilə olan əlaqəsindən danışarkən göstərməliyik ki, Şahbuz şivələri Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri ilə qərb qrupu dialekt və şivələri arasında bir növ keçid (ərazi cəhətdən də belədir) təşkil edir. Buna görə də Şahbuz şivələrində qərb qrupu dialekt və şivələrinə aid olan bəzi fonetik xüsusiyyətlərə rast gəlirik (66, 5)."

Saitlər

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində və Azərbaycan dilinin bütün dialekt və şivələrində sait səslərin kəmiyyəti eynidir. Şahbuz şivələrində də sait səslər kəmiyyətinə görə fərqlənmir. Həm ədəbi dildən, həm də bir sıra türk dillərindən fərqlənmə

saitlərin kəmiyyəti, növü deyil, ancaq və ancaq saitlərin variantlarıdır.

Akademik M.Şirəliyev «Azərbaycan dialektologiyasının əsasları» dərslində, 1962-ci ildə Azərbaycan SSR EA nəşriyyatında onun redaktorluğu ilə nəşr olunmuş «Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri» kitabında, «Şahbuz şivələrinin fonetikasi» məqaləsində sait səslərin təsnifini aşağıdakı kimi vermişdir. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində işlənən səsləri (saitləri) və onların variantlarını üç bölgü əsasında göstərmək olar.

1. Deyiliş yerlərinə görə:

- a) Önsıra saitləri: ə (ə:)¹, i (i:, i[~]), e (e:), ö (ö:), ü (ü:, ü̇),
b) Arxasıra saitləri: a (a:, ã:), ı (ĩ, ã:, ı^ı), o (o:), u (u:, ũ, ũ:).

2. Ağız boşluğunun vəziyyətinə görə:

- a) Açıq saitlər: a (a:, ã:), ə (ə:), o (o:), ö (ö:),
b) Qapalı saitlər: ı (ĩ, ã:, ı^ı), i (i:, i[~]), e (e:), u (u:, ũ, ũ:), ü (ü:, ü̇).

3. Dodaqların iştirakına görə:

- a) dodaqlanan saitlər: o (o:), ö (ö:), u (u:, ũ, ũ:), ü (ü:, ü̇),
b) dodaqlanmayan saitlər: a (a:, ã:), ə (ə:), ı (ĩ, ã:, ı^ı), i (i:, i[~]), e (e:) (66, 6-7; 67, 23; 5, 13).

Şahbuz şivələrinin fonetik xüsusiyyətləri M.Şirəliyevin təsnifinə uyğun olduğundan biz də həmin təsnifi əsas götürdük. Lakin Şahbuz şivələrində mövcud olmayan bəzi səsləri bölgüdən çıxarmışıq.

Uzun saitlər. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində saitlərin uzun variantı saitlərin kəmiyyətə görə təsnifində verilir. Bu təsnifə görə saitləri Ə.Dəmirçizadə üç növə bölür: adi saitlər, uzun saitlər, qısa saitlər (19, 45).

Uzun saitlərin Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində olmasını bir çox dialektoloqlar qeyd etmişlər. İlk olaraq Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində sait səslərin uzun variantının olmasından N.İ.Aşmarin bəhs etmişdir. O, 1926-cı

¹ Mötərizədə əsas saitlərin variantları verilir.

ildə çap etdirdiyi “Общий обзор народных тюркских говоров гор. Нухи” əsərində Nuxa (Şəki) şəhər şivələrində *qa:riⁱ*, *a:riⁱ*, *sa:riⁱ*, *ya:riⁱ*, *bariⁱ* (93, 14) sözlərində uzun saitlərin olduğunu göstərmişdir. Oğuz rayon şivələrini tədqiq edən A.Hüseynov da bu şivələrdə iki hecalı sözlərin birinci heçasında a saitinin uzanmasını *a:ri*, *qa:ri*, *sa:ri*, *da:ri*, *ma:rix* < moruq>, *ya:zi* <çöl> sözlərində müşahidə edildiyini qeyd etmişdir (97, 3). R.Rüstəmov Quba şivələrində a, o, e saitlərinin tələffüzündə ilkin uzanmanın olduğunu qeyd edir və nümunə üçün *qa:dın*, *a:ri*, *o:xur* <axur>, *be:yil* <bədənin bir hissəsi> sözlərini vermişdir (59, 15).

M.Şirəliyev saitlərin ilkin uzanmasının çox zəif halda bəzi şivələrdə (Şəki, Dmanisi) saxlanıldığını qeyd etsə də, sonralar bu fikrindən uzaqlaşmış, Azərbaycan dili şivələrində sait səslərin ilkin uzanmasının olmadığını göstərmişdir (127, 14).

M.İslamov saitlərin uzanması haqqında yazır ki, bu, sözlərdə səs düşümü hadisəsi baş verməsindən əmələ gəlir və uzanma sözlərdə məna dəyişikliyi yaratmır. Ona görə də bu tip uzanmanı nə ilkin, nə də sonrakı uzanma hesab etmək mümkün deyildir. Uzanmanın bu tipi səslinin (saitin) sözdəki fonetik mövqeyindən asılı olur (43, 6).

M.Rəsənen Volqaboyunda yaşayan xalqların dilində (118, 42-58), S.Mollazadə Qax rayonu şivələrində (110, 5) uzun saitlərin işləməsinə və bunların fonetik səciyyədə olduğunu göstərirlər.

A.Axundov M.Şirəliyevin Şəki dialektinə aid verdiyi nümunələrin ilkin uzanma faktı kimi şübhə doğurduğunu qeyd edir (8, 16). L.S.Levitskaya tədqiqatçıların Azərbaycan dili şivələrində ikihecalı sözlərin birinci heçasında qeydə aldıkları ilkin uzun saitləri etimoloji yox, fonetik mövqeyindən asılı olan uzanma hesab edir (124, 18).

M.İslamova görə Şəki dialektində fonetik mövqeyindən asılı olan uzanma balkar və qaqauz dilləri ilə, demək olar ki,

eyniyyət təşkil edir. Fərq yalnız bundadır ki, qaqauz dilində sait uzanması həm açıq, həm də qapalı hecada, Şəki dialektində və balkar dilində isə təkcə açıq hecada özünü göstərir (43, 11). M.Şirəliyev «Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri» əsərində qeyd edir ki, ilkin uzanma daha qədim dövrlərə aiddir. Bunun əmələ gəlmə səbəbləri dilin daha sonrakı inkişaf tarixi ilə izah edilə bilmir. İlkin uzanmaya yakut və türkmən dillərində daha çox təsadüf edilir (1, 14). E.Əzizova görə ilkin uzun saitlər (saitlərin pratürk və ya ümumtürk uzanması) ümumxalq Azərbaycan dilinə xas olan xüsusiyyət deyil, lakin onun izi bəzi şivələrdə təkhecalı sözlərdə qalır: gö:l, çö:l, dö:rt (22, 130).

Çulım - tatar və türkmən dillərində də *çö:l, dö:rt* sözlərində saitlərin ilkin uzanması özünü göstərir. Çulım – tatar dilində *kö:l, tö:rt*; türkmən dilində *kö:l, dö:rt* (123, 33).

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun 2004-cü ildə nəşr etdiyi “İraq-türkmən ləhcəsi” kitabında uzun saitlərdən bəhs edərək yazırlar: “İraq –türkmən ləhcəsində də uzun saitlər geniş yayılmışdır. Burada müşahidə olunan uzun saitləri iki yerə bölmək olar: 1) Fonetik mövqeyindən asılı olan uzanma; 2) Sonrakı, yəni sözlərdən müəyyən samitlərin düşməsi nəticəsində yaranan uzanma. İraq-türkmən ləhcəsində ilkin uzanma yoxdur” (40, 48).

İlkin uzun saitlər İranın cənubundakı eynallı və qaşqay dialektlərində də qeydə alınmışdır: *va:r, ga:l, ba:ş, ya:n, (eynallı), a^o:j, qa^o:ş, xo:n, di:ş, (qaşqay)* (123, 29).

Şahbuz şivələrində apardığımız müşahidələr zamanı bir neçə sözdə ilkin uzanmanın izlərinə təsadüf edirik: *qa:v* (Kol., Biç., Y.Q.)- (isim) <çaxmaq daşından çıxan qığılıcımdan od alıb yanmaq üçün hazırlanmış xüsusi pambıq, *qav* (ə. k.)- (fel)- qovmaq; *ba:rı* (ə. k.)-(mod. söz)- heç olmazsa, *barı* (Nur., Qb., Şah.k., Mər.) - hündür hasar; *qa:rı* (ə. k.)-(fel)- ailə qurmadan yaşamaq, *qarı* (ə. k.)- (isim)-yaşı keçmiş qadın; *ya:rı* (ə. k.)-(fel)- arzuya çatmaq, xoşbəxt olmaq, *yarı* (ə. k.)-(isim)- bütövün parçası.

Göründüyü kimi Şahbuz şivələrində də ilkin uzanma çox zəifdir. Nümunə verilmiş sözlərdə uzun a saiti sözün mənə dəyişməsinə səbəb olur. Şivədə sözün mənə dəyişməsinə təsir edəcək digər saitlərə rast gəlmədik.

Azərbaycan dilinin başqa dialekt və şivələrində olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də sonrakı uzanma geniş şəkildə yayılmışdır. Bu uzanma, daha doğrusu, uzun saitlərin yaranması sözdəki samitlərdən birinin düşməsi nəticəsində olur.

Şahbuz şivələrində a, ə, i, e, o, ö, ü, u saitlərinin uzun variantı var. İraq-türkman ləhcəsində isə sonrakı uzanma bütün saitləri əhatə edir. Sonrakı uzanma, ümumiyyətlə, sözlərdən müəyyən samitlərin- q, d, y, l, m, n, r, h düşməsi nəticəsində əmələ gəlir (40, 49).

Uzun a saiti. Şahbuz şivələrində a saitinin uzanması aşağıdakı fonetik şəraitdə baş verir:

a) a: saiti ərəb mənşəli sözlərdə ε səsinin yerində, ε səsi ilə saitin və ya qoşa saitin birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir:

a:lə <ailə, a:şığam <aşiqəm, ca:b <cavab və s.

Uzun a səsinin bu fonetik şəraitdə əmələ gəlməsinə Naxçıvan, Ordubad dialekt və şivələrində də təsadüf edilir.

Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasından bəhs edərkən H.Mirzəzadə yazır: “Bir sıra türk dillərindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində a: səsi yoxdur. Buna görə də Azərbaycan dilində sözün mənasını əsaslı şəkildə dəyişən, adi normadan kənar a səsinə təsadüf etmək olmur. Dialektlərimizə gəldikdə isə burada uzanan a səsini ancaq dilimizə keçən ərəb və fars mənşəli sözlərdə görmək olar... Azərbaycan dilində ε səsinin olmaması üzündən həmin sözlərdə uzanan a səsi bu kəsiri tamamlamışdır. Bu xüsusiyyət bu gün belə özünü dialekt və şivələrimizdə göstərir” (54, 17).

b) Uzun a səsi sonor m, n samitlərinin sözün ortasından düşməsi nəticəsində əmələ gəlir: a+r+ı= a: *başa:rsan, apa:r* (Kükü, Q.Q., G.Q., A.) <bacarırsan, aparır.

$a+n+i=a$: *kota:n, qoca:n, heyva:n* (Səl., Şada, Bad., Mah., Biç.) <kotanın, qocanın, heyvanın.

$a+l+i=a$: *qa:r, a:llar* (ə. k.) <qalır, alırlar.

Uzun a saiti "Kitabi –Dədə Qorqud" dastanında y samitinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir: *ara:n* <arayın, *bağla:n* <bağlayın, *qapa:n* <qapayın.

y səsinin düşməsi nəticəsində a saitinin uzanması Qazax : *qa:çı* (qayçı), Ağcabədi: *qa:* (qaya), *ha:t* (həyat) şivələrində də qeydə alınmışdır. (63, 22-25).

Uzun ə saiti. Azərbaycan dilinin cənub qrupu dialekt və şivələrinə xas olan uzun ə saiti Şahbuz şivələri üçün də xarakterikdir. Uzun ə saiti bu şivədə aşağıdakı fonetik şəraitdə əmələ gəlir:

a) Uzun ə səsi sonor n samitinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir. $a+n+i=a$: *meşə:n* (ə. k.) <meşənin; *küyrə:n* (ə. k.) <kirvənin.

b) Uzun ə səsi söz ortasında və ya sait ilə bitən əsasla saitle başlanan şəkilçi arasında işlənən y, g samitlərinin düşməsi nəticəsində yaranır: $a+y+a=a$: *lə:n* (Bic., Y.Q., A.Q., Ab., G.) <ləyən; *də:r* (ə. k.) <dəyər//deyər; *bə:m* (Bad., Kol., Mah., Mər., Şah.k.) <bəyəm.

$a+y(g)+i=a$: *çə:rtgə* (Kül., Keç., Nur., Mah., Y.Q.) <çəyirtgə; *sə:rtmək* (Biç., Zər., Ab., Şad.) <səyirtmək (atı qürurla sürmək).

$e+y+a=a$: *yə:sən* (ə. k.) <yeyəsən; *də:l* (G., Ab., Nur., Biç., Y.Q.) <deyil; *də:llər, də:rəm, də:nda* və s.

$i+y+a=a$: *yə:si* (Səl., Mər., Şah.k., Kül., Keç.) <yyəsi.

c) Uzun ə saiti bəzən söz ortasında q, h samitlərinin düşməsi nəticəsində yaranır:

$a+h+a=a$: *cə:t* (ə. k.) <cəhət, *yə:r* (ə. k.) <yəhər; *kə:r* (Biç., Nur., G., Ab., Kol.) <kəhər; *tə:r* (b. k.) <təhər. Tə:r sözü Şahbuz şivələrində çox vaxt nə və ya bir sözləri ilə birlikdə işlənir: *nətə:rsən, bitə:r*.

ç) Uzun ə səsi sait ilə bitən və saitlə başlanan sözlərin bitşik tələffüzü zamanı iki saitin birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir: $a+a=a$: *nə:cəb* (ə. k.) <nə əcəb.

d) uzun ə səsi ərəb mənşəli sözlərdə ϵ səsinin yerində qoşa saithlərin birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir: $a+\epsilon+a=a$: *tə:sıp, tə:cüp, mə:tdəl* (ə. k.) <təəssüb, təəccüb, məəttəl.

$a+\epsilon=a$: *lə:li-gühər* (Səl., Mər., Keç., Kül.) <ləli-gövhər.

$a+\epsilon+a=a$: *cəmə:t* (b. k.) <camaat.

e) uzun ə səsi ərəb və fars mənşəli sözlərdə sözün ortasında h samitinin düşməsi nəticəsində yaranır: $a+h=a$: *Tə:məz* (ə. k.) <Təhməz; *və:şi* (Kol., Kük., Kül., Mah., Qb.) <vəhşi; *ə:fal* (Mər., Şad., B.q., Şah.k., Y.Q.) <əhval.

ə) Şahbuz şivələrində gəl sözündən l samiti düşür və bunun nəticəsində ə səsi uzun tələffüz olunur: *gə:* (ə. k.) <gəl.

Şivədə nə bilim sözünün bitşik tələffüzü zamanı da uzun ə səsi yaranır: *nə:m* <nə bilim.

Uzun ə saiti Azərbaycan dilinin digər əksər dialekt və şivələrində olduğu kimi İraq-türkman ləhcəsində *nə:di, yə:qin, gə:li, gə:lim, mə:nim, tə:nə, tə:bəli* (uşaq) (40, 50) sözlərində qeydə alınmışdır.

Uzun e saiti. Şahbuz şivələrində uzun e saiti aşağıdakı fonetik şəraitdə əmələ gəlir:

a) uzun e saiti söz ortasında saitlə bitən köklə saitlə başlanan şəkilçi və ya şəkilçilər arasında işlənən y səsinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir: $e+y+i=e$: *ye:p* (b. k.) <yeyib; *me:t* (Kük., Q.Q., Keç., Nur., Zər.) <meyit, *se:n* (ə. k.) <seyin.

b) uzun e saiti saitlə bitən və saitlə başlanan sözlərin bitşik tələffüzü zamanı iki saitin birləşməsi nəticəsində yaranır: $a+e=e$: *ne:lədin* (Mah., Keç., Mər.) <nə elədin; *ne:nirsən, ne:nəyim* (ə. k.) <nə edirsən, nə eləyim.

c) uzun e səsi alınma sözlərdə ϵ səsinin yerində özünü göstərir: *e:tiraz, e:tibar, e:lan*.

ç) uzun e səsi ərəb və fars mənşəli sözlərdə h samitinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir: $e+h=e$: *me:riban*, *Şe:ruz* (ə. k.) <mehriban, Şehruz.

Bu səs klassik Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrində də özünü göstərir:

Ne:dim, qanda varım, nə eyləyim mən (78, 67)

Xətai de:r, Taclı xanə (80, 28)

Gözlər de:rsən ki, bilməzəm mən (77, 31).

Uzun e səsi İraq-türkman ləhcəsində *de:di*, *ge:tdi*, *se:vdim*, *ye:di*, *ke:çdim*, (40, 48) sözlərində qeydə alınmışdır.

Uzun i saiti. Şahbuz şivələrində uzun i saiti aşağıdakı fonetik şəraitdə əmələ gəlir:

a) uzun i səsi söz köklərində və şəkilçilərdə y samitinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir: $i+y+i=i$: *si:rtmə* (Səl., Mər., Q.Q., A.Q.) <siyirmə, *yerri:x'* (ə. k.) <yerliyi.

$\text{ə}+y+i=i$: *dəjdı:r*, *döyəşdi:r* (Bad., Kol., Biç., A., Ab.) <dəcləyir (bir yerə yığmaq), döyəcləyir; *isdi:r* (Y.Q., Biç., Nur., Səl.) <istəyir.

b) uzun i saiti bəzən n sonorusunun, bəzən də söz kökündəki l və şəkilçidəki r sonorusunun düşməsi nəticəsində əmələ gəlir:

$i+n+i=i$: *çəpəri:n* (A.Q., Kol., Keç., Kük.) <çəpərinin.

$i+l+i+r=i$: *çəki:rsən* (Keç., Tür.) <çəkilirsən.

$i+r+i=i$: *gəti:rdix'* (b. k.) <gətirirdik.

c) uzun i səsində ərəb və fars mənşəli sözlərdə də rast gəlmək olur: *vi:ran*, *zi:nət*, *hi:lə* (ə. k.).

İraq-türkman ləhcəsində: *i:ndim* (endim) (40, 50) sözündə qeydə alınmışdır.

Uzun ı saiti. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində az təsadüf edilən uzun ı səsi Şahbuz şivələrində də yalnız sözün bütövlükdə uzanması zamanı sözün sonunda müşahidə olunur. Məsələn: *aldı:n? tapdı:n?*

Lakin bəzən başqa hallarda az da olsa uzun ı saitinə rast gəlirik: $i+n+i=i$: *tufağı:z* <tufagınız.

Uzun o saiti. Şahbuz şivələrində uzun o səsi o qədər də geniş yayılmayıb. Bunun səbəbini akademik M.Şirəliyev belə izah edir: “Bu səsin, ümumiyyətlə, Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində az yayılmasının əsas səbəbi bundadır ki, bu səsin əmələ gəlməsi üçün v səsinin düşməsi hadisəsi bu şivələrdə olmur. Burada v səsi şərq qrupu dialekt və şivələrinə nisbətən möhkəmdir” (66, 8). Buna baxmayaraq, Şahbuz şivələrində o saitinin uzun variantına aşağıdakı fonetik şəraitdə rast gəlmək olur: a) uzun o səsi sözün ortasından və sonundan v samitinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir: $o+v=o:$, $ö+v=o:$ *lo:ha* (Biç., Zər., Y.Q., Keç., Nur.) <lövhə; *no:bat* (ə. k.) <növbə; *pilo:* (A.Q., Keç., Kül., Tür.) <plov; *to:ba* (ə. k.) <tövbə.

b) uzun o səsi sözün ortasında n sonorusunun düşməsi nəticəsində əmələ gəlir:

$o+n=o:$, $o+n+u=o:$; *do:uz* (Biç., Y.Q., Kol., Mah., Şah.k.) <donuz, *kino:n* (Bad., Şad., Səl., Tür., Q.Q.) <kinonun.

c) uzun o səsi nə sual əvəzliyi ilə ol köməkçi felinin birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir: $ə+o=o:$ *no:lar*, *no:lsun*, *no:ldu* (ə. k.) <nə olar, nə olsun, nə oldu.

ç) ikinci tərəfi oğul sözü ilə əmələ gələn mürəkkəb sözlərin birinci tərəfi saitlə bitərsə sözün sonundakı saitin düşməsi oğul sözündəki o səsinin adi normadan uzun tələffüzünü əmələ gətirir. Məs.: *əmo:ğlu*, *dayo:ğlu*, *mamo:ğlu*// *bibo:ğlu* (ə. k.) və s. Uzun o səsi klassik Azərbaycan şairlərinin şeirlərində işlənmişdir.

No:la hüsnün zəkatin etsən ita (79, 13).

Şol ləbi şirinə, yarəb, gər şəkər dersən, no:la! (84, 14).

Bir quru candan no:lur qurban edim cananimə (80, 58).

No:la gər qaib isə didəyi-giryamından (77, 34).

Cənubi Azərbaycan şairlərinin də dilində uzun o səsinə rast gəlmək olur:

Bir gül açıb ondan *so:ra* solaydım (Şəhriyar) (85, 40).

Barı sən ey bivəfa, hərdən no:lur, gəl yanıma (Zikri Ərdəbili) (75, 54).

Dəxi bundan so:ra qəm eləmə, dil (Əli Fitrət) (76, 30).

Uzun ö saiti. Şahbuz şivələrində ö saitinin uzun variantına aşağıdakı fonetik şəraitdə rast gəlmək olur:

a) söz ortasından y samitinin düşməsi nəticəsində: $y+ö=ö$: *hö:ürrəşməx'* (Kük., Z., Y.Q., Tür.) <pis işlər üçün birləşmək; *bö:ür* (ə. k.) <böyürmək.

b) söz ortasında v və h samitlərinin düşməsi nəticəsində: $ö+v=ö$: *dö:ran* (Tür., Şad., Bad.. Keç.) <dövran; *mö:kəm* (Kol., A.Q., Ab., Y., A.) <möhkəm.

c) söz ortasından r samitinin düşməsi nəticəsində: $ö+r+ü=ö$: *hö:rəm* (ə. k.) <hörürəm.

Uzun ö səsinə Nəsimidə:

Gö:çək dəhanündən bizə, ey dilbəri tənnaz (48, 436).

Fədaidə:

Gəlibdir şəhərə bir ö:rət bir ər (78, 77).

Şahbuz şivələrində bəzən u və ü saitlərinin də uzun variantına şəkilçilərdə təsadüf etmək olur. Bu isə sual intonasiyası yaradır: *Südü süzdü:n?*, *Ləni yudu:n?*

Qısa saitlər. Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində olduğu kimi Şahbuz şivələrində də saitlərin qısa variantı qapalı saitlərə aid olur. Qısa saitləri söz köklərində və şəkilçilərdə müşahidə etmək olur.

a) qısa sait sözün vurğusuz birinci hecasında olur: *bilax*, *kürəx'*, *qoyün*, *toxüm*, *bıçax* (ə. k.).

b) vurğu kökdən şəkilçiyə keçdikdən sonra qısa sait şəkilçidən əvvəlki hecada özünü göstərir: *işdi' yirəm*, *iki'si*, *deyi'rix'* (A.Q., Kol., Kük., Q.Q.); *gətirir*, *qardaşımın* (Biç., Nur., Mah.); *oxümaq*, *tayıya*, *qayıya* (ə. k.).

Verilən nümunələrdən də aydın olur ki, Şahbuz şivələrində aşağıdakı qısa saitlər var: 1) *ı*. Qısa *ı* saiti iki kar səs və ya kar səslə sonor səs və ya cingiltili səslə sonor səs arasında özünü göstərir: *bırın*, *pılan*, *qırax*, *yoldaşıma* (Tür., Şad., Mər.), *cınax*, *qırım*, *kırkıra*, *bılama*, *qımıl* <qaç (ə. k.).

2) *i*. Qısa *i* saitinə Şahbuz şivələrində daha çox rast gəlmək olur. Bu səs iki kar səs, kar samitlə sonor samit və yaxud da kar samitlə cingiltili samit arasında özünü göstərir: *ki'sə, ki'lim, piçi'n, ti'kan* (Keç., Mər., Y.Q., Qb.), *ni'yət, bi'sir, bi'six'//pi'six', deyi'rix'* (Kük., Y.Q., Q.Q., A.), *Əli'nin, bi'zov* (Tür., Şad., Nur., Kol.) və s. Qısa *i* saiti İraq-türkman ləhcəsində də geniş yayılmışdır və *i* saitinin qısa variantının əmələ gəlmə fonetik şəraiti Şahbuz şivələri ilə demək olar ki, eynidir (40, 52).

3) *ü*. Şahbuz şivələrində qısa *u* saiti müxtəlif fonetik şəraitdə əmələ gəlir. Kar samitlə sonor səs, cingiltili samitlə sonor səs və ya iki *y* samiti arasında özünü göstərir: *qūlax, sūmax, tūtacax, būlax* (Keç., Kül., Şah.k., Mər.), *qumūru, yumūru, otūrax* (Bad., Şad., Tür., Səl., Şah.k.), *qoyūru, xudūru-xudūru, quzūnu* (Nur., Qb., Y.Q., Mah.) və s.

4) *ü*. Qısa *ü* saiti də qısa *u* saiti kimi Şahbuz şivələrində aktiv olmasa da ya iki sonor səs, ya iki cingiltili səs və ya iki kar səs və yaxud cingiltili səslə sonor səs arasında özünü göstərir: *görürəm, hükümət, sümürüb* (Kük., A., Y.Q., Qb.), *görüşüb, süpürəydi* (Biç., Kol., Mər.) və s.

Burun saidləri. Burun saidlərinin əmələ gəlməsinin əsas səbəbi velyar *n* səsinin aradan çıxması və onun özündən əvvəl və ya sonra gələn saitə burun xüsusiyyəti verməsidir. Prof. N.İ.Aşmarin 1926-cı ildə yazdığı “Общий обзор народных тюркских говоров гор. Нухи” adlı əsərində Nuxa (Şəki) dialektində *e, ö* saidlərindən başqa qalan saidlərin burun variantının olduğunu qeyd edir. Akademik M.Şirəliyev Zaqatala, Qax şivələrində, Ordubad və Naxçıvan dialektlərində ancaq *a, ı, u* saidlərinin burun variantının olduğunu göstərir (68, 32; 66, 9). T.Həmzəyev Ordubad dialektində (32, 101), İ. Məmmədov Qarabağ dialektinin Qaryagin (Füzuli) şivəsində (51, 176) *a, ı, u* saidlərinin burun variantının olduğunu göstərir. Cəbrayıl rayonu şivələrinin fonetik xüsusiyyətlərindən bəhs edən prof. T. Hacıyev yazır: “Cəbrayıl rayonu şivələrində

səslərin (saitlərin) geniş yayılmış variantlarından biri də burun variantlarıdır. Burun səsləri qovuşuq nq// n' və sağır n (ŋ) səslərinin tarixi inkişafı nəticəsində (nq- n' –ŋ- burun səsləri) yaranmışdır. Qədim qıpçaq ünsürü olan bu səslərin tarixən zəifləməsi ikinci şəxs sonluqlarında, bəzən isə söz köklərində burun səslərinin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Cəbrayıl rayonu şivələrində a, ı, ə, u, o səslilərinin (saitlərinin) burun variantı vardır ki, bunlar da həm normal vəziyyətdə, həm də uzanaraq tələffüz edilir” (26, 5).

Akademik M.Şirəliyev Şahbuz şivələrində xalis burun saiti deyil, uzanan burun saitləri olduğunu göstərir (66, 9) və müəllif Şahbuz şivələrində a, ı və u saitlərinin burun variantı olduğunu qeyd edir.

Şahbuz şivələrində sait səslərin burun variantı bunlardır: *ã:, ï:, ũ:*

ã:. Uzanıb burunda deyilən a səsi ismin yönlük halında II şəxs tək mənsubiyyət şəkilçilərində, II şəxs cəmin xəbərlik şəkilçilərində velyar n səsinin meydana çıxması nəticəsində, həm də I, II şəxs (tək) əvəzliliklərində əmələ gəlir: *əliã:, qoluã:, işã:, mã:, sã:* (ə. k.), *əvã:, gəlməsã:z* (Mah., Qb., Nur., Mər.).

Bu xüsusiyyət Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsində: *dədəã:, bajiã:* (26, 5); Ordubad dialektində: *tavlã:, dədəã:, əvã:* (32, 101); Qarabağ dialektinin Füzuli şivəsində: *daxlıã:, yeriã:, başıã:, mã:, sã:* (51, 176) də özünü göstərir. Bunlardan əlavə Naxçıvan dialektində (69, 77), Şəki dialektində (93, 26) və Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələrində bu xüsusiyyət qeydə alınmışdır.

ï:. Uzanaraq burunda deyilən ı səsi Şahbuz şivələrində qrammatik şəkilçilərdə- ismin təsirlik halında, II şəxs tək və cəmin mənsubiyyət şəkilçilərində və II şəxs cəmin xəbərlik şəkilçilərində velyar n səsinin düşməsi nəticəsində yaranır: *qadaï:, taplıï:, orağï:* (Biç., Ab., Y.Q.); *arxï:, məllimsï:z, hardansï:z, kəndï:z* (Bad., Şad., Mər., Səl.), *yaxcisï:z, əvï:z* (ə. k.) və s.

ü: Uzanaraq burunda deyilən u səsi ismin yiyəlik və təsirlik hallarında, II şəxs (cəmdə) xəbərlik şəkilçilərində velyarın səsinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir: *xorumū:*, *özū:*, *sözū:*, *gözū:* (Biç., Nur., Tür., Mah.), *xoruzū:*, *oxuyursū:*, *çoxsū:*, *suçusū:* (Keç., Kül., Şah.k., Qb.), *oxudū:*, *yazdū:* (Bad., Q.Q., G.Q) və s.

Saitlərin əvəzlənməsi. Şahbuz şivələrində dialekt və şivələrə xas olan fonetik xüsusiyyətlərdən biri –saitlərin əvəzlənməsi hadisəsi geniş yayılmışdır. Şahbuz şivələrində sait səslərin bir-birini əvəzləməsini sait səslərin ənənəvi bölgüsü üzrə araşdırmağı məqsədə uyğun bildik. Ənənəvi bölgü aşağıdakı kimidir:

1. Arxasıra saitlərinin önsıra saitləri ilə əvəzlənməsi.
2. Önsıra saitlərinin arxasıra saitləri ilə əvəzlənməsi.
3. Dodaqlanan saitlərin dodaqlanmayan saitlərlə əvəzlənməsi.
4. Dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanan saitlərlə əvəzlənməsi.
5. Açıq saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsi.
6. Qapalı saitlərin açıq saitlərlə əvəzlənməsi.

1. Arxasıra saitlərinin önsıra saitləri ilə əvəzlənməsi. *a>ə*. *qəriş*, *əyağ*, *xəlçə*, *vərağ* (A.Q., Keç., Kol.), *birqədir*, *nəçənnix*, *qəytər*, *qaynənə*, *qəynata*, *qəyin* (Keç., Kül., Q.Q., Ab.), *qəzəmət*, *ləmpə*, *qəyə*, *qəyiş* (A.Q., Kol., A., G.Q., Nur.), *qəysəvə*, *qəri*, *xəlvər*, *ərşin*, *əmə* <amma, *cəməhəti*, *qəmətli*, *qəzəyağı* (Səl., Kol., A.Q., Biç., Y.Q.), *ədət* <adət, *qalın-qəyim*, *əslan*, *qəydə-qanun*, *qəyidirdik*, *tədərük*, *qəyqənax*, *nəzix'* (Q.Q., Kük., G.Q., Qb.) və s.

a>ə hadisəsi “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilindən başlamış, yazılı abidələrin dilində də özünü göstərir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un F.Zeynalov və S.Əlizadə tərəfindən hazırlanmış nəşrində *a>ə* hadisəsinə rast gəlmək olur: *Ərəbəyə möhkəm yorğanla sarıdılar. Gedərkən ərəbə qıçırdısından Qazan*

oyandı (81, 116). a saitinin ə saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi dilimizin sonrakı inkişaf dövründə də özünü göstərir:

*Çün səvad ilə bəyazun vahid aldı illəmi
Laşərik olmaq dilərsən keç bu ağü qəradən* (48, 386).

*Dedi; "Nədir ata, yoxsa anə,
Leyli gərək özgədir fəsanə."* (77, 49).

a>ə əvəzlənməsinin Azərbaycan dilinin Təbriz şivəsində olduğunu M.Məmmədov: *əşaği, əslan, əyax, qərqa, səxsi, qəzan, yərax, sırqa, qərə, qərdəş, qəyə* (116, 7) sözlərində göstərmişdir.

Qışın qərə geyidi alıb mənim canımı (76, 121).

a>ə səs əvəzlənməsi türk dillərinin bir çoxunda da özünü göstərir: uyğur dilində: *ətləs, ədəm, əsmə, əsmər* (126, 64-66-72); tatar dilində: *bəyrəm, yəş* <gənc, *kərdəş* <qohum, *bəger* <can, *ürək* (124, 87-94); başqırd dilində: *əylən* <dolanmaq, *əyt* <söyləmək, *bəylə* <bağla, *yəy* <yay, *səs* <saç (98, 41).

a>ə səs əvəzlənməsi İraq-türkman ləhcəsində də özünü göstərir: *əyran, ədət, əz, ələm, qəyin, qəla, qəyinbaba, qərri, qəriş-qəriş, şəftəli, qəmçi, təcir, siləh* <silah, *ləkin* <lakin, *qətər, dəgirmən, çəqqəl, rəhət, qarə//qərə, dünyə, lövyə, ləylə* <layla, *yəxə, kosə, təmənnə, xələ, pərçə, təxtə* və s. (40, 56). Göründüyü kimi, İraq-türkman ləhcəsində bu hadisə həm sözün əvvəlində, həm ortasında, həm də sözün sonunda ola bilər.

a>ə hadisəsindən bəhs edərkən E.Əzizov yazır: "a>ə hadisəsinin orta əsrlər abidələrinin dilində özünü göstərməsini və müasir şivələrdə canlı olmasını nəzərə alaraq, bu hadisənin Azərbaycan dili şivələrində XIV əsrədək mövcud olduğunu söyləmək mümkündür" (22, 140). E.Əzizovun fikrincə a>ə əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin incələşmə xüsusiyyətidir. Bu xüsusiyyət Azərbaycan dilinin formalaşdığı zamandan cənub və şimal-şərq şivələrinin özünəməxsus əlaməti olmuşdur. E.Əzizov Azərbaycan dilinin türk və türkmən dillərindən fərqlənən cəhətlərindən biri kimi Azərbaycan dilinin

incələşməsi, türk və türkmən dillərinin qalınlaşması meylini göstərir.

Həm Şahbuz şivələrində, həm də Cənubi Azərbaycan şairlərinin əsərlərində a saitinin ə saiti ilə əvəzlənməsi söz köklərində olduğu kimi şəkilçilərdə də özünü göstərir. Məs.:

Söhbət salıb nazlı yarə deyən yox,

Aşıqliyim məşhur oldu cəhanə (75, 47).

a>e. a saitinin e saiti ilə əvəz olunmasına sözün birinci hecasında y samitindən əvvəl təsadüf olunur. y səsinin təsiri altında arxasına saiti önsürə saitinə keçir. Şahbuz şivələrində a>e hadisəsinə Kolanı, Sələsüz, Güney Qışlaq kənd şivələrində *yeylax* <yaylaq> sözündə, Biçənək, Yuxarı Qışlaq, Ağbulaq, Gömür, Nursu, Türkeş və Keçili kəndlərində isə *ceydax* sözündə, əksər kəndlərdə isə *qəleyçi* sözündə rast gəlmək olar.

a>e hadisəsi Azərbaycan dilinin şimal və qərb qrupu şivələrində geniş yayılmışdır: *qaley, harey, mileyim, diqanel, seyaxlamax, başlellər, əceyif, Simeyıl (2, 15)*; Meğri şivələrində : *qeyiş, qeyin, qeyməx, yeylax, ağcaqeyin, Yediyar, Azırbeycan (28, 73)*; Qaryagin (Füzuli) şivəsində: *yeylax, Cəbreil, hürzet (51, 182)*; Ordubad dialektində: *qeyçi* <qayçı, *qeymax (1, 21)*; Bakı dialektində: *qeyiş, qeynata, qeysi, qeyçi, birez, yeylax, Cəbre:l, İbre:m, qeytan (70, 21)*.

a>e hadisəsi İraq-türkmən ləhcəsində: *qeyiş, qeyişbaldır, qeyim, qeytan, yera//yerə, yeşil, çeyxana, beyram (40, 55)* sözlərində özünü göstərir.

a saitinin e saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi türk dialektlərində də yayılmış hadisələrdəndir: *mehle, heyir, heber* <*haber, Hesən, zehmet, hesret, heçel (89, 83)*; *ehali* <ahali, *defe* <defa, *buydey* <buğday, *eme, fekat, şeyit* <şahit, *şekir* <Şakir, *porçe* <parça (91, 27).

a>e hadisəsi uyğur dilində də özünü göstərir: *eğiz* <ağız>, *eyik* <ayı>, *belin* <balıq>, *yeşil, yeği* <yağı>, *yezi* <yazı>(çöl), *yeğın, yerim, kemiş* <qamış>, *sepik* <sarı>, *setiş* <satış>, *tepik* <darı>, *xemma* <hamı>, *şeptola* <şaftalı>(111, 148-191).

a saitinin e saiti ilə əvəzlənməsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində də var. Məs.:

Qeynatama, qeynanama ayıdayım -dedi. Anamdan yeyrək qeynana! Atamdan yeyrək qeynata! (82, 135).

ı>i. ı saitinin i saiti ilə əvəzlənməsi Şahbuz şivələri üçün o qədər də xarakterik deyildir. Yalnız sözün son açıq hecasında ə önsıra saitinin assimilyasiyası nəticəsində meydana gəlir: *qəyin, qəri, qəçi, şəftəli* (Keç., Kül., Kol., Nur., Day.) və s.

Şahbuz şivələrində bu hadisənin məhdud olması bu şivədə incələşmənin qalınlaşmadan üstün olması ilə izah olunur. Belə ki, burada a saitinin ə saiti ilə əvəzlənməsi sözün son saitinin incə olmasını tələb edir. Məs.: *qəpi, qəri* sözlərinin ədəbi dildəki fonetik şəkli qapı, qarı-dır. Şahbuz şivələrində bu sözlərdəki son hecanın i ilə işlənməsi bu sözlərin birinci hecasındakı incə saitle- ə ilə bağlıdır. Bu, Şahbuz şivəsində ahəng qanununun davamlı olmasının nəticəsidir.

Azərbaycan dilinin bir çox dialekt və şivələrində ı>i əvəzlənməsi qeydə alınmışdır: *sindi, qindi, qinə, qiy* (Cəbrayıl) (26, 6); *qiş* <qış, *xis* <xış, *piçox, yaşıl* (Ordubad) (32, s. 105); *alti, aci, qapi, dayi, sari, yaxçi, aşağı* (Muğan) (3, 30).

ı saitinin i saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi türk dilləri içərisində daha geniş özbək dilində yayılmışdır: *kiz, yaşıl, kiş, koşik* <qaşiq, *piçok* (119, 153).

ı>i hadisəsi İraq-türkman ləhcəsində də yayılmışdır: *biğ* <bığ, *qiz, qil, qir, qirx, qizil, qilic, qifil, mix* <mıx, *piçaq, qazəyaği, qəmçi, qəri, yuxari, xali, hani* və s. Qeyd olunan nümunələrdən *qəmçi, qəri* sözlərində ı>i əvəzlənməsinə səbəb a>ə hadisəsidir. Burada da Şahbuz şivələrində olduğu kimi, ahəng qanununun möhkəmliyi bilinir.

u>ü. Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri üçün xarakterik olmayan u saitinin ü saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi Şahbuz şivələri üçün də geniş yayılmış fonetik hadisə deyildir. Buna baxmayaraq burada u>ü hadisəsinə bir neçə sözdə rast gəlmək olar: *hükümət* (Biç., G., Ab., Day., Ko.), *Kübrə* <Kubra (Keç.,

Kül., Ko., Nur.), *üç* <uc, *Şükvə* (Sah.ş., Qb., Mah., A., G.Q.), *Fürzə* (A.Q., Kol., Y.Q., Q.Q., Kük).

A.Həsənov "Azərbaycan dilinin Nuvədi (Zəngəzur) şivəsinin fonetik xüsusiyyətləri" məqaləsində qeyd edir ki, qapalı dodaqlanan u səslisi (saiti) bəzi sözlərin başında ş səssizindən (samitindən) əvvəl və yaxud sözün ya ilk, ya da son hecasında, əsasən y samitindən sonra işləndikdə bir çox dialekt və şivələrdə olduğu kimi özünün incə variantı olan ü saitinə keçir: *üş(max)* <uçmaq, *üşax* <uşaq, *yün* <yun, *büyün* <bu gün, *yürt* <yurd, *töyüx* <toyuq, *soyüx* <soyuq və s. (28, 23); *yüdü*, *qüçə*, *kürüldədi*, *sütün* (2, 17).

u saitinin ü saiti ilə əvəzlənməsi Muğan qrupu şivələrində söz ortasında, qismən də söz axırında özünü göstərir: *Tübnisə*, *Cülfə*, *kütəb*, *çügün*, *üsüflu*, *cübix*, *Şüküfə*, *büzo*, *hündüşqa* (3, 34).

u>ü əvəzlənməsi İraq-türkman ləhcəsində geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndir. Bu hadisə sözün əvvəlində və ortasında qeydə alınmışdır: *üç*, *üçə*, *üçüz*, *hücüm*, *Aynür*, *Ülütəpə*, *türşəgə* <türşəng, *yüçə* <uca, *Fürüzə* <Firuzə, *nüh*, *rüh* <ruh, *vürüb*, *Yünis* (40, 56).

2. Önsıra saitlərinin arxasıra saitləri ilə əvəzlənməsi. ə>a. Açıq ə saitinin a saiti ilə əvəzlənməsi Şahbuz şivələrində sözün müxtəlif yerlərində və fars, ərəb dillərindən keçən sözlərdə özünü göstərir. *Gohar*, *günüva* <gününə, *məsləhat*, *bəndam* (Ab., Biç., Nur., Y.Q.); *amanat*, *qıymat*, *nuxta* <nöqtə, *sərhat*, *quvatdı*, *yeka* <yekə (Ko., Bad., Şad.); *surat* <sifət, *Dilbar*, *icaza*, *sırfa*, *şikəs* (Keç., G.Q., Q.Q., A.); *qaral* <qərar, *qararım*, *manşır* <məşhur, *sada* <səda, *əciz*, *baxt* <bəxt (Kük., Y.Q., Biç., Day., Mər., Səl.); *barabar*, *ziyarat*, *ibarat*, *qonça*, *zamana*, *bafa* <vəfa, *safa gəldin*, *tasdiğ etsin*, *bahana//mahna* <bəhanə, *bibar*, *lala* (ə. k.).

ə>a hadisəsi Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində çox vaxt sözün birinci hecasında və ərəb-fars mənşəli sözlərdə müşahidə edilir: *Xavar*, *haman*, *halak*, *bafat*,

Zeynəf, Hasan, Heydar, xaşdan <xərcdən, *çarşanba, meyvə, hazar, gal* <gəl, *şaxs* (2, 16). Nüvədi (Zəngəzur) şivəsində: *man* <mən, *san* <sən, *na* <nə, *al* <əl, *dars* <dərs, *tars* <tərs, *mars* <mərs, *ka(n)t* <kənd, *cabrayıl* <cəbrayıl, *amı//ami* <əmi, *bafa* <vəfa, *safa* <səfa, *cafa* <cəfa, *amex* <əmək, *xavar* <xəbər, *damır* <dəmir, *kas(max)* <kəsmək (28, 21); Qaryagin (Füzuli) şivəsində: *iralı, bafat, yāni, Mansır, hayat, sada, danız, xaraj, dayra, qavıl, qaral* <qərar, *madan, nazar, dana* <dənə, *namart, düşman, xarc* (51, 182); İmişli şivəsində: *xancal, qavır, varağa, nazar, qarğ, daga* (17, 81); Ordubad dialektində: *mürəbba, həndəvar, mədan, əlcax, düşman, nana, bibar* (32, 105) sözlərində qeyd edilmişdir.

ə saitinin a saiti ilə əvəzlənməsini A.Hüseynov qalınlaşma adlandırır və bu hadisəni Qərb ləhcəsi (Qaz., Qar., G., Ayr.), qismən Muğan, Bakı, Quba və Şahbuz ərazilərində də normal dialektal əvəzlənmə kimi başa düşülməli olduğunu (29, 16.) deyir. Akademik M.Şirəliyev də ə>a əvəzlənməsi haqqında (68, 41-42; 1, 22-23; 66, 10) bəhs etmişdir.

ə>a əvəzlənməsi İraq-türkman ləhcəsində daha geniş yer tutur. Burada bu hadisə həm sözün əvvəlində, həm ortasında, həm də sonunda özünü göstərir: *ajdaha, atraf, asıl, ayalat, adət, bay, baxt, barabar, qanşar, xayal, callad, qassab, birara, qonça, madda* və s. (40, 57).

i>ı. Bu hadisə Şahbuz şivələri üçün o qədər də xarakterik deyildir. Bu əvəzlənmə bir neçə sözdə tam ı deyil, yarımqıq ı kimi səslənir. Şahbuz şivələrinin Keçili, Külüs kəndlərində i saitinin ı saiti ilə əvəzlənməsi digər kəndlərdən daha aydın hiss olunur. Azərbaycan dilinin ilkin formalaşmasında özünü göstərən bu fonetik hadisə Şahbuz şivələrində dildən çıxmaqdadır. Lakin Şahbuz şivələrində də bir sıra qədim türk sözlərində və alınma sözlərdə i>ı əvəzlənməsi özünü göstərir: *ışix, ılix, yanı, tacır* (Keç., Ko.); *ılğım, sıçan, sınıf, midaxıl, tasdix* (Biç., Kol., A.Q., Ab.); *ırax, ışıltı, tarıx, filan, kafır,*

zalım (Bad., Şad., Tür., Səl.); *layıx, katıb, dirextur, zıngırov* (Kül., Ko., Mər., Day., Zər.); *sığa, cīs* <növ (ə. k.).

i saitinin ı saitinə keçməsi hadisəsi Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrinə xas olan fonetik hadisələrdən sayılır. Bu hadisə çox vaxt sözün birinci hecasında l, ş samitlərindən əvvəl, ərəb mənşəli sözlərdə isə sözün həm birinci, həm də ikinci hecasında təsadüf edilir (2, 17). *ılix, ılxı, ışix, ışqırax, bildırçın, bildır, kif* <kif, *İbrahim, ırax, ışıltı, firni, qiymat, kafır, zalım* (2, 17).

i>ı hadisəsi Qarabağ dialektinin Qaryagin (Füzuli) şivələrində daha geniş yayılmışdır: *cıns, zıngrov, dıfar, sıyırmıx, pıçax, mığdar, xalıx, kafır, papırıs, layıx, qısım, gedırıx, yanı* və s. (51, 184).

i saitinin ı saiti ilə əvəzlənməsinə aid göstərilən nümunələrdən görünür ki, bu əvəzlənmə, əsasən, türk mənşəli qədim sözlərdə özünü göstərir. Bu isə türk dillərinin tarixi ilə əlaqədardır. Müasir dilimizdə i səsi ilə deyilən bir çox sözlər runi yazılarında ı saiti ilə işlənmişdir: *bın* <min, *bıç, yıl, yılan, yılkı, mıl, it* (113, 93-94- 97-102).

A. M. Şerbak göstərir ki, türk dilləri tarixinin hətta qısa bir dövründə arxasıra saitlərinin önsıra saitləri ilə əvəz edilməsi müşahidə edilir (128, 39).

ö>o. Şahbuz şivələrində ö saitinin o saiti ilə əvəzlənməsi məhduddur. Burada təsadüf edilən bir neçə sözdəki əvəzlənmə əsasən sözün birinci hecasında özünü göstərir: *toba* <tövbə (Biç., Nur., Mah., Kol.); *go:lu* (Y.Q., Zər., Day., Bad., Tur.) <könlü; *noxda* <nöqtə (Keç., Kül., Q.Q., Qb.); *nobat* (ə. k.) <növbə; *gora* <görə (Nur., Mah., Məz., Bad., Tür.); *xorək* <xörək (Kük., Q.Q., G.Q., Y.Q.). Qeyd edək ki, könlül sözündəki ö>o əvəzlənməsi Şahbuz şivələrində bu sözə qrammatik şəkilçi artırıldıqda daha aydın hiss olunur: *go:lum, go:lumda*. Burada k samiti də g samitinə keçir.

Akademik M.Şirəliyev “Azərbaycan dialektologiyasının əsaları” kitabında ö>o hadisəsinin dialekt və şivələrimizdə az işləndiyini qeyd edir (68, 43).

ö>o əvəzlənməsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında: *Tovla-tovla şahbaz atlarım gətirib durursan; Qara gövdəndə bulduğum oğul qanı* (82, 38-75) müşahidə edilir.

ö>o əvəzlənməsi İraq-türkman ləhcəsində aşağıdakı sözlərdə qeydə alınmışdır: *noxta* <nöqtə, *xonça* <qönçə, *nobattan* <növbə ilə (40, 57).

ö>o hadisəsi türk dillərində də özünü göstərir. Bu hadisə Ədirnə və Kars dialektlərində daha geniş yayılmışdır: *bole* <böyle, *boyla* <böyle, *oteki* <öteki (91, 28; 89, 87).

ü>u. ü saitinin u saiti ilə əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələrində olduğu kimi Şahbuz şivələrində də geniş yayılmış fonetik hadisə deyildir. Burada ü>u hadisəsinə, əsasən, sözün ilk hecasında rast gəlmək olur: *umud* <ümid, *usul* (Kol., Biç., Nur., Tür., Keç.); *suvar* <süvar, *qusur* <qüsür, *guman* (ə. k.); *quvatdı, hulqum, hucum* (A.Q., Kük., G.Q., Q.Q., Şah.ş.); *hüququ, surfa, musurman, subut* (b. k.); *burc* (ağacın yeni əmələ gələn zəif budaqları), *Suraya, zulmat, qusul, qusulsuyu* (Məz., Mər., Ko., Day., Səl.) və s.

Xətayinin dilində: *Önümə surba sərdilər* (80, 34); “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında: *Əzim yaş tutdular, umud üzdülər* (82, 53) da bu hadisə özünü göstərir.

İraq-türkman ləhcəsində ü>u hadisəsi *uç* <üç, *ufuq* <üfüq, *usyan* <üsyən, *umud, usul, qusur, xususi* və s. (40, 57) sözlərində özünü göstərir.

ü saitinin u saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi türk dialektlərində daha çox yayılmışdır: *suslenir* <süslenir, *türkçe* <türkçe, *mulet* <mühlet, *düşduh, dönduh, gullu* <güllü (91, 28; 89, 88).

3. Dodaqlanan saitlərin dodaqlanmayan saitlərlə əvəzlənməsi. o>a. o saitinin a saiti ilə əvəzlənməsi Şahbuz şivələri üçün də səciyyəvi xüsusiyyət sayılır. Bu fonetik

hadisəyə Şahbuz şivələrində çox vaxt v, bəzi hallarda isə h və sonor samitlərdən əvvəl təsadüf edilir: *qavın* <qovun (fel), *qalxoz*, *Tavız*, *qavişdı*, *havız*, *avmax*, *yavşan* (b. k.); *çavqın*, *savişdı*, *tavlamax* (Kük., Şad., Bad., G., Y.Q., G.Q.); *yavşax* <bit>, *qanavız* (Biç., Kol., Nur., Mah., Zər., G.); *cilavdar*, *qavırqa*, *qavıt*, *nav*, *navdan*, *avırd*, *avırtıdax*, *savmax*, *savacax* (ə. k.) və s.

o>a əvəzlənməsi "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dilində də özünü göstərir: - *Av avladılar, quş quşladılar.*; - *Oğlun sağdır, əsəndir. Avdadır* (82, 21-23).

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrində: *Qaçma məndən, qaçma avçı deyiləm* (80, 25); *Qavun eşidib çəkdi zəbanə* (77, 266).

M.Məmmədov o>a hadisəsinin Təbriz şivəsi üçün səciyyəvi olduğunu göstərir: *av*, *avçı*, *malla*, *qahın* <qovun, *qapmax* <qopmax, *savqat*, *tavlamax* (116, 18).

o>a əvəzlənməsi Kars (Türkiyə) kəndlərində yaşayan azərilərin şivəsində: *isdansiya* <istasyon, *sağug* <soğuk, *alan* <oğlan (89, 91); Kərkük türkmənlərinin dilində *av*, *alav* (117, 15) sözlərində qeydə alınmışdır.

o səsinin a səsi ilə əvəzlənməsi X əsr uyğur abidələrində: *av*, *sav* <söz, nitq; müasir uyğur dilində: *savuk//soğuk*, *kavuşmaq*, *kavun* (22, 67) sözlərində özünü göstərir.

o>a əvəzlənməsinə İraq-türkmən ləhcəsində də rast gəlinir: *av*, *avçı*, *avıq* <avıq, *bızav*, *bıxav*, *davğa*, *qavın*, *nav*, *oxlav*, *savır*, *savıx*, *dalan* <dolan, *annan* <ondan, *dalaşmaq* <dolaşmaq (40, 58).

Akademik M.Şirəliyev qeyd edir ki, göstərdiyimiz bu tipli sözlərdə Azərbaycan dilində olan o səsinə bir sıra türk dillərinə aid qədim abidələrdə və müasir türk dillərində (bu cəhətdən türk dili daha səciyyəvidir) a səsi uyğun gəlir. Məs.: M.Kaşğaridə: *av*, *avçı*, *kavrul*, *kavur*, *kavuş*, *tavişğan*; Əbu Həyyanda: *av*, *avut*, *kavuz*, *kavzadı* (68, 44).

o>a hadisəsinə müasir türk dillərindən türk dilində: *av, avçı, avuş, avutmaq, buzağı, tavşan, tavuz, kavun, kavurma, tavla* (125, 47-48-91-325-592-593); tatar dilində: *кавын, тавык, ау, аурьы* (120, 100-101-160) sözlərində rast gəlinir.

ö>ə. ö saitinin ə saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi cənub qrupu dialekt və şivələrinə məxsus olan fonetik hadisələrdəndir. Şahbuz şivələrində də ö>ə hadisəsinə tez-tez rast gəlmək mümkündür. Cənub qrupunun digər şivələri, eləcə də qərb qrupuna daxil olan Cəbrayıl şivəsində olduğu kimi Şahbuz şivələrində də ö>ə əvəzlənməsinə əsasən diftonqlarda v samitindən əvvəl rast gəlmək olur: *kəfşən//kəvşən* (Biç., Y.Q., A.Q., Z., G.Q.); *məviz, bənəvşə, dəvri-qədim* (Keç., Kül., Nur.); *həfgələməx', gəvşəx', gəvşəməx'* (Kük., Z., Q.Q., A., Ab.); *əvnə, həfsələ//həvsələ*(ə. k.)

ö saitinin ə saiti ilə əvəzlənməsinə Azərbaycan dilinin bir neçə dialekt və şivələrində də təsadüf edilmiş və həmin dialekt faktları qeydə alınmışdır: *əvlad, məvci* (17, 82); *əvlad, kəfşən, dəvr, həfsələ, dəvlət, bənəviş, əvnə* (26, 6); *dəvir, dəvlət, dəvrə, bitəv, bənəviş, bənəfşə* və s. (51, 184).

ö>ə əvəzlənməsi İraq-türkman ləhcəsində: *əfkələ, əzbək, biləv, bənəvşə, çəmçə, kəvşəməğ, çəhrə* <çöhrə, *cəvlan* <çövlan (40, 58) sözlərində özünü göstərir.

u>ı. Şahbuz şivələrində bu hadisə geniş yayılmışdır. Bu şivələrdə u>ı əvəzlənməsi çox zaman sözün birinci hecasında sonor və y, c, z, s samitlərindən əvvəl özünü göstərir. Şahbuz şivələrində u>ı hadisəsinə uğramış sözləri iki qismə ayırmaq olar:

a) Birinci hecasında u saitinin ı saiti ilə əvəz olunduğu sözlər: *bıra, vır* (Bad., Şad., Səl., Mər.); *bığ, bıynız, vırsın, sıvıyıb* <suvayıb>, *bılaşix, bızav, bıxav* (ə. k.); *bıxarı, bırma-bırma, bışqı* (Nur., Mah., Biç., Qb.) və s.

b) İkinci hecasında u saitinin ı saiti ilə əvəz olunduğu sözlər: *qahım, qavın, qoymırsan, armıd, Mahmıt, savırax,*

savırmax (Kol., Biç., Ab., Nur.); *havız, qavırma, Narvız, namıs, mazıt* (ə. k.); *sabın, Tavız, qavid, qavişmax* (b. k.) və s.

u>ı əvəzlənməsi İraq-türkmən ləhcəsində də geniş yayılmışdır: *bızav, bıxav, buynız, burın, dursın, zirna, yoxsıl, miraz, toxım, tulığ, unıd, bırax, yımşaq, bının, bına, bıra, birda, qeyin, xorız, quyriğ, qodıx, arzi, qorxi* (40, 58).

u>ı hadisəsinə yakut dilində: *bilet, bıyıl* <bu yıl (118, 56); türk dialektlərində: *çamır, yağmır, savırmak, barıt, hatın, mapısana* (89, 91) kimi sözlərdə rast gəlirik.

ü>i. Bu hadisə şərq qrupu dialekt və şivələri üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biridir. Şahbuz şivələrində ü>i hadisəsinə az da olsa təsadüf olunur. Bu hadisə çox zaman sözün müxtəlif yerlərində süzgün sonor samitlərdən (l, r) əvvəl özünü göstərir: *məhsil, sözi* <sözü, *firsət, Mizəffər* (ə. k.); *təcribə, bir midət* (Nur., Kol., Biç., Y.Q., Ab.); *tədərix', tədərix'çi, tifəx', insaf-mirvət* (Kük., Q.Q., G.Q., A., Day., Şah.ş.) və s.

İraq-türkmən ləhcəsində ü səsinin i səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi geniş yayılmışdır: *imid, imumiyyətlə, ifirməx', iskif* <üskük, *için//içün, biləv, Zileyxa, zilf, yüngil, gündiz, sipirgə, tifəng, üzik, hōrik, tədərək, körpi, güzgi, süri, tülki, gürci, quştüki* <balış (40, 59).

ü>i hadisəsinə türk dialektlərində: *öküzi* <öküzü, *tōhdi* <döktü, *yürüdim* <yürümek (89, 90) sözlərində rast gəlmək olar.

Akademik M.Şirəliyev İsxakova əsaslanaraq yazır: "Qaraqalpaq, qazax, noqay və bəzi hallarda türkmən dillərini başqa türk dilləri ilə müqayisə etdikdə ü>i hadisəsinə görə bilərik. Qaraqalpaq dilində: *путин, гумис, тулки, кушик*; qazax dilində: *бүтін, гумис, күшик*; noqay dilində: *бультин, куьмис, тульки, куьшик*; türkmən dilində: *бүтін, тулки* (68, 46).

u>i. u saitinin incə, dodaqlanmayan i saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi Şahbuz şivələri üçün xarakterik fonetik hadisə deyildir.

Aparılan müşahidələr zamanı u>i əvəzlənməsinə bir neçə sözdə təsadüf etdik: *bizov* (Keç., Kül., Day.) <*buzov*, *Temir* (ə. k.) <*Teymur*, *məlimat* (Biç., Kol., Y.Q.) <*məlumat*.

A.Hüseynov yazır: “u>i hadisəsi Şərqi ləhcəsinə xasdır: *biğ*, *ildiz*, *bilvar*, *bi:l*, *biyecə* <*bu gecə*, *bizoğ*, *işəğ* (Muğ., Q., B., Qax). Qeyd edək ki, bu cür əvəzlənmə məhduddur, bir çox hallarda saitlərin regressiv assimilyasiyası təsirindən doğur (*biyecə*, *işəğ* sözlərində olduğu kimi), lakin sözün sonunda Şərqi ləhcəsi üçün qanun qüvvəsindədir. Məs.: *quri*, *quti*, *yumri*, *yuxi*, *qo:şi*” (29, 14).

4. Dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanan saitlərlə əvəzlənməsi. a>o. a saitinin o saiti ilə əvəzlənməsi Şahbuz şivələrində az təsadüf edilən fonetik hadisələrdən biridir. Bu hadisəyə Kolanı, Aşağı Qışlaq, Kükü və Güney Qışlaq kəndlərində *noxoş* <*naxoş* sözündə, Sələsüz, Daylaxlı və Türkeş kəndlərində *çərşov* sözündə, Biçənək və Yuxarı Qışlaq kəndlərində *təfout* sözlərində rast gəlirik. *Boyat* (köhnə), *boyatı* (bayatı) sözlərində də a>o əvəzlənməsi hadisəsi özünü göstərir və bu sözlər bütün kəndlərdə işlənir.

a>o əvəzlənməsi hadisəsi əsasən Bakı dialektində qoşa dodaq samitlərindən əvvəl və sonra özünü göstərir: *boba*, *doban*, *popax*, *ombar*, *moşin*, *boca*, *hova*, *dova*, *noxoş* (68, 46).

A.Hüseynov a>o hadisəsindən bəhs edərkən yazır: “Bu, Bakı şivəsinə xasdır. Özbək dilindəki “A:-O” ya bənzər deyildir, çünki burada ikinci, yaxud üçüncü hecadakı saitin birincisi və vurğusuzu olan “a” saiti qapalılışaraq dodaqlanan sait mövqeyinə keçir ki, orada həmin mövqedə açıq damaq saitlərinin işlənməsi məhdud olmuşdur” (29, 11).

a>o hadisəsi uyğur dilində: *boşka*, *dorğa* <*darğa*, *kovurğa*, *koşuq*, *orva* <*araba*, *oçuk* <*sümük* (111, 143); yakut dilində: *ot*, *bor* <*bar*, *ol* <*al* (104, 86); türk dialektlərində: *potlatti* <*patlattı*, *porçe* <*parça*, *dovul* <*davul*, *posto* <*posta* (91, 29): *pulov* <*pilav*, *comuş* <*camış*, *gooruh* <*koyarız*, *gozou* <*kozayı* (89, 90) sözlərində özünü göstərir.

a>u. Bu hadisə Şahbuz şivələri üçün o qədər də xarakterik fonetik hadisə deyil. Bu hadisəyə söz köklərində nadir hallarda təsadüf olunur: *cuab* (Nur., Mah., Qb.)//*cuğab* (G., Ab., Nur., Kük., G.Q.) <cavab>, *suab* (Biç., Zər., Y.Q., Q.Q., A.) <savab>.

a>u hadisəsi Şahbuz şivələrində şəkilçilərdə özünü daha fəal göstərir.

a) İsimdən fel düzəldən –la şəkilçisi son hecasında və ya son səsi dodaqlanan, qalın o və u səsi olan isimlərə artırıldıqda və bu fellərə y samiti ilə başlanan şəkilçi artırılarkən ahəng qanununa (dodaq ahənginə) tabe olaraq o və u səsləri a səsinin u səsinə keçməsinə tələb edir: *su+(la) -suluyur*, *çul+(la) -çulluyur*, *quzu+(la)-quzuluyur*, *yuxu+(la) -yuxuluyur* (ə. k.), *qoxluyur*, *buluyur* (Keç., Kül., Mah., Nur., Qb., Q.Q.); *toxduyur* <sakitləşir, çatır, rahatlanır, *yoxluyur*, *tulluyur* (Kol., A.Q., Biç., Zər., Y.Q., Ab., Nur.), *qoduxluyur*, *soncuxluyur*, *oğruyur* (oğurlamaq), *doğruyur* (b. k.) və s.

b) a saiti ilə bitən bəzi isimlərə ismin yönlük hal şəkilçisi artırıldıqda y səsinin təsiri altında a saiti u saiti ilə əvəzlənir: *kosuya*, *yuvuya*, *xonçuya*, *qonçuya*, *duvuya* (ə. k.).

a>u əvəzlənməsi İraq-türkman ləhcəsində: *buğarsix*//*buğarsax* <bağırmaq, *zuvallı*, *yuvaş*, *cuğav*//*cuvab* (40, 59) sözlərində müşahidə olunur.

a>u hadisəsi çuvaş dilində: *ulma*, *ula* <ala, *pur* <lap, *puşmak* <başmaq, *pus* <bas, *çun* <çan, *xura* <qara, *sut* <sat, *suxal* <saqqal, *tup* <tap, *turt* <dart (104, 68); türk dialektlərində: *oğlunnarı* <oğlanları, *zopuyu* <zopayı, *usduya* <ustaya (89, 89).

i>ü. Şahbuz şivələrində bu hadisə o qədər də geniş yayılmış hadisə deyil.

Buna baxmayaraq, Şahbuz şivələrində i>ü hadisəsinə bir neçə sözdə təsadüf edilir: *çərçüvə* (Tür., Səl., Nur., Day., Kük.) <çərçivə, *çəküş* (Biç., Zər., Kol., Y.Q., Bad.) <çəkic, *süfdə*//*süftə* (Bad., Tür., Kük., Z., Q.Q.) <ilk, birinci, *Fürüzə* (A.Q., Y.Q., Kol., Biç.) <Firuzə.

i>ü əvəzlənməsinə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində təsadüf edilir: *bülürəm, bülürsən, bülür, Mükayıl, büldür* (Ordubad) (32, 105); *büvü, Tüflüs, şüddətli, hürs* <hirs, *müxəx'* (Qərb qrupu dialekt və şivələri) (2, 20).

i>ü hadisəsi İraq-türkman ləhcəsində: *kəsük, çəküş// çəküc, çətün, kəklük, küçük, təndür, şənnük, tələsük, düvar, züllət* (40, 60) sözlərində özünü göstərir.

i>ü hadisəsi türk dialektlərində də qeydə alınmışdır: *çalışüz* <çalışıyoruz, *atüsün* <atıyorsun, *dü* <diyor, *bilmüm* <bilmiyorum (91, 30).

ı>u. Şahbuz şivələrində az təsadüf olunan fonetik hadisələrdən biri də bu əvəzlənmədir. Bu hadisəyə Türkeş, Şada, Mərəlik və Sələsüz kəndlərində *yalquz*, Kükü, Zımel, Güney Qışlaq, Qızıl Qışlaq şivələrində *Naxçıvan*, Nursu, Biçənək, Keçili və Kolanı kəndlərində *yalquzax*, əksər kəndlərdə *yaxun* sözlərində rast gəlirik.

Şahbuz şivələrində məhdud şəkildə işlənən ı>u hadisəsi Azərbaycan dilinin Quba, Bakı dialektlərində, qərb qrupu və Muğan qrupu dialekt və şivələrində (68, 48) az və ya çox dərəcədə özünü göstərir.

ı>u hadisəsi İraq-türkman ləhcəsində sözün ortasında və sonunda özünü göstərir: *azğun, artuğ//artux, arşun, açuğ//açıx, aşuğ, barut, qaşuğ, yazuğ // yazux, yalğuz, yarpuz, yaxun, pambux, xurda, xurdavat, buxçı* <bıçqı (40, 59).

ı>u hadisəsi türk dilinin dialektlərində də qeydə alınmışdır: *kapusu* <kapısı>, *suvadı* <sivadı>, *yün* <yiğın> (91, 30); *artuh, gaşuh, avcu, vardur, başum, vuracağum* (89, 88).

e>ö. e saitinin ö saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsinə Şahbuz şivələrindən Məzrə, Türkeş, Sələsüz və Nursu kəndlərində öv, öyü (yıxılmış) sözlərində təsadüf edilir. M.Şirəliyev də öv sözünə Məzrə şivəsində sözün ilk hecasında diftonqda təsadüf etmişdir. Ən çox Şərq qrupu dialekt və şivələrinə aid olan e>ö əvəzlənməsi sözün birinci hecasında çox vaxt y səsinin təsiri

altında özünü göstərir: *öy, çöyrülüf, döyül, öylət, günöy, söyün* <sevin (Qərb qrupu) (2, 19).

e>ö səs əvəzlənməsi Ş.İ.Xətayinin dilində özünü göstərir: *Şah Xətayim öydür: yola gətirən, Yerini bəkləyib pusda oturan* (81, 51).

Bu əvəzlənmə Təbriz şivəsində qeydə alınmışdır: *övdə, sövəndə, sövgülü, sövmax, döyür, çövürmax, öy* (116, 34).

M.Şəhriyarın dilində e>ö əvəzlənməsi: *Kənd uşağı qar güllərin sövəndə* (85, 43) və yaxud: *Hey də çıxıb yalandan çöndərərdik* (85, 56) sözlərində özünü göstərir.

e>ö hadisəsi uyğur dilində də var. Məs.: *öy, öylənmək* (126, 112-114).

e>ö hadisəsinə türk dialektlərində də rast gəlmək olur: *töbüle* <te böyle, *tümön* <tümen, *yöymiyeye* <yevmiyeye (91, 29); *övüzü* <evinizi, *dövlet* <devlet, *Möhdi, Noruz* <Nevruz, *sövletti* <söyletti, *öy* <ev, *öğlenek* <evlenek (89, 89).

5. Açıq saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsi. a>1. Şahbuz şivələrində a>1 səs dəyişməsinin səbəbi y səsinin təsiri altında a səsinin darlaşaraq ı səsi ilə əvəz olunmasıdır.

a) Söz köklərində: *usdiya* <ustaya (b. k.); *sıvayı* (Biç., Keç., Zər., Ab., G.) <savayı, *cıynax* (Tür., Şad., Day., Ko.) <caynaq, *sırmaşmax* (ə. k.).

b) İsimdən düzələn fellərə zaman şəkilçisi artırıldıqda: *başlıyır, daşdıyır, saşdıyır, yaşdıyır* (b. k.) və s.

c) Saitlə bitən isimlərə yönlük hal şəkilçisi artırıldıqda: *kasıya, taviya, qağıya* <qağaya, *sarıya, tayıya, kahıya* (ə. k.).

a>1 hadisəsi Azərbaycan dilinin bir sıra dialekt və şivələrində qeydə alınmışdır: *sırmaşix, sırmaşmax, sıvay, yıxa, qenavız, manıt, əyix* (Cəbrayıl) (26, 5); *qırandaş, simavar, buxarı* <buxara, *salmançı, tahi* <daha, *manıt* (Füzuli) (51, 182); *simavar, manıt, haraviya, sanıya, Fatmiya, bağlıyax, başlıyax* (Qərb qrupu) (2, 20).

A.Hüseynov a>1 əvəzlənməsinin əsasən Qərb ləhcəsində assimilyasiya təsiri nəticəsində baş verən bir hadisə kimi

müşahidə edildiyini göstərir. Məs.: *cıynax* (Gəd.), *qıynax* (Gəd.), *manıt* (Qaz., Qar.), *yıxa*, *danıya*, *yağlıyır*, *doğrıyır* və s. “y” samitinin təsiri ilə saitın qapalılışması ümumi səs uyğunluğu əvəzlənməsi deyildir, olduğu dialekti səciyyələndirməyə xidmət edə bilən əlamətdir (29, 15).

a>ı əvəzlənməsinə türk dialektlərində də təsadüf edilir: *parıya*, *satmıya*, *gayıya*, *başlıyah* (89, 92); *yapıcak* <yapacaq, *bakıcak* <bakacaq, *bıkām* <bakalım, *uzatmıyalım*, *orayı* <oraya (91, 32).

a>ı hadisəsi türk dillərindən tuva dilində: *tırt*, *sıt* <yat, *ıy* <ay, *ıl* <al, *kınat* <qanad; çuvaş dilində: *sıxla* <saxla, *pıl* <bal, *sınas* <yapış, *tımar* <damar, *ılttan* <altı (104, 67-68).

ə>e. ə saitinin e saiti ilə əvəzlənməsindən bəhs edən akademik M.Şirəliyev yazır: “Bu hadisə Şahbuz şivələrində Bakı dialektində olduğu kimi, bir o qədər də yayılmamışdır. ə səsini e səsi ilə əvəz olunmasına Şahbuz şivələrində diş sonor səslərindən əvvəl təsadüf edilir” (66, 11). Müəllif *pencə* sözünə Badamlı, Şahbuzkənd kəndlərində, *serçə* sözünə isə Keçili, Məzrə və Sələsüz kəndlərində rast gəldiyini qeyd edir.

Material toplayarkən Şahbuz şivələrində daha bir neçə sözdə ə>e əvəzlənməsini müşahidə etdik: *pencərə* (Biç., Kol., Nur., Day.) <pəncərə; *şennix* <şənlik, *ekiz* (ə. k.) <əkiz, *bedəsil* (Keç., Kül., Ko., Mər., Nur.) <bədəsil.

ə>e hadisəsi Azərbaycan dilinin Nüvədi (Zəngəzur) şivəsində Şahbuz şivələrindən tamamilə fərqli baş verir. Belə ki, “Bu (e-ləşmə hadisəsi) hadisə Cənub qrupu dialektlərinin, xüsusən Ordubad dialektinin tam əksi olub, bir növ Şərqi qrupu dialektləri ilə, xüsusən, Bakının bəzi şivələri ilə yaxınlıq təşkil edib, ədəbi dildəki k səssizi (samiti) ilə bitən sözlərdə həmin səssizdən (samitdən) əvvəlki ə səslisinin (saitinin) e səslisinə (saitinə) keçməsi ilə əmələ gəlir: *çiçex'*, *dilex'*, *inex'*, *tütex'*, *döşex'*, *ördex'*, *kötex'*, *köpex'* (Nüvədi) (28, 22-23).

ə>e hadisəsi: *serçə*, *məjmehi*, *demiya* (Ordubad) (32, 105); *dəveyi*, *beçeyi*, *gəlmeyif*, *itmeyif* (Qərb qrupu) (2, 21);

keklik, ürek, pencek, əlek, tüfek, kesme, Mesme, çekme (Bakı) (68, 52) sözlərdə də özünü göstərir.

ə>e əvəzlənməsinə İraq-türkman ləhcəsində də təsadüf olunur: *ekmağ, elli, et, devə, def, dem, Meyram, pencərə, şəkər, teza, xet, çekdix* (40, 60).

ə>e hadisəsi oyrot, qazax, qaraqalpaq, qırğız, noqay, özbək dillərində özünü göstərir: *sen, kel, kes, ter, seqiz//sekkiz* (özbək); *seqis* (oyrot); *sen, qel, kes, der, sekiz* (qumuq) (104, 78).

ə>i. Bu əvəzlənmə Şahbuz şivələrində həm sözün kökündə, həm də şəkilçilərdə özünü göstərir: a) söz köklərində: *xiyal* (Kük., Q.Q., Z., G.Q., Biç., Kol.) <xəyal, *zincir, ginə, bir qədir* (Keç., Nur., Kül., A., Kük.); *midaxil* (Tür., Bad.k., Bad.q., Day., Şad.) <məhsul, *şinnik* (ə. k.), *yiħər* (Tür., Biç., Şah.k., Nur.) <yəhər, *şikil* (Kol., A.Q., Y.Q., Zər., Səl., Keç.) <şəkil, *çimən, siyahət, incil* (Biç., Kol., Ab., Keç.).

b) ə səsi ilə bitən isimlərə yönlük hal şəkilçisi artırıldıqda: *təpiyə, meşiyə, küpiyə* və s.

c) ə səsi ilə bitən fellərə zaman şəkilçisi artırıldıqda: *işdiyər, isdiyir, pisdiyir, hisdiyir* (ə. k.) və s.

ə>i əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin bir çox dialekt və şivələrində də özünü göstərir: *şikil, yiħər, şəmbi, səvzi* (Ordubad) (32, 105); *xiyal, midaxil//midaxıl, şikil, zincir, incil, tikrar, qədir* (Füzuli) (51, 183); *incil, zincir, yiħər, işkil, ləmpiyə, beçiyə, dəviynən, bəşdiyəx, işliyəx* (Qərb qrupu) (2, 20-21) və s.

ə>i hadisəsi İraq-türkman ləhcəsində də özünü göstərir: *zincir, incir, kəfin, kinar, siyahət, fıqan, fida, xiyal, hiyəcan, çimən, diyənək, tikrar, şikil, fıryad, yaşimin* <yasəmən, *diyanətli, zehir* (40, 60).

ə>i əvəzlənməsi tatar, başqırd və xakas dillərində də mövcuddur: *sin, kil* <gəl, *kis* <kəs, *tir* <tər, *hiqez* <səkkiz (104, 78).

ə>ü. Şahbuz şivələrində ə>ü hadisəsinə söz köklərində Biçənək, Keçili, Nursu və Türkeş kəndlərində *möhübbət* sözündə təsadüf olunur. Sonu ə saiti ilə bitən isimlərə y səsi ilə başlanan şəkilçi artırıldıqda da ə səsi ü səsinə keçir: *küçüyə, küpüyə, köküyə, çöçüyə* (ə. k.), *çömçüyə, süzmüyə, cücüyə* (ə. k.).

o>u. o səsinin u səsi ilə əvəzlənməsindən bəhs edən akademik M.Şirəliyev yazır: “o səsinin u səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə qıpçaq tipli türk dillərini özündə daha aydın əks etdirən dialekt və şivələrimizdə (Quba, Zaqatala, Qax və bir qədər Bakı, Nuxa (Şəki), Ordubad, Muğan) görə bilirik” (68, 53).

Şahbuz şivələrində də o>u əvəzlənməsi az hallarda təsadüf olunan fonetik hadisələrdəndir. Müşahidə və müsahibə zamanı bu hadisəyə, əsasən, alınma sözlərdə təsadüf etdik: *paprus* (Biç., Kol., Y.Q., Z., Zər.); *telfun* (Keç., Ko., Səl., Mər.)//*telfon* (Tür., Kük., Q.Q., G.Q., A., Nur.); *traxdur*//*tiraxdur, doxdur* (ə. k.); *dirextur*//*direxdur* (Keç., Kül., Qb., Mah., Şah.ş, Səl).

o>u əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin bir sıra dialekt və şivələrində də qeydə alınmışdır: *un, umbir, u, ullar, quyun, ura, ulmax, traxdur, telfun, dormuz*//*durmuz* (Cəbrayıl) (26, 6); *quley, curav, suluxmax, abuşqa, telfun, Mozdux, puraqulul* (İüzuli) (51, 183); *uqıl, utız*//*utuz, çux, quç, buz* <boz, *qultıx, un* <on, *udun*//*udın, utumax, qunax, nuğul, quham, mulla, urman* (Meğri) (24, 74); *ura, unnar, unnan, meyxuş* (Ordubad) (32, 106); *zuğal, puzordun, puzqun, puzdu, pustal, qualiyır, papirus, lampuşqa, balqun, faytun, doxdur* (Qərb qrupu) (2, 21) və s.

o>u əvəzlənməsi İraq-türkman ləhcəsində də özünü göstərir: *buğça*//*buxça, bustan, qupard, dudax, tuprağ, yurğun, luqma* <loxma, *sura* <sonra, *un* <on, *buğaz* (40, 60).

o>u hadisəsi tatar dilində də qeydə alınmışdır: *ul, un, um, uk, kul* (tatar) (104, 88).

o>u hadisəsinə türk dilinin dialektlərində də təsadüf olunur: *suvan* <soğan, *būlan* <boğulan, *kumşuluk* <komşuluk, *kumutani* <komutani (91, 33); *umuz*, *faytun*, *urman* (89, 93).

6. Qapalı saitlərin açıq saitlərlə əvəzlənməsi. ı>a. Bu hadisə Şahbuz şivələrində az təsadüf olunan fonetik hadisələrdən biridir. Bu hadisəyə bir neçə sözdə sözün kökündə təsadüf edilir: *sayax* (Biç., Y.Q., G., Nur.) <sayıq, *ahaldamax* (Tür., Şad., Bad.k., G., A.) <ahıldamaq (inildəmək) və s.

Nümunələrdən də görünür ki, bu əvəzlənməyə səbəb tam irəli və ya geri assimilyasiyadır. Bu hadisəyə Azərbaycan dilinin bir sıra dialekt və şivələrində təsadüf edilmişdir: *kağaz*, *cahal*, *çağardı*, *qaysa* <qaysı (Qərb qrupu) (2, 22).

ı>a səs əvəzlənməsi İraq-türkman ləhcəsində də özünü göstərir: *aşağa*, *qaşamax*, *qapqırmızı*, *sayax* <sayıq, *xarman*, *sazlamax* <sızlamaq, *firtana* <firtına, *ahaldamax* <ahıldamaq (40, 61).

Yakut dilində ı əvəzinə a səsinin işlənməsi III şəxs mənsubiyyət şəkilçilərində (-ı, -sı, şəkilçiləri əvəzinə -a, -ta şəkilçilərinin işlənməsi) özünü göstərir: *ağata* <atası, *aata* <adı (104, 95).

ı>a hadisəsinə türk dialektlərində də rast gəlinir: *ahara* <ahıra, *sıçrāre* <sıçrıyor, *bağanca* <bakınca, *aşağa* (89, 94).

e>ə. e saitinin ə saiti ilə əvəzlənməsi Şahbuz şivələri üçün səciyyəvi xüsusiyyətdir. Bu hadisəyə söz köklərində v, y, n, l samitlərindən əvvəl təsadüf olunur: *əvlənməx'*, *çəvirməx'*, *səvişməx'* (ə. k.); *səvgi*, *dəyil//dəl* (A.Q., Kol., Y.Q., Mah., Nur); *yə:* <yeyə, *həylə*, *həyləcə* (Səl., Tür., Ko., Mər., Şah.k., Bad.q., Zər.); *əv*, *əvdar*, *nəfit*, *gənə*, *dəsən*, *ögəy*, *şasəvən*, *səvinməx'* (b. k.) və s.

e>ə əvəzlənməsinə Azərbaycan dilinin bir çox dialekt və şivələrində rast gəlmək mümkündür: *əv*, *səvgi*, *səvməx*, *pəmir*, *nəft*, *həybə*, *vərməz*, *dəl* (Ordubad) (32, 105); *həyvə*, *əvləmmək*, *əvdar*, *həylə*, *səvgi*, *səvgili*, *səvmək* (Füzuli) (51, 182); *əv*, *səvgi*,

həylə, çəvirdi, dəyil (Cəbrayıl) (26, 6); *çəvir, səvgi, dəyil//dəl, həybə, sa:səvən, əv, əvlən, vər* (İmişli) (17, 82).

e>ə əvəzlənməsi İraq-türkman ləhcəsində həm sözün əvvəlində, həm də sözün ortasında özünü göstərir: *əv, əyb, əynən//əyni, əllər, əlti, əniş, əndim, əninə, ərkən, ərkəş, əşq, bətar, bəcərmə, dəgil//dəyil, gidəy, gənə, yadəlli* və s. (40, 61).

e>ə hadisəsi yazılı abidələrdə də öz əksinin tapmışdır.

Rüxü zülfün bəyazilə səvdadır. (Nəsimi) (84, 65).

Ey əvi həqdən yapılmış, sənən əhli etibar (48, 104).

Müştəri olmadan satmalı dəgil. (Xətayi) (80, 16).

e>ə əvəzlənməsi Cənubi Azərbaycanın Təbriz şivələrində geniş yayılmışdır: *yətim, ləş, bəl, kəçəl, həybə* (116, 9).

e>ə hadisəsi M.Şəhriyarın dilində də özünü göstərir: *-Balam, durun, qoyaq gedək əmmizə* (85, 44).

e>ə hadisəsi türk dillərinin qədim tarixi ilə bağlıdır. Bir sıra türkoloqlar kimi A.M.Şerbak da göstərirdi ki, müasir türk dillərindəki ö və e səslərinə qarşı ən qədim türk dillərində ə səsi olmuşdur. Qədim türk dillərinə aid ə səsi uyğur dilində eynilə mühafizə olunmuşsa, Azərbaycan dilində bəzi sözlərdə ə, bəzilərində e səsi işlənir (128, 25-26; 36-37). e>ə səs əvəzlənməsini və ə səsinin qədimliyini göstərən müəllifin Azərbaycan dilində ə səsinin bir qayda olaraq açıq hecalarda işləndiyini, onun işlənmə yerinin məhdud olduğunu söyləməsi ilə razılaşmaq olmur. Belə ki, Azərbaycan dilində ə səsinin işlənmə yeri məhdud deyildir. Əksinə, e səsdən fərqli olaraq ə səsi sözün hər yerində, həm açıq, həm də qapalı hecalarda, həm ədəbi dildə, həm də dialekt və şivələrdə, o cümlədən Şahbuz şivələrində işlənir. Şəkilçilərdə e deyil, ə saiti özünü göstərir (19, 51-53). Bu baxımdan ə səsinin işlənməsinə görə Azərbaycan dili, eyni zamanda Şahbuz şivələri ən qədim türk dillərinə çox yaxındır.

e>ə əvəzlənməsinin X əsrə aid qədim uyğur dilinin nümunələrində mövcud olması bu fonetik xüsusiyyətin qədimliyini göstərir: *äv, säv, sävin* (22, 158).

e>ə hadisəsi müasir uyğur dilində də mövcuddur: *ərmən, əymənmək, yər, yəngə* (böyük qardaşın arvadı) (111, 29, 70-84-774-785).

i>ə. i saitinin ə saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində az təsadüf edilən fonetik xüsusiyyətlərdəndir. Buna bir neçə sözdə, Naxçıvan və Muğan qrupu şivələrində təsadüf edilmişdir (68, 56). M.Şirəliyev i>ə hadisəsinin Şahbuz şivələrindən Biçənək şivəsində *həməşə* sözündə işləndiyini qeyd edir (66, 12).

Müşahidə və müsahibə zamanı Şahbuz şivələrində daha bir neçə sözdə i>ə əvəzlənməsinə təsadüf etdik. Bu fonetik hadisə elə sözlərdə baş verir ki, o sözlər əsasən iki hecalı olsun, sonuncu hecada isə ə saiti olsun. Belə sözlərə y səsi ilə başlanan şəkilçi artırıldıqda y səsinin təsiri altında i>ə əvəzlənməsi baş verir: *küpiyə, körpiyə, nisiyə, giliyə, meşiyə, meyviyə* (ə. k.) və s.

i>ə hadisəsinə Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində də rast gəlirik: *həmməşə, qəbərəsannıx, kiçəy, ərzənində* (Füzuli) (51, 184); *cəngiz, nərdəfan, dəhəz, qəbrəsannıx, Biləcərə* (Muğan) (68, 56).

Saitlərin əvəz olunmasına aid verilən bölgüdən başqa, bəzən qapalı saitlər də bir-birini əvəz edə bilər.

e>i. Şahbuz şivələrində qapalı saitlərdən e saiti i saiti ilə əvəz oluna bilər. Bu əvəzlənmə sözün birinci, bəzən isə ikinci hecasında y səsinin təsiri altında özünü göstərir: *yiyə* (ə.k.) <sahib, ciynəməx' (Kük., G.Q., Q.Q., A., Bad.q.) <çeynəmək, *cijim* (Nur., Kol., Tür., Şad.) <cecim, *didi* (G., Ab., Tür., Nur.) <dedi, *ginə, di, bilit* (ə. k.), *midal* (Biç., Keç., Kül., Şah.k.) <medal, *mişəx//mişax* (Biç., Səl., Kük., Ko., Mər., Zər.) <kisə, *kişniş* (ə. k.) <keşniş və s.

e>i əvəzlənməsinə *yiə, yiyyə, incinel, yimek, cicim//gejim, çilnel* (Füzuli) (51, 183); *ilçi, ilim, hiç, mişə, git, ciyran, hiybə, Tiyyib* (Quba) (68, 57) sözlərində təsadüf olunmuşdur.

e>i hadisəsi yazılı abidələrin dilində də özünü göstərir. -*Hey, hey, dayələr, babam mana bən səni yüzü niqablu Beyrəkə vermişəm diərdi* (Kitabi –Dədə Qorqud) (83, 54).

Nərgisi-məxmurə din kim, taki xudbin olmasun

(Həbib) (79, 45).

e>i hadisəsi Təbriz şivəsində: *mivə, ginə, təsbih, kişniş* (116, 9) sözlərində qeydə alınmışdır.

M.Şəhriyarın dilində də e>i hadisəsinə uğramış sözlərə rast gəlmək olur. -*Bulax ginə gəlib gölü doldurur?*; -*Qış zumarın yayda yiyüp doyardıx* (85, 65).

e>i hadisəsini tatar, başqırd və uyğur dilləri ilə Azərbaycan dilini müqayisədə daha aydın görmək olar: *biş, it* <ct, *bil* <bel, *di* (tatarca)//*ti* (başqırdca), *yir* (tatarca) <yer, *kit* (101, 12-14); *kit, bil, bişik* <beşik, *gi, yi, yitiş, tişük* (111, 142-192).

e>i səs əvəzlənməsinə türk dialektlərində də təsadüf edilir: *Mirem* <Məryəm, *yiriz* <yeriz, *ipi* <epey, *biygir* <beygir, *pinir* <peynir (91, 32). Akademik V.V.Radlov e>i hadisəsinin izlərini kuman dilində gördüyündən bu hadisənin tarixi- ni XIV əsrə aid edir (68, 57).

Samitlər

Şahbuz şivələrinin fonetik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən akademik M.Şirəliyev bu şivədə işlənən samit səsləri aşağıdakı kimi təsnif etmişdir:

1. Deyiliş yerlərinə görə:

- 1) boğaz samiti: h;
- 2) dil arxası samitləri: k', q, x, x', ğ;
- 3) dil ortası samitləri: k, g, y;
- 4) dil önü samitləri:
 - a) damaq-diş: ş, j, c, ç, r;
 - b) diş: t, d, s, z, ts, l, n;
- 5) diş və dodaq samitləri: f, v;
- 6) qoşa dodaq samitləri: p, b, m.

2. Deyiliş üsullarına görə:

1. Küylülər:

a) partlayanlar: k', q, k, g, t, d, p, b;

b) sürtünənlər: h, x, x', ğ, y, s, j, s, z, f, v;

c) qovuşuq: ç, c, ts;

2. Sonsuzlular:

a) süzgün: r, l;

b) burun: n, m.

3. Sədanın iştirakına görə:

1) karlar: h, k', x, x', k, ç, ts, t, s, ş, f, p;

2) cingiltilər: q, ğ, g, y, c, d, j, z, v, b, l, r, m, n.

Təsnifdən görünür ki, M.Şirəliyev Şahbuz şivələrində az da olsa təsadüf edilən ɥ və ɨ (ɥ) samitlərini bu təsnifata daxil etməmişdir. ts səsi ilə yanaşı Şahbuzun Keçili, Türkeş və Nursu şivələrində, Ordubad dialektinin Aza, Vələvir, Kələki və Sabirkənd şivələrində (1, 42) olduğu kimi ɥ səsine rast gəlmək olur.

ɨ (sağır n) səsine də Sələsüz, Türkeş, Daylaqlı və Kiçikoba kənd şivələrində mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlərin yönlük və təsirlik hallarında, II şəxsin xəbərlik şəkilçisi işlənərkən təsadüf edilir.

Qeyd edək ki M.Şirəliyevin redaktorluğu ilə nəşr olunan "Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri" (1962) kitabında ts qovuşuq səsi əvəzinə ɥ səsi verilmişdir (1, 41).

Şahbuz şivələrində də Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində olduğu kimi ədəbi dildən fərqli olaraq x, x', ɨ və ɥ samit səsləri özünü göstərir.

x samiti. x deyiliş yerinə görə dil arxası, deyiliş üsuluna görə sürtünən və sədanın iştirakına görə kar samitdir. Bu səslə bağlı Şahbuz şivələrini həm ədəbi dildən, həm şərq qrupu dialekt və şivələrindən ayıran xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, ədəbi dildə sonu q səsi ilə bitən çoxhecalı sözlərin axırında arxasına saitlərindən sonra x səsi işlənir: *sorax*, *yatax* <mal-heyvan saxlanılan yer>, *başşax*, *qorxax*, *suvarmax*, *kablamax*, *qışdamax*, *suşdamax*, *qapax*, *çombax* (ə. k.) və s.

Şahbuz şivələrində də qərb, şimal və cənub qruplarında olduğu kimi, çoxhecalı sözlərin axırında gələn x samiti iki sait arasında ğ samitinə keçir, samit qarşısında isə dəyişmir: *sazax-saza+ğ+a*, *qadax-qada+ğ+a*, *sağanax-sağana+ğ+ı*, *yaşmax-yaşma+ğ+ım*, *qaçax-qaça+ğ+ı*, *sağanax+lar*, *yaşmax+dan*, *qaçax+lar*, *sazax+da* (ə. k.) və s.

Şahbuz şivələrində elə sözlərə də rast gəlmək olur ki, ədəbi dildə q səsi ilə bitir, lakin həmin söz Bakı dialektində olduğu kimi ğ səsi ilə ifadə olunur: *aşığ*, *suluğ*, *barışığ*, *alışığ* <təndiri yandırmaq üçün yığılmış çör-çöp>, *arığ* (Kük., Q.Q., G.Q.). Bu xüsusiyyət ən çox Kükü, Qızıl Qışlaq, Güney Qışlaq şivələrində özünü göstərir.

x' samiti. Bu səs dilarxası, sürtünən, kar samitdir. Təkhecalı və çoxhecalı sözlərin sonunda və bəzən sözlərin ortasında incə saitlərdən sonra özünü göstərir: məs.: a) Söz axırında: 1) təkhecalı sözlərdə: *ləx'*, *əx'*, *çəx'*, *töx'*, *çox'* (Bad., Səl., Day., Tür., Mər.); 2) çoxhecalı sözlərdə: *təzəx'*, *qəşəx'*, *illix'*, *köməx'*, *kəpəx'*, *köpəx'*, *gödəx'*, *kəssəx'*, *əməx'*, *düşüx'*, *söküx'*, *çöküx'*, *şinnix'*, *gələcəx'* (ə. k.) və s.

b) Söz ortasında: *çəx'mə*, *tix'məx'*, *dəx'nə*, *Səx'inə*, *büx'məx'*, *büx'dərməx'*, *zəx'lə* (Keç., Biç., Zər., Kol., Y.Q., A.Q.) və s.

Şahbuz şivələrində də Azərbaycan dilinin şimal, qərb və Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində olduğu kimi, çoxhecalı sözlərin sonundakı x' səsi iki sait arasında y samitinə, samit qarşısında isə h səsinə keçir: *köməx'-kömə+y+i*, *kömə+h+dən*, *çölməx'-çölmə+y+ə*, *çölmə+h+də*, *köynəx' -köynə+y+ə*, *köynə+h+dən* (ə. k.) və s.

Dialektoloji ədəbiyyatlarda x' samitini Azərbaycan dialektologiyasında ilk dəfə izah edən, onun bütün fonetik təsvirini verən, mövqeyini təyin edən dilçi alimin SSRİ EA-nın müxbir üzvü prof. N.İ.Aşmarinin olması qeyd edilir (1, 41; 66, 13). N.İ.Aşmarin “Общий обзор народных тюркских говоров гор. Нухи” əsərində x' səsinin fonetik xüsusiyyəti

haqqında göstərir ki, x səsi rus tələffüzündə “xumep” sözündə “x” səsinə və almanca “ich” sözündə “ch” səsinə uyğun gəlir. Ümumiyyətlə, bu səsə önsıra səslili (saitli) sözlərin axırında təsadüf edilir. Başqa vəziyyətlərdə isə x' əhəmiyyətini itirmiş və bununla yanaşı olaraq yumşalmış h səsi meydana gəlmişdir (93, 21). A.Hüseynov x' (-:k) <h> prosesini məxrəcdə kipləşmə ünsürünün zəifləməsi və süzgünlüyün artması adlandırır və fikrini belə izah edir: “Söz ortasında x' (-:k) özündən sonra gələn l, m, d, v kimi samitlərin qarşısında <h> səsinə çevrilir. Burada süzülmə (novluluq) əlaməti zəifləyərək nəfəsverməyə bənzər zəif <h> səsinə keçir: *kəklik: -kəx'lix': -kəhlix', əkdim: əx'dim: -əhdim* (29, 26). A.Hüseynov bu xüsusiyyəti qərb ləhcəsinə xas olan bir hadisə kimi qeyd edir. Lakin Şahbuz şivələrində də bu hadisəyə Kolanı, Qızıl Qışlaq, Nursu, Mahmudoba, Şada, Biçənək şivələrində rast gəlmək olur.

η samiti. Velyar n səsinə Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrinin əksəriyyətində olduğu kimi Şahbuz şivələrində də az təsadüf olunur. η (velyar n) samiti dilarxası, sonorlu, cingiltili səsdır. Bu səs dilin arxa tərəfinin arxa damağa yaxınlaşması ilə tələffüz olunur.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrini velyar n samitini işlədib-ışlətməməsinə görə üç qrupa bölürlər. Birinci qrupa şərq qrupu dialekt və şivələri daxildir ki, burada η səsi işlənmir. İkinci qrupa qərb qrupu dialekt və şivələri daxildir ki, burada η səsi həm söz köklərində, həm də şəkilçilərdə (yiyəlik hal, II şəxs mənsubiyyət və xəbərlilik şəkilçilərində) özünü göstərir. Üçüncü qrupa Nuxa (Şəki), Zaqatala, Qax, Naxçıvan, Ordubad dialekt və şivələri daxildir ki, burada η səsi tədriclə çıxaraq, öz burun xüsusiyyətini özündən əvvəl və sonrakı səsiyə (saitə) vermişdir (68, 76-77).

Təsnifatdan göründüyü kimi, Şahbuz şivələri də η səsinin tədriclə aradan çıxan və bunun əvəzində burun saitlərinin yarandığı qrupa daxildir. Buna baxmayaraq, Sələsüz, Türkeş,

Keçili, Daylaxlı, Mahmudoba kəndlərində, xüsusilə Biçənək və Nursu kəndlərində vaxtilə Qərbi Azərbaycanın müxtəlif guşələrindən köçüb gələn tayfaların dilində II şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlər hallandıqda yönlük və təsirlik hallarında *ŋ* səsi aydın hiss olunur: məs.: *sözu:ŋa*, *gözü:ŋa*, *çayı:ŋızı*, *dayı:ŋızı* (Nur.) və s.

ŋ səsi II şəxsin xəbərlik şəkilçisində də aydın hiss olunur. Məs.: *gəldi:ŋız*, *gördü:ŋüz*, *məllimsi:ŋz* (Səl.) və s. Biçənək şivəsində I və II şəxs əvəzliliklərinin təkinin ismin yönlük halında *ŋ* səsi daha aydın hiss olunur: *ma:ŋa//ma:*, *sa:ŋa//sa:*.

Şahbuz şivələrində, az da olsa *ŋ* səsinin qalması bu şivənin qərb qrupu dialekt və şivələri ilə bağlılığını bir daha təsdiqləyir.

ɥ samiti. *ɥ* dilönü, qovuşuq, kar səsidir. Ədəbi dilimizdəki dil-yuvaq, kar *ç* samitinin yerində işlənir. Son dövrə kimi tədqiq olunmuş Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində *ɥ* səsinə çox məhdud ərazidə təsadüf olunmuşdur. Belə ki, bu səs ancaq Ordubad dialektinin Aza, Vələvir və Sabirkənd şivələrində və Şahbuz şivələrindən Keçili kəndində *ɥay* <çay, *ɥox* <çox, *ɥöp* <çöp, *ɥul* <çul, *ɥırax*, *ɥəltix'* <çəltik, *ɥimməx'* <çimmək (1, 42; 68, 77) sözlərində qeydə alınmışdır.

Qeyd edək ki, nümunə verilmiş sözlərin ilk səsləri T.Həmzəyevin "Ordubad rayonu şivələrinin fonetik xüsusiyyətləri" (32, 103) məqaləsində, həm də akademik M.Şirəliyevin "Şahbuz şivələrinin fonetikasi" (66, 141) əsərində *ɥ* ilə deyil, qovuşuq *ts* səs birləşməsi ilə verilmişdir.

E.Əzizov yazır: "Dialekt fonetikasında bəzən elə fərqləndirici əlamətlər də olur ki, bunların izahı xalqın etnik tarixi ilə əlaqələninir. Belə dil xüsusiyyətləri etnolinqvistik səciyyəli olur. Buna görə də onları xalq dilinin formalaşmasında iştirak etmiş tayfa dili elementləri kimi qiymətləndirmək mümkündür. Azərbaycan dili şivələrində samitlər sistemində özünü göstərən belə əlamətlərdən biri *ɥ*-laşmadır. ...*ɥay*, *ɥox*, *ɥöp*, *ɥırax*,

2. Cingiltili samitlərin kar samitlərlə əvəzlənməsi.
3. Partlayan samitlərin sürtünən samitlərlə əvəzlənməsi.
4. Sürtünən samitlərin partlayan samitlərlə əvəzlənməsi.
5. Partlayan və sürtünən samitlərin sonor samitlərlə əvəzlənməsi.
6. Sonor samitin sürtünən samitlə əvəzlənməsi.
7. Sonor samitlərin bir-biri ilə əvəzlənməsi.
8. Qovuşuq samitlərin sürtünən samitlərlə əvəzlənməsi.
9. Sürtünən samitlərin qovuşuq samitlərlə əvəzlənməsi (66, 14).

1. Kar samitlərin cingiltili samitlərlə əvəzlənməsi. k>g. Bu səs əvəzlənməsinə Şahbuz şivələrində e saitindən əvvəl rast gəlmək olur: *seşgi* <seçki, *geşgə* <keşgə//kaş ki (ə. k.), *geşgə*: (Biç., Zər., Kol., Y.Q.) <keç gəl, *geşniş* (Kük., Q.Q., Nur., Mah.) <keşniş, *geçəl* (Şah.k., Mər., Şad., Bad.) <keçəl, *ərgavin* (Mah., Bad., Day., Q.Q.) <ərköyün, *səgiz* (Keç., Kol., Mah., Nur., Tür.) <səkkiz, *girgit* (Biç., Kol., Y.Q., A.Q., Kük., Tür.) <kirgid, *gobud* (b. k.) <kobud, *çisgin*, *sənətgər*, *goul*, *məhgum*, *mökgəm*, *böyüg* və s.

k>g hadisəsi İraq-türkman ləhcələrində *geçən il*, *geçəl*, *geçi*, *göül*, *göbək*, *geç// giç*, *geçim*, *gişi* (40, 78) sözlərində qeydə alınmışdır.

k>g hadisəsi türk dili və dialektlərində də qeydə alınmışdır. Məs.: *esgiden*, *asger*, *müşgül*, *etmeg*, *tüfegli* (89, 107); *çücige* <çocuka, *gündü* <künti (91, 41).

k'>q hadisəsinə Şahbuz şivələrində rus dilindən keçən k (ka) səsi ilə başlanan sözlərdə rast gəlirik: *qalxozçu*, *qalxozdux*, *qalxoz malı*, *balqun*, *praqırır*, *qomisyon*, *aquşqa* (A.Q., Keç., Kük., Kül.), *qarandaş*, *qani'stir*, *qarbit*, *qaset*, *qıldor* <koridor (Biç., Kol., Qb., Mah., Nur., Tür., Sad.) .

k'>q əvəzlənməsini Azərbaycan dilinin daxili inkişaf qanunları ilə izah edirlər. Belə ki, Azərbaycan dilində digər türk dillərindən fərqli olaraq söz əvvəlində cingiltili q səsi inkişaf etmişdir (1, 44).

t>d. Bu hadisə Şahbuz şivələrində geniş yayılmış hadisədir. Akad. M.Şirəliyev t>d hadisəsinin səbəbini Azərbaycan dilinin fonetik qanunu ilə izah edir: “Azərbaycan dilinin fonetik qanununa görə iki kar samitin yan-yana tələffüzü (əgər ikinci kar samitdən sonra sait gələrsə) mümkün deyil” (66, 15).

Şahbuz şivələrində də Azərbaycan dilinin Şərqi qrupu dialekt və şivələrində olduğu kimi söz ortasında və sözün son hecasında s, f, x, ş, k samitlərindən sonra t>d hadisəsi özünü göstərir: *Baxdiyar, İxdiyar, püsdə, ehdiyət, axdar, həfdə, hətdə, xəsdə, vaxd, isdax', isdanmax* (Bad., Sad., Səl., Tür., Day., Qb.), *isdi, direkdu, asdar, yasdix* (Göm., Ab., Ay., G.Q., Kük.) *dərrix'* (tərlik) (ə. k.). Nümunələrdən göründüyü kimi, Şahbuz şivələrində söz əvvəlində də bir sıra sözlərdə saitdən əvvəl t>d hadisəsinə təsadüf olunur ki, belə nümunələrin sayını artırmaq olar: *dərbən, dərbət, dərbəşməx', dərrəməx'* (Biç., Y.Q., G.Q., Q.Q., Sad., Ab.).

Dialekt və şivələrdə özünü göstərən t>d əvəzlənməsi yazılı abidələrimizin dilində də var. Məs.: “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanlarında: “*Qonur atlı Qazanı dutun*” (82, 78); Xətayidə: *dut, dərbəndi, dutmagil* (80, 31-141-174) və s.

Türk dialektlərində də t>d hadisəsi *darak* <tarak, *duz* <tuz, *dakı* <takı (91, 41); *dutdu, dabança, daş, dırnah, Musdafa, bahdım, yapdım* (89, 108) sözlərində qeydə alınmışdır.

t>d əvəzlənməsi *dapança, dəgə* <təkə, *dəgi, dikən, dökən, durrac, yengi döküb* <yeni töküb (40, 80) sözlərində İraq-türkman ləhcələrində özünü göstərir.

t>g. Şahbuz şivələrində bu hadisəyə Biçənək, Gömür, Ayrınc, Yuxarı Qışlaq, və Türkeş kənd şivələrində “*tüsgü*” sözündə təsadüf olundu.

Qeyd edək ki, t>g əvəzlənməsini M.Şirəliyev də Biçənək şivəsində *tüsgü* (tüstü) (66, 15; 1, 44) sözünün son hecasında qeydə almışdır.

ç>c. ç samitinin c samiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi də Şahbuz şivələrində az təsadüf olunan fonetik hadisələrdəndir. Bu hadisəni M.Şirəliyev Şahbuzkənd kəndində “*camtay*” (66, 15) sözündə müşahidə etmişdir.

ç>c hadisəsinə Türkeş, Keçili, Şada, və Biçənək kənd şivələrində də *camta//camtay*, *Naxcuvan*, *dəvətci* sözlərinə rast gəldik.

h>y. h səsinin y səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi də geniş yayılmış hadisə deyil: *məykəmə*, *şöyrət* (Biç., Zər., Y.Q., Kol., Bad.q), *meydər//meytər* (Kol., Kük., Q.Q., Y.Q., Keç.), *söybət* (Keç., Şah.k., Mər., Mah., Nur.), *boytan//boydan*, *pəylivan* (Keç., Şad., Bad.k., Tür., Mər., Səl.), *vəysi* (Kük., Q.Q., G.Q., Göm., Ab.). M.Şirəliyev h>y hadisəsini Şahbuzkənd şivəsində *dayı* <daha (66, 15; 1, 44) sözündə müşahidə etmişdir.

h>y hadisəsi İraq–türkman ləhcəsində *sabaynan*, *pəyləvan* (40, 85) sözlərində qeydə alınmışdır. Bu hadisə türk dilinin dialektlərində *şeyit*, *vallayı*, *yemşeri* <hemşeri (91, 45) sözlərində özünü göstərir.

s>z. Bu hadisəyə şivədə sözün son hecasında təsadüf olunur: *palas*, *xorus* (Kük., Bad.k., Bad.q., Şad., Tür., Day., Mah.), *atlas//ətlas*, *dus*, *aşbas* (Tür., Biç., Səl., Day., Nur., Kol.), *payıs*, *fayıs* (Şah.k., Qb., Keç., Kük., Kol.).

f>v. f samitinin v samiti ilə əvəzlənməsi Şahbuz şivələrində ən az təsadüf edilən səs əvəzlənməsidir: *asvalt*, *nəvit* (A.Q., Keç., Kol., Mah., Qb., Kük.), *övkələnməx'*, *övkəli*, *kəşv* (Bad.k., Səl., Day., Mər., Şah.k., Biç.).

M.Şirəliyev də Keçili və Məzrə şivələrində “*vəsil*” (66, 15; 1, 44) sözündə f>v hadisəsini qeydə almışdır. f>v səs əvəzlənməsi Muğan qrupu şivələrində: *tüvəng//tüvəg*, *sivtə*, *Mistava*, *mixəlləvat* (3, 42), Füzuli şivəsində: *asvalt*, *nəvit* (51, 187) sözlərində qeydə alınmışdır.

f>v hadisəsi türk dialektlərində də qeyd olunmuşdur. Məs.: *Mistava*, *kavasına*, *avta* <hafta, *hoşav*, *Şeriv* (91, 41); *sever*, *tüvenk*, *misevir* (89, 109).

2. Cingiltili samitlərin kar samitlərlə əvəzlənməsi. q>x. q samitinin x samiti ilə əvəzlənməsi Şahbuz şivələri üçün xarakterik xüsusiyyətlərdəndir. Bu hadisə daha çox çoxhecalı sözlərin sonunda özünü göstərir: *bulax, uzax, qoçax, qucax, sıcax, aşix, daşix, işix, qırax, sazax, çolax, çılpaq, qırax, ulax, oxlax, qaltax, layıxlı, xalx, əyax, çubux* (ə. k.) və s.

q>x səs əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin cənub qrupu dialekt və şivələrinin əsas əlamətidir. Bunu Cənubi Azərbaycan şairlərinin əsərlərində də görmək olar. M.Şəhriyarda:

*Şeyxülislam Səhman qocalıb, qıvraxdı,
Novruzəli qaçaq keçib, qoçaxdı.*

Gəldux, görüşdux, soruşdux, barişdux (85, 50),

q>x əvəzlənməsindən bəhs edərkən N.Z.Hacıyeva bu qənaətə gəlir ki, türk dillərində söz sonunda q>x hadisəsinin mərkəzi Azərbaycanın cənub əraziləri olmuşdur (99, 59).

q>x hadisəsi İraq-türkman ləhcələrində də geniş yayılmışdır. Eyni zamanda burada həm də q>ğ, həm də q>x hadisəsi mövcuddur ki, bu hadisə, əsasən, ikihecalı sözlərdə özünü göstərir: *adağ//adax* <pay, *barmağ//barmax, bacanağ//bacanax, budağ//budax, qıdığ//qıdix, qonağ//qonax, qulağ//qulax, qursağ//qursax, dolağ//dolax, damağ//damax* (40, 87).

ğ>x. Kolanı, Biçənək, Gömür, Ağbulaq, Ayrınc, Keçili, Külüs və Kükü kənd şivələrində ədəbi dildə sonu q ilə bitən sözlərin bir qismi x ilə deyil, ğ ilə tələffüz olunur: *yasdıq-yasdığ-yasdix, asdıq-asdığ-asdix, arılıq-arılığ-arılix, yazdıq-yazdığ-yazdix* <yazda əkilən buğda, *samannıq-samannığ-samannıx, tumannıq-tumannığ-tumannıx* <tuman tikmək üçün alınan parça və s.

M.Şirəliyev Şahbuz şivələrindən ğ>x hadisəsinə Biçənək, Keçili, Külüs kəndlərində sözün birinci hecasının sonunda kar samitdən əvvəl *bax, baxca* (66, 15) sözlərində müşahidə etmişdir.

b>p. Şahbuz şivələrində b>p əvəzlənməsi hadisəsi geniş yayılmış səs əvəzlənmələrindən biridir. Bu hadisəyə Şahbuz şivələrində qapalı saitlərdən əvvəl söz önündə, bəzən də söz axırında təsadüf edilir: *pişməx*, *pişmiş* <xörək, *pişix//pişiy* (Tür., Şad., Bad., Keç., Səl., Day.), *piçənəx'*, *şüpə*, *piçinçi*, *məx'dup* (A.Q., Kol., Biç., Nur., Şah.k., Kol.), *pitip*, *kasıp*, *kabap*, *qərip* (Tür., Keç., Kül., Q.Q., Göm., Ab.), *təspeh*, *Zeynap*, *mətləp*, *hesap-kitap* (Q.Q., Şah.k., Məz., Kük., G.Q., Ay., Ab.) və s.

b>p hadisəsi İrak-türkman ləhcəsində, əsasən, sözün əvvəlində özünü göstərir: *palta*, *parmaq* <barmaq “ölçü vahidi”, *piçağ//biçağ*, *pişmədi*, *put* <büt, *putxana*, *pütün*, *əzap*, *kabap*, *şəp//şəb* <zay (40, 87).

b>p əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində də müşahidə olunur: ... *ya pəs can verən, can alan Allah talamıdır; Yüklü Qoca ilə Yapağlı Qocayı verin, aşın pişirsin – dedi* (82, 87-114). “Kitabi –Dədə Qorqud” dastanlarının dilindən bəhs edən türk tədqiqatçısı M.Ergin bu dastanda *parmak* sözünün 6 dəfə b ilə, 11 dəfə p ilə, *pay* sözü 39 dəfə b ilə, 9 dəfə p ilə yazıldığını göstərir (87, 411; 22, 116).

Nəsiminin dilində:

Eşqün odı pişürmüşdi dürlü aşlărüm (48, 160).

b>p səs əvəzlənməsinə bir sıra türk dillərində və onların dialektlərində də təsadüf olunur. Məs.: çuvaş dilində: *пуч* <baş, *пучла* <başlamaq, *пёр* <bir, *пурне* <batmaq, *пупек* <beş (121, 111-347-391-432-611); tatar dilində: *пирән* <quru ot, *пычак*, *пычки*, *пишкән* (124, 30-31); türk dilində: *parmak*, *patlıcan* <badımcan, *pazar* <bazar, *pekmez* <bəkməz (125, 481-483-484-485); türk dialektlərində: *piçağı*, *pütün*, *pasdon*, *pitenden sonra*, *dapanca*, *kirpit*, *çapuh*, *pütöy* <bitevi (89, 111); *püsküvüt*, *Aptıraman* <Abdurrahman, *pindi mi* <bindi mi (91, 42).

v>f. v samitinin f samiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi Şahbuz şivələrində, əsasən, familiya bildirən şəkilçilər sözə artırılarkən

özünü göstərir: *Cahangirof, Mahmudof, Səlimof, Kətənof, Dadaşof, Salmanof* (ə. k.).

v>f hadisəsi Şahbuz şivələrində çoxhecalı sözlərin ortasında və təkhecalı sözlərin sonunda da özünü göstərir: *təfil-təslim* (Kol., Y.Q., Göm., Ab., Şad., Tür., Biç.) <təhvil, *səf, ofcu* (Keç., Kül., Mah., Qb., Şah.k., Bad.k.), *gəşşəmex'* (Keç., Kül., Nur., Mah., Qb.) <gövşəmək, *kəşşən* (ə. k.), *daşşan, əfalat* (Kol., Göm., Ab., Məz., Nur., Zər., Biç.), *bənəşşə, yaşşan* (ə. k.), *səf* (ə. k.).

b>f. b səsinin f səsi ilə əvəzlənməsi Şahbuz şivələrində geniş yayılmış hadisə deyil. Bu hadisəyə M.Şirəliyev Kükü, Şahbuzkənd, Kolanı şivələrində sözün ortasında və sözün sonunda ərəb –fars mənşəli sözlərdə rast gəlmişdir: *iftida* (Kükü), *kəlfətin* (K. Şah.), *kitaf* (Kol.) (66, 15).

b>f hadisəsi Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrinin əsas xüsusiyyəti sayılır. Şahbuz şivələrində, xüsusən Nursu, Ağbulaq, Kükü, Şahbuz kənd, Kolanı və Türkeş kənd şivələrində sonu b səsi ilə bitən çoxhecalı sözlərdə və təkhecalı sözlərin sonunda b səsi tam b səsi kimi yox, f və p səslərinə çox yaxın məxrəcdə tələffüz olunur. Bu xüsusiyyətinə görə Şahbuz şivələri qərb qrupuna, daha çox isə Cəbrayıl şivələrinə yaxınlaşır. Tofiq Hacıyev yazır: Burada söz sonunda b səsi yoxdur. Həmin səs karlaşmaya meyillidir, lakin tam karlaşmır. V və f, b və p məxrəci arasında yaranır və bir növ afrikat kimi səslənir (26, 7).

d>t. *butax//bitax* (Bad.k., Bad.q., Mər., Kol., Keç., Şah.k.) <budaq, *tükan* (Keç., Kül., Məz., Biç., Nur.) <dükan, *tüşünməx'*, *iyit, azat* (Kük., Y.Q., Q.Q., G.Q. Tür., Şad.), *qasit, qət, qurt, Səmət* (Biç., Kol., A.Q., Ab., Zər., Məz.) <qasid, qənd, qurd, Səməd; *patışah, tustax* (Kol., Mah., Məz., Zər., Nur.), *çiyit, iyit, sahat, öyüt, Əsət, hasat* <asan, *kobut//gobut, dərt, kətdi* (ə. k.) və s.

A.Hüseynov yazır: "Karlaşma prosesi Şərqi ləhcəsindən başqa, qalan şivələrdə sözün sonunda müşahidə olunur. Bu

hadisəyə səs uyğunluğu kimi baxmaq səhv olardı, çünki karlaşan səs iki sait arasına düşdükdə əvvəlki cingiltlilik bərpa olunur” (29, 29). O, sözün sonundakı səsin dəyişməsinə əsas götürərək d>t hadisəsini “səsuayğunluğu” hesab etmir. Sözün əvvəlində özünü göstərən d>t dəyişməsinə nəzərə almır. *Tiş, tuş, tağ, tat* (dad) kimi sözlərə samit səsle başlayan şəkilçi artırıldıqda d samiti karlaşmır. Sözün son səsinin dəyişməsinə gəlincə, bu, Azərbaycan dilinin fonetik qanunauyğunluqudur. Digər bir tərəfdən d>t səs uyğunluğu Azərbaycan dilinin tarixi mənbələrində, türk dilləri və onların dialektlərində özünü saxlamışdır. Məs.: Nəsimidə: *Tağ* (dağ), *tağıtmaq* (dağıtmaq), *taşlamaq, toğru, toğramaq, tamar, toptolu* (48, 334-335-340-341-342-344) və s.

Ş.İ.Xətayinin dilində: *Sözü səkərdən datlıyam* (80, 25).

M.Füzulidə: *Sərv ağacı təkdir hər butağım* (77, 258).

d>t əvəzlənməsindən bəhs edərkən E.Əzizov məşhur türkoloqlara əsaslanaraq bu hadisənin Azərbaycan dili ilə yanaşı türk dillərində və türk dilinin dialektlərində tarixən işlənməsini göstərir (22, 118-120).

Türk ədəbi dilində: *taban, taş, taşınmak, tırnak, turna* (125, 576-629), türk dilinin dialektlərində: *tükan, tüşman, tökör, tihdi* <dikti, *patşaha* (89, 110) də bu hadisə mövcuddur.

d>t əvəzlənməsi XI-XIV əsrlərdə türk dillərinə aid yazılmış lüğətlərdə də öz əksini tapır (22, 118-120; 68, 82; 2, 33).

3. Partlayan samitlərin sürtünən samitlərlə əvəzlənməsi. k>x' əvəzlənməsi Şahbuz şivələrində geniş yayılmışdır. Bu hadisə təkhecalı sözlərin sonunda və çoxhecalı sözlərin ortasında və sonunda özünü göstərir: *təx', köx', tux', çörəx', başıkəsix', bilix'li, yeməx'xana, çəx'sə*.

Türk dilinin Kars şivələrində də k>x' əvəzlənməsi özünü göstərir: *büyüx', töx'dük, geleceş', kepenex'* (89, 100).

y>v. Bu hadisə ən çox sözün ortasında dodaqlanan açıq saitlərdən sonra baş verir. Belə ki, bu saitlərin təsiri ilə y səsi v

səsinə keçir: *şivit//şüvüt, sövküyüp, övəc*. Bu hadisə yazılı mənbələrimizdə də özünü göstərir. “Kitabi- Dədə Qorqud”da: *Sığın, keyik, qaz, tavuq qırdılar* (82, 132).

M.Füzulinin dilində:

Qeyrə salıb mehrini bizdən sovutdun aqibət (77, 135).

b>v hadisəsi Şahbuz şivələri üçün səciyyəvi hal hesab olunmur. Bu hadisəyə ancaq bir neçə sözdə, sözün ortasında rast gəlirik. Məs.: *xəvər, qavaxcan, qıvla* və s. Bu hadisə, əsasən, Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri və şimal qrupundan Şəki dialekti üçün səciyyəvidir: *bava, çovan, savah, qavax* və s. (43, 11).

Bu hadisə “Kitabi- Dədə Qorqud”da da öz əksini tapmışdır: *-Qazanın Qapılar Dərvənddə on min qoyunu vardır* (82, 29).

4. Sürtünən samitlərin partlayan samitlərlə əvəzlənməsi. ğ>q əvəzlənməsi Şahbuz şivələrində əsasən sözün ortasında çox vaxt sonor samitlərdən sonra özünü göstərir: *qayqanax, azqıntı, qarqadili* (Biç., Zər., Kol.), *məşqulat, qarqıdalı, yorqun- arqın, qabırqa, peyqəmbər, məşqul* (Keç., Kül., Nur., Məz.).

ğ>q hadisəsi Azərbaycan dilinin Cəbrayıl (26, 9), Meğri (24, 76) şivələrində, cənub qrupu dialekt və şivələrində, Qazax dialektində (18, 48) qeydə alınmışdır. İraq-türkman ləhcəsində: *aqsu, doqma, laqım, tozbaqa* (40, 82) sözlərində özünü göstərir.

y>g. Bu əvəzlənmə Şahbuz şivələrində az müşahidə edilir. Belə ki, Şahbuz şivələrinin aid olduğu dialekt və şivələrimizin cənub qrupunda əsasən sözdə y səsinə üstünlük verilir. Lakin bəzi hallarda g səsinə də rast gəlirik: *genə//gənə, örgədir* (Kol., Keç., Mah., Nur.), *irgənir* (Şah. k., Day., Keç.).

y>g hadisəsi şərq qrupu dialekt və şivələrində: *ignə, dügü, dügmə, cigər* (68, 90-13- 47), Füzulu şivələrində: *dügü, örgən, böyügün* (51, 188) qeydə alınmışdır.

f>p. Azərbaycan dilinin şimal qrupu dialekt və şivələrinin, xüsusən də Zaqatala- Qax şivələrinin səciyyəvi

xüsusiyyəti sayılan bu əvəzlənmə Şahbuz şivələrində bir neçə sözdə özünü göstərir: *Pürüzə* (A. Q., Y. Q., Göm.), *pavara vermək* (ə. k.) <qalxmaq, ucalmaq. f>p hadisəsi Muğan qrupu şivələrində: *pulan, pələk, pavvara* (3, 49-50) sözlərində qeydə alınmışdır.

5. Partlayan və sürtünən samitlərin sonor samitlərlə əvəzlənməsi. b>m. Bu əvəzlənmə Şahbuz şivələrində geniş yayılmamışdır. Buna ancaq bir neçə sözdə təsadüf edirik: *mahnə, miz, mahnakün* <bəhanəbaz və s. Türk dillərində və qədim abidələrdə də b>m hadisəsinə rast gəlirik. Kars azərilərinin şivələrində bu hadisə sözün əvvəlində sözdəki n səsinin təsiri ilə baş verir: *mindirdi* <*bindirdi*, *min milyon* <*bin milyon*. Bu əvəzlənmə Kars azərilərinin şivələrini digər yerli şivələrdən ayıran əsas xüsusiyyətdir (89, 116).

b>m “Kitabi -Dədə Qorqud”da: *Xanım, munu mənə verin. Və ya: ...İkinci vaxtı munu mənə çevirərsiz yeyəm –dedi, yenə uyudu* (82, 113-117).

Bu hadisəyə türk dillərinə aid yazılmış XI- XIV əsr lüğətlərində də təsadüf olunmuşdur: Məs.: Əbu -Həyyan lüğətində: *manız* <bəniz, *miz* <biz, *muyuz* <buynuz (22, 32); M.Kaşğaridə: *menğ(i)z* <bəniz, *münğüz* <buynuz, *miz* <biz (47, 81).

h>n Şahbuz şivələrində yayılmış hadisə deyildir. Buna ancaq bir neçə sözdə rast gəlirik: *mənsil//mə:sul* (Biç., Göm., A. Q., Kol.) <məhsul, *nin* (ə. k.) <hin.

Bu əvəzlənmə Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində də geniş yayılmamışdır.

6. Sonor samitin sürtünən samitlə əvəzlənməsi. n>h. Bu əvəzlənmə Şahbuz şivələrinə xas olan xüsusiyyət deyil. Akad. M.Şirəliyev *sohra* sözünü Kükü şivəsində müşahidə etmişdir (66, 17). Müşahidə zamanı sonra sözünün *sohrasına, sora, sorasına* fonetik variantlarına təsadüf etdik. n>h hadisəsi *maha, saha* (68, 98) sözlərində Vartaşen şivələrində, *sohra* sözündə (1, 49) Nehrəm, Sirab şivələrində qeydə alınmışdır.

7. Sonor samitlərin bir-biri ilə əvəzlənməsi. $m > n$. Bu hadisə Şahbuz şivələrində az təsadüf olunan hadisələrdəndir: *mümkün* <mümkün (Kük., Q.Q., G.Q., Ay.), *intaham* <imtahan, *nüsübət* <müsibət (ə. k.). $m > n$ hadisəsi Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələrində: *mümkün*, *sınavar*, *nübareg*, *bozuntur* (3, 46), Qazax dialektində: *neyvə*, *mümkün* (68, 92) sözlərində qeydə alınmışdır.

$n > m$ əvəzlənməsi Şahbuz şivələrində az rast gəlinən hadisədir: *ombeş imdiki*, *üçümcü*, *qurquşum*, *şəmbə* (Şah. k., Qb., Mah., Məz., Keç., Q. Q.). Bu hadisə "Kitabi-Dədə Qorqud"da: *İmdi qanı dediyim bəy ərənlər* (82, 83); Nəsiminin dilində: *Allah ilə ol imdi*, *niyaz eylə*, *Nəsimi* (48, 118); Füzulinin dilində: *Kimdir imdi ki*, *əzmi rah qıla* (77, 232) özünü göstərir.

$r > l$ Şahbuz şivələrində o qədər də geniş yayılmış hadisə deyil. Bu hadisəyə yalnız iki sözdə: *əncil* (Bad. k., Bad. q., Tür., Mər., Kol.) <əncir, *xənçəl* (Kol., Keç., Biç., Kül.) <xəncər rast gəldik. M.Şirəliyev də *xənçəl* sözündə həm $r > l$, həm də $c > ç$ əvəzlənməsini müşahidə etmişdir.

$r > l$ hadisəsi qərb qrupu dialekt və şivələrində *ölümcəx'*, *qulvağa*, *alxalıq*, *kəltənkələ* (2, 37) sözlərində özünü göstərir.

8. Qovuşuq samitlərin sürtünən samitlərlə əvəzlənməsi. $ç > ş$. Bu əvəzlənmə Şahbuz şivələrində geniş yayılmış fonetik hadisədir, daha çox sözün ortasında və axırında özünü göstərir: *keşsin* <keçsin, *pişmişəm* <biçmişəm, *geşmiş* <keçmiş, *üş* <üç, *heş kim* <heç kim, *aşdı* <açdı, *uşdu* <uçdu, *saş* <saç (ə. k.). Türk dialekt və şivələrində də bu əvəzlənmə var. Burada $ç < ş$ əvəzlənməsinin meydana gələ bilməsi üçün heca $ç$ ilə bitməklə yanaşı qapalı heca olmalıdır. Açıq hecada bu hadisə özünü göstərmir. Məs.: *genşler*, *sanşdı*, *köşlər*, *haşlığım*, *piriş*, *işmir*, *güş* (89, 113).

$ç > ş$ hadisəsi İraq-türkman ləhcəsində də *aş*, *qaş*, *keş*, *puş*, *iş*, *heş* (40, 89) sözlərində özünü göstərir.

c>ş əvəzlənməsi Şahbuz şivələrində özünü tək və çoxhecalı sözlərin sonunda göstərir: *xəşdədi, Fərəş, küş* <*künc, arxaş, ağaş, boş-xəş* (Biç., Nur., Mah., Zər., Kük.), *məş gəlməx'* (Kük., Q. Q., Ay., Şad.) və s. Bu hadisə Azərbaycan dilinin Ordubad dialektində (32, 107), Zəngəzur şivəsində (28, 24), Muğan qrupu şivələrində (3, 51), Qərb qrupu dialekt və şivələrində (2, 40) özünü göstərir.

c>j hadisəsi, əsasən, Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri üçün səciyyəvidir. Lakin cənub qrupunda, o cümlədən Şahbuz şivələrində də bu hadisəyə təkhecalı sözlərin sonunda və söz ortasında rast gəlirik: *güjdü, majgal* (kotanın dostəyini tutan adam) <*macgal* (Keç., Şah. k., Ay., Ab.), *məjmeyin, vijdan, gijgah, Məjnun, əjdad* (Biç., Kük., Kol., Q. Q.). Bu hadisə Azərbaycan dilinin Qərb qrupu (2, 35-36), Muğan qrupu (3, 45) dialekt və şivələrində, Cəbrayıl (26, 7-8), Füzuli (51, 187), Zəngəzur (28, 24-25) şivələrində qeydə alınmışdır.

E.Əzizova görə j-laşmaya səbəb qovuşuq c səsinin sadələşməsi və novlaşmasıdır. c>j hadisəsinin artıq orta əsrlərdə xalq şivələrində mövcud olduğunu Qazi Bürhanəddinin dastanında görmək olar (22, 124). Müəllif divandan *gej* sözünü nümunə gətirmişdir.

c>j hadisəsi təkhecalı sözlərin sonunda və söz ortasında Təbriz şivəsində: *gejə, ojax, məjmeyi, məjbur, aj, güj, gej* (116, 12) sözlərində qeyd edilmişdir.

Bu hadisə *həжy* <*hacı*, *бачыа* <*bacanaq*, *хыца* <*qoca* (101, 20) sözlərində başqırd dilində qeydə alınmışdır.

c>y əvəzlənməsinə Azərbaycan dilinin tədqiq olunmuş dialekt və şivələrində nadir halda təsadüf edilir. Şahbuz şivələrində də bu hadisəni M.Şirəliyev *məylis* sözündə Daylaqlı kəndində müşahidə etmişdir (66, 17). Apardığımız müşahidə və müsahibələr zamanı məclis sözünün *məylis* şəklində işlənməsinə Kolanı, Türkeş, Badamlı kənd, Keçili, Biçənək, Aşağı Qışlaq kəndlərində də rast gəldik.

9. Sürtünən samitin qovuşuq samitlə əvəzlənməsi. $\text{ş} > \text{ç}$. Bu hadisə dialekt və şivələrimizdə çox az təsadüf olunan hadisələrdəndir. Şahbuz şivələrində də indiyə qədər aparılmış tədqiqatlarda yalnız *yaxcı* sözündə qeydə alınmışdır. M. Şirəliyev bu əvəzlənmənin Şahbuz şivələrindən yalnız Biçənək və Daylaqlı şivələrində işlənmə-sini qeyd edir, lakin müşahidə zamanı bu hadisənin əksər kəndlərdə özünü göstərdiyinə rast gəldik.

$\text{ş} > \text{ç}$ hadisəsi İraq-türkman ləhcəsində: *çorba//surba* <*şorba* (40, 81) sözündə göstərilmişdir.

Fonetik hadisə və qanunlar. Ahəng qanunu. Dialekt və şivələri ədəbi dildən fərqləndirən fonetik xüsusiyyətlərdən biri də ahəng qanununun pozulub-pozulmamasıdır. Bu xüsusiyyətə görə dialekt və şivələrimiz üç qrupa bölünür: 1. Ahəng qanununu bir çox hallarda pozanlar; 2. Ahəng qanununu bir çox hallarda saxlayanlar; 3. Ahəng qanununu bəzi hallarda pozan dialekt və şivələr (68, 58). Şahbuz şivələri üçüncü qrupa daxildir, yəni ahəngi bəzi hallarda pozan şivələrdəndir. Burada ahəng qanununun iki növü: damaq ahəngi və dodaq ahəngi özünü göstərir.

Damaq ahəngində sözdəki saitlərin ancaq qalın və incəliyə görə bir-birini izləyib-izləməməsi nəzərdə tutulur. Şahbuz şivələri ahəng qanununu saxlayan şivə olduğundan burada hətta ədəbi dildə ahəngə tabe olmayan bir çox sözlər də ahəngə tabe olaraq işlənir: *ataş*, *qaral* <*qərar*, *bafa* <*vəfa*, *gora* <*görə* (Mah., Şah. k., Bad., Şad.). Lakin ahəng qanunu bəzi hallarda həm söz köklərində, həm də şəkilçilərdə pozulur: *simavar*, *düşman* (ə. k.), *işdəməmişdi:z*, *gedirsı:z*, *alırsıvız*, *əkəssı:z*, *getsarı:z*, *dədəı:z*, *məllimsı:z* (ə. k.), *işdəmiyəcix'* (Kük.), *işdiyəcix'* (Məz.).

T.Hacıyev yazır: “Fonetik hadisələr içərisində əhəmiyyətli dərəcədə nəzərə çarpacaq şivə fərqləri ən çox ahəng qanununda özünü göstərir” (26, 9).

Dodaq ahənginin pozulması hallarına Şahbuz şivələrində az da olsa təsadüf olunur: *portdamaş* (yemək növü) (Biç., G. Q., Q. Q.), *oxlav* (ə. k.).

Səs artımı hadisəsi. Bu hadisənin yaranma səbəbi türk dillərinə xas olan sait və samit səslərin ardıcılığının gözlənilməsi prinsipidir.

Saitlərin artımını üç yerə ayırmaq olar: 1. Sözün əvvəlinə (proteza); 2. Sözün ortasına (epenteza); 3. Sözün sonuna saitlərin artımı.

Şahbuz şivələrində söz əvvəlinə saitlərin artımı iki halda baş verir: Söz əvvəlində -st, -sk, -sp, -şk səslərindən əvvəl; Söz əvvəlində -r, bəzən də -ş səsindən əvvəl.

i səsinin əlavəsi: *isdadyon, isdarşina, isdalavoy, isdudiya, isqılat* (ə. k.), *ispor, ispirit, ispiral, işpiyon, işpiris, iştat, işdanq* (ə. k.); *irəd <iz, İrza, İrbəbə, İrənə, İrəsul, irəfətə* (ə. k.), *işənbə* (Kol.).

u səsinin əlavəsi əsasən r səsi ilə başlayan sözlərdə özünü göstərir: *Urusdam, Uruxsara* (Bad., Şad., Day.), *uruh, uruşqa, urusvay, urza* (Keç., Kül., Mah., Şah. k.).

ü səsinin artımı da r ilə başlayan sözlərdə müşahidə olunur: *ürüşvət, ürüzgar, ürövnəq* (Biç., Kol., Keç., Nur.).

Sözün əvvəlinə i və u saitlərinin artımı İraq-türkman ləhcəsində: *istikan, iskəmli//iskəmbil* <stul, *usu//usi//ussu, israğıgün* (40, 65) sözlərində qeydə alınmışdır.

Şahbuz şivələrində söz ortasına a, ı, i, u, ü saitləri artırılır: *talavar, qaravat, sırağa gün, tıraxdor, oktiyabır* (ə. k.), *əmir, sədir, nəbiz, dəriz* (Mah., Nur., Keç., Tür., Mər.), *zulum, yumuru, qumuru* (ə.k.), *Gülüsüm, Gülüzar, hökümdar, mücürü, ötürü* (ə. k.).

Bu hadisə İraq-türkman ləhcələrində də geniş yayılmışdır: *dayaza <dayza* (dayı arvadı), *sapasağ, ilik, rəsim, qəhir, gedərikən* (40, 65).

Söz sonuna saitlərin artımı Şahbuz şivələrində bir neçə sözdə özünü göstərir: *həmi, bekara, indiyənə, oqədərə, metrə* (ə. k.).

Saitlərin düşümü (eliziya). Şahbuz şivələrində də Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində olduğu kimi, sait səslərin düşümü üç halda baş verir: Sözün vurğusuz hecasında: *tay* <daha, *Həlmə, Səknə, cərmə, peşman, səlqə, telfun, şkil* <şəkil (ə. k.); Vurğunun əsasdan şəkilçiyə keçməsi hallarında: *orda, gətirrəm, gəlləm, yannıx* <yanarıq, *gə:r* <gəlir (ə. k.); Sözlərin birləşməsi nəticəsində: *bacoğlu, ikəlli* <iki əlli, *necolsun, neynir* (ə. k.). Saitlərin düşümünə qədim ədəbi dil nümunələrində tez-tez rast gəlirik. "Kitabi-Dədə Qorqud"da: - *Mərə çoban! Bu ağcı neylərsən? Və ya: -Nola, xanım, baş üzərinə* (82, 35).

Nəsimidə: *Şol ləbi şirinə, yarəb, gər şəkər dersəm, nola* (84, 14).

M.Şəhriyarda: *Heç bilmədim gözəllərin necoldu* (85, 38).

Samitlərin artımı. Şahbuz şivələrində digər dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, samitlərin sözün əvvəlinə, ortasına və sonuna artırılmasına rast gəlirik.

Şahbuz şivələrində sözün əvvəlinə y və h samitləri artırılır: *yeniş, yenməx', həl-həlbət* <mütləq, *hüşdürəx', həcət* <alət, *həylənçi* (ə. k.). Sözün önünə y və h samitinin artırılması digər dialekt və şivələrimizdə də var: Meğri: *yeniş, yesir, yəlov, yürək, həylənçi, həgər* (24, 77); Nüvədi: *yəlov, yüyitmax, yudmax* (28, 26); Füzuli: *yeniş, yesir, yüz, Hazarbeyjan, haleydi, həftik* <apteklər (51, 196-197).

Sözün ortasına Şahbuz şivələrində y, h, b, g samitləri artırılır: *həylə, bayıs, biyabır, rəyis, xayın, beybafa, payızıymış, arabayınan, nəhlət, məhlim* <məgər, *qənahət, çombax, qapbaz, gedərgi, ötərgi, itərgi* (ə. k.).

Söz sonuna samitlərin artımı Şahbuz şivələrində geniş yayılmış hadisə deyildir. Buna baxmayaraq şivədə söz sonuna n, m, t samitlərinin artırılmasına rast gəlirik: *deyin, səkin, çünkin,*

uruscan, qabaxcan, dəfəm, yoxsam, keşgəm <kaş ki, *sohram, asat* <asan (ə. k.).

Samitlərin düşümü. Şahbuz şivələrində samitlərin düşümü sözün ortasında və sonunda özünü göstərir. Burada söz ortasından r, l, n, y, h, d səsləri düşür: *boşdu, məş* <mərc, *atda* <altda, *öşdü* <ölçdü, *qazaş, küş, irəx', qəşşək, qət, kət, də:ndə* <deyəndə, *ta* <daha, *vəşi, mökəm, pənir* (ə. k.).

Söz sonundan samitlərin düşümü Şahbuz şivələrində geniş yer tutmur. Burada sözün sonundan t, r, l samitləri düşür: *şikəs, iraskin* <rast ki, *avpərəs* <ovpərəst, *bax, tax, vax, otu, gəti, gələcix'di* <gələcəkdir, *qəşəx'di, o:ndu, gə* <gəl.

Heca düşümü (qaplologiya). Şahbuz şivələrində də Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələrində olduğu kimi, sait səslərin düşümü ilə bağlı olaraq heca düşümü hadisəsi də özünü göstərir: *de:r* <deyir, *otdu* <oturdu, *gə:rəm, üsdə* <üstündə (Keç., Kül., Mah., Nur.). Bu hadisə İraq-türkman ləhcəsində də var: *mırta* <yumurta, *ağlırix* <ağlayırıq, *tanıram* <tanıyıram (40, 6).

Assimilyasiya. Burada təsir edən səsə istiqamətinə görə və təsir edən səsə təsir olunan səsi məxrəcəyə tam salıb –sala bilməməsinə görə assimilyasiyanın dörd növü var: 1. Tam irəli assimilyasiya; 2. Yarımçıq irəli assimilyasiya; 3. Tam geri assimilyasiya; 4. Yarımçıq geri assimilyasiya.

1. Tam irəli assimilyasiyada təsir edən samit özündən sonra gələn səsi öz məxrəcəyə gətirir. Bunun aşağıdakı tipləri var: *rl>rr: üzərrix'* <üzərlik (Keç., Nur., Göm., Kül., Mər.), *dirrix'* (Kük., Q.Q., G.Q., Tür.) <dirlik, *qomarramax, tumarramax* (Biç., Nur., Y.Q., Mah., Məz.), *toparradım, hərrəndix'* (Ab., Nur., Keç., Şah.k., Mər.), *fikirrəşdix', mehirrəşməx', karri, girri, tərrix', ayarrix, aşkarrix, dibirrər, cuvarrar* (ə. k.) və s.

İraq-türkman ləhcələrində assimilyasiyanın bu tipinə *varri, qarri, əsgərrix', yerri, kirri, tərreməx', hazırrix, şəhərri* (40, 98) sözləri nümunə gətirilmişdir.

nl>nn. Şahbuz şivələrində assimilyasiyanın bu tipi də özünü əsasən şəkilçilərdə göstərir: *bannamax*, *dinnəməx'* <dinləmək, *dannadı*, *yannadı*, *sonnadı* <nəzərdən keçirdi, *çənni*, *dənni*, *günnü*, *ərgənnix'*, *çobannar*, *ərgənnər* (ə. k.) və s.

Assimilyasiyanın bu tipi Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələrində (68, 111); İraq-türkman ləhcələrində (40, 97) qeydə alınmışdır.

nd>nn. Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələrində olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də assimilyasiyanın bu tipində n səsi ilə bitən isim və ya isimləşmiş sözlərlə çıxışlıq halının şəkilçisini (-dan, -dən) artırıqda şəkilçidəki d səsi n səsine təsir edərək onu öz məxrəcinə gətirir: *ədəb-ərkannan*, *kotannan*, *örkənnən*, *ziyannan*, *nadannan*, *qoyunnan*, *dədənnən*, *nənənnən*, *dünənnən*, *gələnnən* (ə. k.) və s.

Assimilyasiyanın bu tipinə İraq-türkman ləhcəsində: *ağacınnan*, *ayağınnan*, *arasınnan*, *ahınnan*, *qızınnan*, *babannan* (40, 97-98) sözlərində rast gəlirik.

zl>zz: *nasazzamax* (Tür., Şah.k., Day., Nur.) <xəstələnmək, *Nazı*, *közzü*, *çarpazı*, *üzzü*, *diri gözzü* (ə. k.), *insafsızız*, *işsizzix'*, *közzər*, *düzzər* (Kük., Q.Q., G.Q., Tür.).

zd>zz. Şahbuz şivələrində assimilyasiyanın bu tipinə həm söz əsasında, həm də qrammatik şəkilçilərdə təsadüf olunur: *gəzzəx'dən aşdıx* (Biç., Nur.) <gəzdəkdən aşdıq, *güzzəx'* (Keç., Şah.k., Kül., Day., Kol.) <güzdək, *əmizzir* <əmizdir (Tür., Şad., Mah., Qb., Mər.), *damizzır* (Kük., Q.Q., G.Q., Bad., Şad., Səl.) <damızdır.

dl>dd: *armıddı*, *süddü*, *söyüddü*, *öyüddü*, *kiliddi*, *adda* <adla, *odda* <odlamaq, *kasaddıx*, *söyüddüx'*, *azaddıx*, *palıddar*, *keçiddər* (ə. k.) və s.

sl>ss. Assimilyasiyanın bu tipi *pissik* <pislik sözündə Kükü, Qızıl Qışlaq, Güney Qışlaq, Kolanı şivələrində özünü göstərir.

st>ss: *yassığ*, *yassı* (Bad., Kül., Keç., Məz.) <yastı.

sd>ss. *bassır*, *kəssir*, *əssir*, *assır*, *küssür* (ə. k.).

mb>mm. Şərqi qrupu dialekt və şivələrində özünü daha çox göstərən assimilyasiyanın bu tipinə Şahbuz şivələrində çox az hallarda təsadüf olunur: *ommamnan* (Kol., A.Q., Y.Q., Göm., Ab.) <ombamdan, *təmməl*.

ld>ll. *allatmax* (ə. k.). Assimilyasiyanın bu tipi Şəki dialektinə aid olan fonetik xüsusiyyətlərdən sayılır (43, 61).

2. Yarımçıq irəli assimilyasiyanın Şahbuz şivələrində aşağıdakı tipləri özünü göstərir:

zl>zd. z səsi l səsinə təsir edir, onu öz məxrəcinə deyil, d məxrəcinə gətirir. Məs.: *izdədi, öküzdər, xoruzdar* (ə. k.) və s.

tl>td: *itdər, qryətdi, cürətdi* (ə. k.) və s.

sl>sd: *pisdədi, hisdədi* (ə. k.) və s.

şl>şd: *huşdu, işdəx', dişdəx', yoldaşdix, daşdadı, ağaşdix, çəpişdix', sərxoşdux* (ə. k.) və s.

pm>pb: Şahbuz şivələrində assimilyasiyanın bu tipi sonu p samiti ilə bitən, əsasən, fellərə -ma, -mə şəkilçiləri artırılan zaman baş verir. Məs.: *qırpba* <qırpma (gözü), *çırpba* <çırpma, *çapba* <çapma (altlı), *qapbadı* <qapmadı, *hopbaca* (xörək adı), *qopbadı, səpbə, köpbəcə* (ə. k.) və s.

md>mn: *əlimnən, dilimnən, balamnan, qalanımnan, gedənimnən* və s.

Tam geri assimilyasiyanın Şahbuz şivələrində aşağıdakı tipləri özünü göstərir:

rl>ll: *alıllar, alıllar, gə:llər, gələllər, söküllər, sökəllər, köçüllər, köçəllər* (ə. k.) və s. Nümunələrdən göründüyü kimi assimilyasiyanın bu tipi felin indiki və qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçiləri artırılarkən III şəxsdə baş verir. Bu, Azərbaycan dilinin bütün dialekt və şivələrində özünü göstərir.

İraq-türkman ləhcəsində də assimilyasiyanın bu tipi geniş yayılmışdır. Məs.: *biçəllər, qəynədillər, diskinillər, eşidillər, əzəllər, istəllər* (40, 101).

nm>mm. n səsinin özündən sonra gələn m səsinə çevrilməsi əsasən sonu n samiti ilə bitən fellərə -ma, -mə; -maz, -məz; -max, -mağ, -məx'; -mı, -mi, -mu, -mü şəkilçilərinin

artırılması zamanı baş verir: *utamır, bəyəmməz, dimmə, dimməz, görümməx', gördümmü, otdummu* (ə. k.) və s.

ds>ss: *dassız, assız* <adsız, *ossuz* <odsuz, *savassız* (ə. k.).

ts>ss: *yassın* <yatsın, *issə* <itsə, *bissə* <bitsə, *bərəkəssiz* <bərəkətsiz, *oynassın* <oynatsın, *ağlassan* <ağlatsan (ə. k.).

zs>ss: *deməssən, getməssən, tutmassan* (Keç., Kül., Mər., Ko., Şah.k.), *uldussuz, dussuz, üssüz* <üzsüz (Kol., Kük., Biç., Göm., Y.Q., A.Q.) və s.

tç>çç. *nobaççı* (Biç., Göm., Kük., Q.Q., Bad.)//*nobatçı* <növbətçi.

şç>çç. *baççı:z* (Biç., Zər., Məz., Nur., Mah.) <başçınız, *kirimiççə* (Kük., G.Q., Ay., Q.Q., Kül.) <kirimişçə.

hk>kk. *mökkəm* (Biç., Bad., Səl., Day., Tür.) <möhkəm (1, 64).

nl>ll. Tam geri assimilyasiyanın bu tipi Şahbuz şivələrində də Qarabağ və Azərbaycanın digər bir qrup dialekt və şivələrində olduğu kimi, III şəxs əvəzliyinin cəmində özünü göstərir: *ollar, billar* (ə. k.).

çş>şş: *heşşey* <heç şey, *üşşaha* <üç şaha (ə. k.).

sş>şş: *pişşey* (Keç., Kül., Kük., Q.Q., G.Q.) <pis şey.

Yarımqıq geri assimilyasiya. nb>mb. b səsinin təsiri ilə n səsinin m səsinə çevrilməsi Şahbuz şivələrində yayılmış hadisələrdəndir: *sümbül, zəmbil, kümbəz, şəmbə, ambar, təmbəki, Qəmbər, Süsəmbər, Güləmbər, təmbəl* (ə. k.).

İraq-türkman ləhcələrində: *ombir, ombeş, sümbül// sümbil, təmbəki, təmbəl, şəmbə, Zambür, məmbər//mimbər, cambaz* (40, 101) sözlərində bu hadisə var.

şc>çc: *yavaçca, beçcə ma:t, içci* (Kük., Bad., Səl., Tür.).

sc>çc. *uruçcax* (Keç., Kük., Tür.).

xd>td. Qərb qrupu dialekt və şivələri üçün səciyyəvi olan assimilyasiyanın bu tipi (2, 56) Şahbuz şivələrində də geniş yayılmışdır: *qortdum* (Keç., Kül., Nur., Məz., Biç., Zər.) <qorxdum, *qaltdım* (Kük., G.Q., Q.Q., Göm., Məz.), *artdan*

(Kol., Biç., Nur., Göm.) <arxdan, *qırtdırmaq* (ə. k.) <qırxdırmaq və s.

çs>şs. Assimilyasiyanın bi tipi sonu ç səsi ilə bitən fellərə -sa, -sə şəkilçiləri artırıldıqda baş verir. Məs.: *qaşsa, aşsax, işsəydi, köşsəydi, öşsəydi* <ölçsəydi (ə. k.).

kd>td. *bərtdən* (G.Q., Biç., Kük., Q.Q.) <bərkdən.

Yarımçıq geri assimilyasiyanın Şahbuz şivələrində özünü göstərən tipləri bu şivələrin qərb qrupu dialekt və şivələrinə yaxınlığını bir daha sübut edən faktlardan sayılmalıdır.

Dissimilyasiyada assimilyasiyanın əksinə eyni cinsdən olan iki səsdən biri həmin səsdən az və ya çox dərəcədə fərqlənən başqa bir səslə əvəz olunur, ya da tamamilə düşür (1, 65). Bu hadisə Şahbuz şivələrində də özünü göstərir.

İrəli dissimilyasiyanın Şahbuz şivələrində aşağıdakı tiplərinə təsadüf olunur:

r>l və n>l hadisələrinin Şahbuz şivələrində iki sözdə görüldüyü qeyd olunur: *qəral, fantal* (ə. k.) (1, 65). Müşahidələrimiz zamanı başqa sözdə bu hadisəyə rast gəlmədik.

m>b: *hümbət* (ə. k.).

Geri dissimilyasiyanın Şahbuz şivələrində aşağıdakı tipləri özünü göstərir:

r>l. *ülkür* <hürkür, *ülkürtdüm* (Keç., Tür., Kül., Kük.).

r>n. *mındar* <murdar (ə. k.). Dissimilyasiyanın bu tipi *mundar//mındar* sözlərində Azərbaycan dilinin Gəncə, Qazax, Qarabağ, Şəki, Muğan dialektlərində də (67, 117; 68, 117) qeydə alınmışdır.

ç>ş: *seşdix', keşdilər, öşdümlər, qaşdı, işdi* (ə. k.) və s.

c>j: *gijdix', bijdix', vijdannı, əjdat* (ə. k.) və s.

Səslərin yerdəyişməsi (metateza). Dialekt və şivələri ədəbi dildən fonetik cəhətdən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də səslərin yerdəyişməsi- metateza hadisəsidir. Yerdəyişmə hadisəsinin iki növü var. 1. Yanaşı yerdəyişmə; 2. Yanaşı olmayan yerdəyişmə.

1. Yanaşı yerdəyişmə. Şahbuz şivələrində yanaşı yerdəyişmənin aşağıdakı tipləri özünü göstərir:

bl>lb: *kabla* (Biç., Göm., Ab., Nur.)//*kablai* (Kol., Bad., Şad., Tür.)//*kəlbai* (Səl., Tür., Day.) <kərbalayı, *qilbə* (ə. k.) <qiblə.

br>rb: *kirbit* (Səl., Kük., Qb., Ay., Kül., Keç.) <kibrit.

vr>rv: *dərvan* <dövran, *dərvi-qədim* <dövrü-qədim (Tür., Şad., Bad., Məz.).

ğz>zğ: *vazğal* (Göm., Ay., Mah., Ab.)//*vazqal* (Nur., Biç., G.Q., Kük., Q.Q.) <vağzal, *vazğalı* (G.Q., Q.Q., Bad., Şad.) <vağzalı.

ğr>rğ: *arğı* <ağrı, *dorğama* <doğrama (ə. k.), *barğım* (Keç., Kül., Şah. k.) <bağrım.

yr>ry. *qıryət* (A.Q., Kol., Keç., Kük.) <qeyrət. Yerdəyişmənin bu tipinə İraq-türkman ləhcəsində: *qıryətsiz* (40, 104) sözündə rast gəlirik.

ks>sk//sg: *əsgix'* (A.Q., Kol.) <əksik. Bu hadisə İraq-türkman ləhcələrində *öksürmək* <öskürmək (40, 105) sözündə özünü göstərir.

lv>vl: *yavlar-yapış* (ə. k.), *havla* (Bad., Səl., Tür., Şah.k., Mər., Qb).

lf>fl: *küflət* (Keç., Şah.k., Qb., Ay., Mah.)//*kiflət* (Biç., Kol., A.Q., Y.Q., Ab., Göm.) <külfət.

ry>yr: *Meyram* (Biç., Kol., A.Q., Y.Q.) <Məryəm.

ru>ur: *doğurdan*, *durba*, *Urquya*, *ursiya* (ə. k.).

fr>rf: *mərfəş*//*mərfəc* (Biç., Kol., Kük., Keç., Kül.)//*marfaş* (Göm., Nur., Mah.) <məfrəş.

şh>hş: *məhşur* (ə. k.) <məşhur.

2. Yanaşı olmayan yerdəyişmə Şahbuz şivələrində də Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələri kimi az yayılmışdır. Burada bu yerdəyişmənin aşağıdakı tipləri müşahidə olunur:

l-n>n-l: *nəhlət* (ə. k.) <lənət, *konallı* <kolanılı, *Konaldan* <Kolanıdan (Kol., Keç., Kük., Biç., Zər.).

ğ-n>n-ğ: *yorunuğ//yornux* (Kük., Keç., Biç., Nur.)
<yorğun.

m-n>n-m: *intaham* (ə. k.) <imtahan.

n-m>m-n: *ağramonnux* (ə. k.)//*aqramon* (Keç., Kül., Kük., Şah.k., Nur.) <aqronom.

t-r>r-t: *görsət* (ə. k.) <göstər.

Şahbuz şivələrində özünü göstərən yerdəyişmə tipləri və ona aid olan nümunələr Azərbaycan dilinin tədqiq olunmuş digər dialekt və şivələrində də mövcuddur.

Söz köklərində samitlərin qoşalaşması. Azərbaycan dilinin, eləcə də türk dilləri, onların dialekt və şivələrində olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də bir qrup söz köklərində müxtəlif məqamlarda samit səslərin qoşalaşmasına təsadüf olunur. Akad. M.Şirəliyev söz ortasında bütün samitlərin deyil, sonor samitlərin və bəzi hallarda v, q, d, z, j, y, t, ç, ş samitlərinin də qoşalaşmasını qeyd edir (67, 124).

Şahbuz şivələrində aşağıdakı samitlərin qoşalaşması özünü göstərir.

l səsinin qoşalaşması: *illacım* <əlacım, *illap* <lap (ə. k.).

m səsinin qoşalaşması: *tərtəmmiz* <tərtəmiz (ə. k.), *çommağ* (Nur., Göm.) <çomaq.

r səsinin qoşalaşması: *minkərrə*.

v səsinin qoşalaşması: *avvam-avvam, avvamlıx*.

q səsinin qoşalaşması: *oqqədər* <o qədər, *bıqqədər* <bu qədər (ə. k.).

t səsinin qoşalaşması: *battaxlıx* (ə. k.), *ottuz* (Tür.). Bu qoşalaşma İraq-türkman ləhcəsində *itti bibər* <əcci bibər, *məttə* <mətah, *ottuz* (40, 108) sözlərində qeydə alınmışdır.

ç səsinin qoşalaşması: *kiççix'* (ə. k.), *ha qoççağım ha* (Kol.), *göççəx'* (Biç., Zər.). Bu hadisə İraq-türkman ləhcələrində *keççə* (40, 109) sözündə qeydə alınmışdır.

c səsinin qoşalaşması: *höccət* (ə. k.) <höcət.

ş səsinin qoşalaşması: *qəşşəx', başşax, aşşağa* (ə. k.).

s səsinin qoşalaşması: *qıssa/qıssası, ossahat*. s səsinin qoşalaşması İraq-türkman ləhcələrində: *qıssa, kössək, kössüv, ussu/issu* <su (40, 108), türkmən dilinin ərsarı dialektində: *мессу* <меси, *йассы* <ясы (18, 111) sözlərində də var.

II FƏSİL

ŞAHBUZ ŞİVƏLƏRİNİN MORFOLOGİYASI

Dialekt və şivələrin morfoloji xüsusiyyətlərinin əmələ gəlməsi haqqında E.Əzizov yazır: “Azərbaycan xalq dili inkişaf etdikcə, ədəbi dilin yazılı qolu sabitləşdikcə ayrı-ayrı dil vahidlərinin dialekt həddində müəyyənləşməsi prosesi getmişdir. Dilin başqa yaruslarında olduğu kimi, morfoloji quruluşda da ayrı-ayrı elementlər (qrammatik əlamətlər) dialekt faktı kimi işlənmişdir” (22, 168).

Şahbuz şivələrində özünü göstərən morfoloji xüsusiyyətləri ümumilikdə deyil, ayrı-ayrı nitq hissələri üzrə verməyi daha məqsədəuyğun bildik.

İsim

Məlumdur ki, dilimizin leksik tərkibində dəyişkənlik daha çox isimlərdə özünü göstərir. Dialekt və şivələrdə, o cümlədən Şahbuz şivələrində də işlənən, lakin ədəbi dildə işləklidən qalan isimlər də ancaq leksik-semantik cəhətdən fərqlənir, qrammatik mənə isə sabitdir.

Ədəbi dildə olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də işlənən isimlər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur.

Sadə isimlər. Şahbuz şivələrində ədəbi dilimizdə işlənməyən aşağıdakı sadə isimlər işlənir: *ağuz* <yeni doğmuş heyvanın ilk südü>, *ağıl//ağul* <mal-qaranın saxlandığı yer>, *ayama* <ləqəb (ləqəbi onun ətrafı, camaat verir)>, *ayna* <güzgü>, *ayanat* <köməklik, yardım>, *bad* <təndirin iç yanları>, *bar* <südüün üzü>, *bafa* <oraq ağzı boyda biçilmiş sümbüllü küləş>, *cad* <darı unundan bişirilmiş çörək>, *cağ* <toxuculuq aləti>, *cil* <bitki adı>, *çamax* <iri gözlü xəlbir>.

çeşni <naxış, bəzək>, *çət* <dəni çıxmayan sünbül qırıntıları>, *çiş* <balı süzülmiş şan>, *day* <bir yaşında olan at balası>, *dığal//dağal* <düz olanla razılaşmayan>, *danqa* <sözə baxmayan, qanmaz>, *dəc* <möhür, nişan>, *də:rz* <biçilib, bağlanmış küləş>, *dıqqı* <vərəm>, *eşix'* <həyət>, *eymə* <qatıq yığılan aşılانmış dəri>, *ənkə* <nəsil>, *ələ:z* <bitki adı>, *ənix'* <bir yaşında olan it balası>, *fərş* <xalça>, *fətir* <çörək növü>, *fərix'* <fərə>, *gab* <malı bağlamaq üçün düzəldilmiş ağac əşya>, *gəbə* <xalça>, *gi:əv//g:əv* <kürəkən>, *guful* <divarın aşağı hissəsindən su keçmək//axmaq üçün qoyulan yer>, *gəm* <vəl>, *heşan* <döyülmək üçün dağıdılmış dənli küləş>, *hadix* <mamaça>, *həvə* <toxuculuq aləti>, *hərə* <taxça>, *him* <özül>, *haquşqa* <pəncərə>, *xart* <kəsici alət itiləyən daş>, *xərə* <şumda əkilməmiş sahə, yer>, *xum* <iri küpə>, *irəzə* <cəftə>, *iv* <saçın ortasından olan iz>, *irədd* <ayaq izi>, *kağ* <alaq>, *kalafa* <uçulub-dağılmış evin qalığı>, *kükü* <qayğanaq>, *kərdi* <lək>, *qısqı* <hədə, qorxu>, *qəzil* <keçi tükü>, *qılıx* <xasiyyət>, *qundax* <yeni doğulmuş uşaq>, *ladı* <naxış adı>, *lopa* <məşəl>, *masan* <cütün qolu>, *məkə* <qarğıdalı>, *mərəkə* <yıgıncaq>, *nəmər* <şirinlik>, *nin* <hin>, *oyma* <qadın paltarı>, *ox* <toxuculuq aləti>, *örüş* <otlaq>, *pəlmə* <bulud>, *pərəvan* <bir neçə dirəyi birləşdirən tir-ağac>, *sülü* <toxuculuq aləti>, *süməx'* <yun>, *sī:ηır* <topuqla baldırın arası>, *şadara* <xəlbir>, *şərid//şərit* <paltar sərilen ip>, *tapan* <mala-əkinçilik aləti>, *tapı* <arpa çörəyi>, *tapıl* <ot koması>, *tar* <toyuqların yatması üçün hinə qoyulmuş ağac>, *ulama* <cütün hissələrindən biri>, *ün* <səs>, *vən* <ağac növü>, *zing* <heyvanın qıç sümüyü>, *zir//zer* <nəlbəki> (ə. k.) və s.

Düzəltmə isimlər. Şahbuz şivələrində işlənən düzəltmə isimləri leksik-semantik və qrammatik mənasına görə aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

- 1) Adlardan – isimdən düzələnələr.
- 2) Hərəkətdən – fəldən düzələnələr.

3) Əlamətdən – sifətdən düzələnələr.

4) Kəmiyyətdən – saydan düzələnələr.

1) Adlardan – isimlərdən düzələn düzəltmə isimlər.

Şahbuz şivələrində aşağıdakı şəkilçilər adlardan düzəltmə isim əmələ gətirir.

–a (-ə). *Daban+a* <qapının hərəkəti üçün yanlardan birində aşağıda və yuxarıda qoyulan çıxıntı>, *xəmir+ə* <xəmir mayası>, *çəpər+ə* <söyüd şivlərindən toxunan, çörək sulamaq üçün istifadə olunan əşya>, *kəmər+ə* <kəməre oxşar daşlı dağ döşü> (ə. k.) və s.

–a (-ə) şəkilçisi ilə yaranan bəzi isimlər dialekt və şivələrimizdə semantik baxımdan eyni olsalar da, leksik baxımdan müxtəlifdir. Məs.: çəpər+ə sözünün semantik mənası çəpər-dir. Şahbuz şivələrində qeyd etdiyimiz mənada, Zəngilan şivəsində isə “ağacdən toxunmuş hasar” (13, 185), “təzə doğulan quzunu salmaq üçün çəkilməmiş çəpər” (2, 72) mənalarında işlənir.

–ax (-əx). Bu şəkilçi ədəbi dilimizdə işlənən (-aq/-ək) şəkilçisinin dialekt variantıdır. Şahbuz şivələrində bu şəkilçi yal, dal, saç, dib sözlərinə qoşularaq *yalax* <itə yal verilən qab və ya yerdən qazılan kiçik çala>, *dalax* <arı ailəsinin dolu şanın arxasına çəkdiyi kiçik şan>, *saçax* <xalçanın, yaylığın toxunmamış hissəsi>, *dibəx* <dibək>.

–cıl. Şahbuz şivələrində də Muğan qrupu dialekt və şivələrində (67, 134) olduğu kimi bu şəkilçi barmax sözünə qoşularaq *barmaqçıl* <əsasən, dərzilərin iş zamanı barmağa keçirttdiyi əşya> sözünü-ismini əmələ gətirir.

–çağ/-cax. Bu şəkilçi qeyri-məhsuldar şəkilçilərdən olub, yan və qol sözünə qoşularaq *yan+çağ* <insanın oturacaq hissəsi> və *qol+çağ//qol+cax* <iş zamanı qola geyilən dəridən hazırlanmış geyim. 2. təxminən qol uzunluqda doğranmış ağac, odun>. –*Böyün iki yux' qolçax gətdim* (Biç.). Şəki dialektində *qolçax* (43, 74) sözü kukla mənasında işlənir.

-ça/-çə. Bu şəkilçi həm ədəbi dilimizdə, həm də digər dialekt və şivələrimizdə (43, 75-76; 2, 71; 39, 103-104) olduğu kimi Şahbuz şivələrində də artırıldığı sözdə kiçiltmə, əzizləmə mənaları yaradır: *kələf+çə*, *kəl+çə*, *yetim+çə*, *day+ça*.

M.İslamov bu şəkilçinin Şəki dialektində başqa mənalar ifadə etməsini də qeyd edir. O yazır ki, Nuxa (Şəki) dialektində bu şəkilçi bəzən böyüklük mənası da verə bilir (43, 75-76). O, fikrini *künə+çə* "ağacdən qoz və tut çırpıb tökdürən iri, uzun ağac" sözü ilə tamamlayır. S.Behbudov da bu şəkilçinin "isimlərdən peşə, alət, ot adları, qismən də kiçiltmə məzmunu bildirən düzəltmə isimlər əmələ gətirdiyini" Zəngilan şivəsində qeydə aldığı *mamaça* <uşaqtutan qadın>, *bızavça* <dərman otu>, *yetimçə* <kimsəsi olmayan, sahibsiz>, *l:ənçə* <ləyəndən kiçik mis qab>, *milçə* <sapdan bəzək toxumaq üçün işlədilən ucu azacıq əyri alət> (13, 81) leksik vahidlərində müşahidə etmişdir.

Şahbuz şivələrində də -ça (-çə) ilə düzələn *mama+ça* peşə adı bildirən, *dix'+çə* ot adı bildirən <əvəliyin bir növü>, *qulan+ça* ot adı bildirən düzəltmə isimlər əmələ gətirir.

-ça (-çə) şəkilçisi özbək dilində -ча (107, 126); qaraqalpaq dilində -ша//ше (96, 180) fonetik variantında işlənir.

-çim. Bu şəkilçi əl sözüne qoşularaq *əlçim* <əlin içi boyda daranmış yun mənasında işlənən toxuculuq termini> düzəltmə ismini əmələ gətirir.

-çı, -çi, -çu, -çü. *Xorum+çu* <ot komalarını bükən adam>; *tapıl+çı* <tapıl qoyan, otu bir yerə yığan>; *xirmən+çi//xərmən+çi* <xırmançı>; *daşix+çı*, *qonax+çı*, *yan+çı*, *düdüx'+çü* <tütək çalan>, *güdüx'+çü* <cangüdən>, *qarğış+çı* <qarğış tökülən adam>, *dəm+çi* <balabançı> və s.

Qərb qrupu dialekt və şivələrində (2, 70; 39, 102), Şəki dialektində (43, 75), Zəngilan şivələrində (13, 178) olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də dörd variantda işlənən -çı (-çi, -

çu, -çü) şəkilçisi Bakı dialektində, Muğan qrupu şivələrində -çi (70, 49; 3, 76); Quba dialektində çı', -çi (59, 109); özbək dilində -чи (107, 106); qaraqalpaq dilində -шы, -ши (96, 189) şəkillərində işlənir.

-çılıx, -çilix', -çulux, -çülux'. Quruluşca mürəkkəb olan bu şəkilçi peşə, sənət, məşğuliyyət bildirən ümumi məfhum ifadə edir: *muzdur+çulux*, *nökər+çilix'*, *əsgər+çilix'*, *maldar+çılıx*, *irazi+çılıx*, *nayran+çılıx*, *irahət+çılıx* (ə. k.) və s.

H.Mirzəzadə bu şəkilçinin XIX əsrin sonlarında formalaşdığını və isim düzəldən şəkilçilər sırasına daxil olduğunu qeyd edir (56, 57).

Şahbuz şivələrində -çılıq⁴ şəkilçisinin şivə variantları mürəkkəb şəkilçi kimi özünü göstərir. Çünki muzdurçu, nökerçi, əsgərçi, iraziçi – deyilmir və demək də düz olmaz.

-dan. Şahbuz şivələrində bu şəkilçi beçə, çilə//sinə, sər, yay sözlərinə qoşularaq *beçə+dan* <arı beçəsini tutmaq üçün kiçik səbət>; *çilə+dan* <toyuğun mədəsi>; *sər+dan* <qoyun sağılan yer>; *yağ+dan* <lampanın neft tökülən hissəsi> mənalı sözlər əmələ gətirir.

-dar. Bu şəkilçi hər hansı bir peşə sahibi, təsərrüfatçı mənalı düzəltmə isim əmələ gətirir: *heyvan+dar//kalla+dar* <çox mal-qarası olan>; *çalva+dar* <mal-qara alıb-satan>//*çodar* (Kol., Tür.); *cılav+dar//cılov+dar* (Şah.k., Keç.) <gəlinin atının cılovunu tutan, çəkən adam>; *dalan+dar* <qapıda duran, qapıçı>; *ələm+dar* <dini mərasimlərdə ələm gəzdirən> və s.

-daş. Şahbuz şivələrində bu şəkilçi ad sözüne qoşularaq *adaş* <eyni adı olan iki nəfərin bir-birinə müraciət edərkən işlətdiyi söz> sözünü əmələ gətirir.

-duz, -dız. Qeyri-məhsuldar olan bu şəkilçi Şahbuz şivələrində bal, palan, çuval sözlərinə qoşularaq *baldız* <qohumluq termini>; *palan+duz* <peşə bildirən termin>; *çuval-*

duz <böyük iynə, əşya bildirən söz> düzəltmə isimlərini əmələ gətirir.

–*dax* (–*dəx*′). Müasir ədəbi dilimizdə çox da məhsuldar olmayan bu şəkilçi formaca ədəbi dilimizdəki –*laq*, –*lək* şəkilçisinin dialekt variantı kimi görünə də sözdə əmələ gətirdiyi leksik məna ilə –*laq*, –*lək* şəkilçisinin əmələ gətirdiyi məna bir-birindən fərqlənir. Elə buna görə də bu şəkilçidən bəhs edənlər: M.İslamov, S.Behbudov (43, 77; 13, 179) bu şəkilçini –*laq*, –*lək* şəkilçisinin dialekt variantı deyil, ayrıca şəkilçi olduğunu göstərirlər. –*dax* (–*dəx*′) şəkilçisi bir neçə düzəltmə isim əmələ gətirir; məs.: *xış+dəx*′ <tarlanın xış, cüt və ya kotan tutmayan sahəsi>; *diş+dəx*′ <dişin bir dəfəyə kəsimi boyda çörək>; *çirt+dax* <şirli qabın şiri qopmuş yeri>; *çat+dax* <çat>; *öd+dəx*′ <qorxaq>; *güz+dəx*′ <payız otu>; *duz+dax* <mal-qaraya duz verilən yer> və s.

–*dax* (–*dəx*′) şəkilçisinin Şəki dialektində –*dex*′ (43, 77) şəkli də işlənir.

–*durux*, –*dirix*′. Quruluşca mürəkkəb olan bu şəkilçi Şahbuz şivələrində boyun, əyin sözlərinə qoşularaq *boyun+durux* <cütü, kotanı, arabanı çəkmək üçün qoşqu heyvanlarının boynuna qoyulan ağac>; *əyin+dirix*′ <cütün hissələrindən biri>.

–*əm*. Bu şəkilçi Şahbuz şivələrində *güz*, *əl*, *üç*, *dörd*, *bənd* sözlərinə qoşularaq düzəltmə isimlər əmələ gətirir: *güz+əm* <payızda qırılan yun>; *əl+əm* <matəm rəmzi ifadə edən əl şəkilli bayraq>; *üç+əm* <1.üçlük – üç ipin birliyi; bir doğuşda 3 balası olanda da, “üçəm doğub” deyilir: –*Bu il qaşqa gecim üçəm doğmuşdu* (Y.Q.). 2. üç aşıqla oynanılan uşaq oyununun adı>; *dörd+əm* <at yerişinin adı>; *bənd+əm* <nəyisə bağlamaq üçün otdan və küləşdən hazırlanan bağ>.

–*əm* şəkilçisi Şəki dialektində (43, 77); Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində (1, 81); Muğan qrupu şivələrində (3, 74),

Zəngilan şivələrində (13, 186), qərb qrupu (39, 109) və Salyan şivələrində (61, 101) də işlənir.

-keş. Şahbuz şivələrində bu şəkilçi ala (alaq), dəm, palan, ziyan və s. sözlərinə qoşularaq düzəltmə isim əmələ gətirir: *ala+keş* <alaq otlarını burmaq üçün düzəldilmiş alət>; *dəm+keş* <1. dəmçi; 2. samovarın bir hissəsi: çaynıq qoyulan hissə>; *palan+keş* <1. palan tikən iynə; 2. palançı>; *ziyan+keş* <zərərçəkən> və s.

-ənə. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin qərb qrupunda (2, 72; 39, 112), Zəngilan şivələrində (13, 187) işlənən -ənə şəkilçisi Şahbuz şivələrində də eyni mənada: ət sözünə qoşularaq *ət+ənə* <mal-heyvan doğandan sonra saldığı ət parçası> ismini əmələ gətirir.

Şahbuz şivələrinin əksəriyyətində *ə:nə* leksik vahid kimi də işlənir. Leksik anlamca mənbədən kənar, qrammatik mənasına görə işarə əvəzliyi olan bu söz şəkilçiləşməyə doğru inkişaf etmişdir.

-kar. Şahbuz şivələrində bu şəkilçi çeşni sözünə qoşularaq *çeşni+kar* <naxış salan> sözünü əmələ gətirir. *-Bı yelənin çeşnikarı Səlbi arvad olub* (Kük.).

-gal. Bu şəkilçi mac sözünə qoşularaq *macgal//majgal* <kotanın, cütün macını tutan əkinçi> düzəltmə ismini əmələ gətirir.

-gir. Bir cür yazılan bu şəkilçi Şahbuz şivələrində əşya anlamı bildirən arıçılıq və əkinçilik terminləri əmələ gətirir: *beçə+gir* <beçə tutmaq üçün toxunmuş kiçik səbət>; *ana+gir* <anasız arı ailəsinə yeni ana arı vermək üçün istifadə olunan kiçik qəfəs>; *daş+gir* <iri gözlü xəlbi> və s.

-lıq, -lik, -luq, -lük. Şahbuz şivələrində -lıq⁴ şəkilçisinin fonetik variantları geniş yayılmışdır: -lıx, -lix', -lux, -lүx'; -nıx, -nix', -nux, -nүx'; -dıx, -dix', -dux, -dүx'; -rıx, -rix', -rux, -rүx'; -zıx, -zix', -zux, -zүx'. -lıq⁴ və onun variantları Şahbuz şivələrində isimlərə artırılmaqla sənət, peşə, vəzifə, xasiyyət,

xarakter və s. bildirən düzəltmə isimlər əmələ gətirir: *ata+lix* <ögey ata>, *qardaş+dix* <sağdış və ya soldış>, *arı+lix* (ə. k.)//*pətəx'+lix'* (Kük., Tür.) <arıxana>, *yavan+nix* <ət və süd məhsulları>, *çoban+nix*, *un+nux* <dəyirmanın un tökülən hissəsi, yeri>, *dən+nix'* <dəyirmanın dən tökülən hissəsi, yeri>, *quzu+lux* <quzu saxlanılan yer-dam>, *tər+rix'* <yəhərin altından qoyulan keçə>, *ağız+dix* <qıf>, *qəhət+dix'*// *qıtraxlix* <istənilən əşyanın tapılmadığı vaxt, zaman>, *abat+dix*, *köz+zux'* <təndiri yandırmaq üçün tez yanan yanacaq – kəvən, nazik doğranmış odun>, *diz+zix'*//*diz+dix'* <tuman>, *do:uz+zux*//*do:uz+dux* <dəyirmanın daşını hərəkətə gətirən çarxın yerləşdiyi yer>, *qız+zix'*//*qız+dix* <ögey qız>, *oğul+lux* <ögey oğul> və s.

-maz, -məz. Bu şəkilçi Şahbuz şivələrində yemək adı bildirən isim əmələ gətirir: *kata+maz*//*kətə+məz* <inəyin ilk südündən bişirilən yemək>, *kora+maz* <qatıqla südün qarışığı>.

-mar, -mər. Bu şəkilçi xaç//xaş sözünə bitişərək *xaş+mar*//*xəş+mər* <arı səbətini hissələrə bölən xaç şəkilli iki çubuq> ismini əmələ gətirir.

-maz, -məz, -mar, -mər şəkilçiləri Azərbaycan dilinin bir çox dialekt və şivələrində işlənən -mac, -məc şəkilçisinin fonetik variantı deyil, Şahbuz şivələrində isim əmələ gətirən şəkilçidir.

-məçə. Quruluşca mürəkkəb olan bu şəkilçi Şahbuz şivələrində də göl sözünə qoşularaq *göl+məçə* sözünü əmələ gətirir.

-sax, -səx'. Şahbuz şivələrində bu şəkilçi ilə *qur-sax* <heyvanın mədəsi>. (Bunu qurudub ondan pendir mayası düzəldirlər), *oxur+sax* <balası ölmüş, lakin sağılan inək, qoyun, keçi>, *pür+səx'* <qarla birlikdə əsən külək, çovğun> sözləri düzəlir.

–sav, -sov. Bu şəkilçi Şahbuz şivələrində yelin sözüne qoşularaq *yelin+sav//yelin+sov* <inəklərdə olan xəstəlik adı> sözünü əmələ gətirir. Bu termin qərb qrupu dialekt və şivələrində *yelinsoy* (39, 169) şəklində işlənir.

–tağ, -tax. Burun sözüne qoşularaq *burun+tağ* sözünü əmələ gətirir. Buruntax sözündən bəhs edən Z.Xasıyev yazır: “Buruntax – heyvanları bağlamaq, dartıb saxlamaq üçün onların burunlarına keçirilən ip, kəndir mənasını bildirir” (39, 109). Şahbuz şivələrində isə bu söz kəndir və ya ip mənasını deyil, bağlamaq növünün adını bildirir. *Düyün, kürməx’, tağbənd, cidar* bu qəbildən olan sözlərdir.

–at. Şahbuz şivələrində bu arxaik şəkilçi su sözüne qoşularaq *suat* sözünü əmələ gətirir. Suat Türkeş və Şada kənd şivələrində mal-qaranın su içdiyi yer, Gömür kəndində arı yeşiyinin qabağında qoyulan qıfa oxşar qaba deyilir. Bu qabdan su damla-damla tökülür, arılar ondan istifadə edirlər. *Suat* eyni mənada qərb qrupu dialekt və şivələrində (18, 41; 39, 101; 2, 236) də işlənir.

2) Fellərdən düzələn düzəltmə isimlər

Şahbuz şivələrində aşağıdakı şəkilçilər feldən düzəltmə isim əmələ gətirir.

–an. Şahbuz şivələrində bu şəkilçi yığ(maq) felinə qoşularaq *yığan//muğan* <samanı, dəni bir yerə yığmaq, toplamaq üçün hazırlanmış əkinçilik aləti> sözünü əmələ gətirir.

–anax, -ənəx’, -nax. Bu şəkilçi fellərə qoşularaq düzəltmə isimlər əmələ gətirir. Şahbuz şivələrində bu şəkilçi boğ(maq), çırp(maq), yığ(maq), ək(mək), biç(mək), döy(mək), dəy(mək) və s. fellərə qoşularaq *boğ+anax* <qasırğa>, *çırp+anax* <ağacdən meyvə tökən ağac>, *yığ+nax* <yığıncaq>, *ək+ənəx’* <1. əkilmiş sahələrin məcmusu; 2. həmişə əkilən yer>, *biç+ənəx’* <otu biçilən düzən sulu sahə, yer>, *döy+ənəx’* <1. ayaqda əmələ gələn yara; 2. gediş-gəliş çox olan, tapdanan sahə, yer>.

dəy+ənəx' <böyük əl ağacı>, *dan+nax*, *cır+nax* <sədəf> və s. düzəltmə isimlərini əmələ gətirir.

H.Mirzəzadə də bu şəkilçi haqqında yazır: "Müasir Azərbaycan dilində o qədər də geniş yayılmayan bu şəkilçi dialektlərimizdə istənilən qədər vardır" (56, 60).

-ax, -əx', -x'. Müasir ədəbi dilimizdə işlənən -aq, -ək; -q, -k şəkilçilərinin fonetik variantı olan bu şəkilçilər Şahbuz şivələrində də fellərə qoşularaq həmin hərəkətin icrasında iştirak edən əşya adları və hərəkətin nəticəsini bildiren məkan mənalı düzəltmə isimlər əmələ gətirir: *yum+ax* <sarınmış ip toplusu>; *yat+ax* <mal-qara, əsasən qoyun saxlanılan yer>; *süz+əx'* <südü, ərinmiş yağ süzmək, təmizləmək üçün işlədilen əşya>; *kürə+x'*; *dola+x* <1. ayağa, baldıra sarınan parça. 2. kələk, fırıldaq>; *cürçən+əx'//bürün+cəx'* <bürünmək üçün keçədən və qalın parçadan hazırlanan geyim növü>; *bük+əx'* <külək tutmayan yer>; *işqır+ax* <1. hıçqırtı. 2. arzu, istək (məcazi mənada)>. -*Fatının işqırağı içində qaldı.* -*Həsən satdı yunu, döşəx' salammədi* (A. Q.) və s.

-ax, -əx', -x' şəkilçisi Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələrində işləndiyi kimi, əksər türk dillərində də işlənir.

-acax, -əcəx'. Fellərə bitişərək substantiv və atributiv isimlər əmələ gətirən (43, 72) bu şəkilçi Şahbuz şivələrində də düzəltmə isim əmələ gətirir: məs.: *sav+acax* <suyun axarını dəyişmək üçün ağacdan, taxtadan düzəldilən əşya>; *çək+əcəx'* <mal peyinindən salınan zibil qabı>; *tut+acax* <isti qab-qazanı götürmək üçün qalın parçadan, palaz və keçədən tikilən əşya>; *gey+əcəx'* <geyim>; *ye+y+əcəx'* <ərzaq>; *çix+acax* <həyət qapısı>; *çap+acax* <dəhrə> və s.

-ma, -mə. *Bula+ma*, *doğra+ma*, *çığırt+ma*, *bozart+ma*, *qızart+ma* (yemək adları); *at+ma* <tir>; *çat+ma* <üç ağacın birlikdə bağlanması>. -*Ərişdə kəsəndə, hana uzadanda çatma düzəldib, sicimi onnardan asarix* (Kol.), *sür+mə* <taxıl

xəstəliyi>; *kəs+mə* <oyun havası>; *yay+ma* <1. lavaş. 2. xörək adı>; *təpit+mə* <isti xəmir>. -*Təpitməni çıxma yaraların üssə qoyallar, yara tez yetişsin* (Bad.); *süz+mə* <süzülmüş qatıq; süzülmüş bal>; *yalama* <1. mal-heyvanın qabağına qoyulan daş duz. 2. yabanı bitki adı//çöl qarpızı> və s.

-ba, -bə, -pa. Bu şəkilçi -ma, -mə şəkilçisinin fonetik variantıdır: *yap+ba* <mal peyinindən yapılıb qurudulan yanacaq>; *köp+bə* <xəstəlik adı>; *yol+pa* <əl ilə kökdən çıxarılmış sünbül>; *çırp+ba* <çörək növü>.

-anağ, -ənəx' şəkilçisi ilə: *biç+ənəx'*, *sız+anax*, *döy+ənəx'*, *dəy+ənəx'*, *boğ+anax* və s.

-an şəkilçisi ilə: *yığ+an*.

-ası, -əsi şəkilçisi ilə: *çal+ası*, *yan+ası*.

-qaş şəkilçisi ilə: *tut+qaş//tut+qac*. Bu şəkilçi haqqında Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri əsərində (1, 77-78) geniş məlumat verilmişdir.

-qı, -ği şəkilçisi ilə: *tav+qı*, *çal+qı*, *çaq+qı*.

-qa, -ğa şəkilçisi ilə: *yor+ğa*, *qavır+qa*.

-daş şəkilçisi ilə: *çix+daş*.

-im şəkilçisi ilə: *qır+ım*.

-ıntı, -inti, -üntü, -untu şəkilçisi ilə: *qır+ıntı*, *boğ+untu*, *çök+üntü*.

-ıcı, -ici, -ucu, -ücü şəkilçisi ilə: *at+ıcı*.

-keş şəkilçisi ilə: *təp+keş*.

-gil şəkilçisi ilə: *səp+gil//səf+gil* (Kol.) <keçəçilik aləti>.

-maça, -məcə şəkilçisi ilə: *üt+məcə*, *biş+məcə*, *yar+maça*.

-xar şəkilçisi ilə: *çal+xar* <nehre, tuluq>.

-ça, -çə şəkilçisi ilə: *düy+çə*.

-cəx' şəkilçisi ilə: *təp+cəx'*, *üfür+cəx'*.

-səx' şəkilçisi ilə: *kəs+səx'*.

3) Sifətdən və saydan əmələ gələn düzəltmə isimlər

-ca, -cə ilə: *göy+cə* <alça növü>, *qara+ca* <yabani meyvə adı>, *Ağ+ca* <şəxs adı>.

-a, -ə ilə: *xam+a* <əyirilib, lakin boyanmamış ip>, *çuy+ə* <bişirilməmiş südün barı>; *penc+ə//pənc+ə* <bu söz pənc sözündən olub, hər tərəfi beş bağdan ibarət olan ot, küləş yükü> mənasında işlənir. -*Pencəni ata-ulağa biçib gətirərdix*' (Kol.).

-ax, -əx' ilə: *boz+ax* <mal-qarada olan xəstəlik adı>.

-ı, -i ilə; *haram+ı* <oğru>, *fəmi'r-i* <şan növü>.

-əngi ilə: *şit+əngi* <dəcəl>.

-lıq, -lik, -luq, -lük şəkilçisinin dialektal variantları Şahbuz şivələrində də, digər dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, sifətlərə və saylara qoşularaq müxtəlif mənalı düzəltmə isimlər əmələ gətirir: *ərgən+nix'*, *cığal+lix*, *yavan+nix*, *cavan+nix*, *şin+nix'//şən+nix'*, *göy+lüx'*, *bol+lux*, *çox+lux*, *az+dix*, *beş+dix'*, *ucuz+dux'* və s.

Mürəkkəb isimlər. Ədəbi dilimizdə olduğu kimi, dialekt və şivələrimizdə, o cümlədən Şahbuz şivələrində mürəkkəb isimlər iki və daha artıq sözün birləşməsi, yanaşması və ya təkrarı ilə əmələ gəlir. Bu baxımdan Şahbuz şivələrində işlənən mürəkkəb isimləri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar: 1) Sözlərin birləşməsi və yanaşması ilə əmələ gələn mürəkkəb isimlər; 2) Sözlərin təkrarı ilə əmələ gələn mürəkkəb isimlər.

1) Sözlərin birləşməsi və yanaşması ilə əmələ gələn mürəkkəb isimlər.

Bu qrupa aid olan mürəkkəb isimlər əmələ gəlmə üsuluna və birləşmədə iştirak edən sözlərin hansı nitq hissəsi olmasına, bu sözlərin qrammatik şəkilçi qəbul edib-etməməsinə görə də fərqlənirlər. Bunları Şahbuz şivələrində belə qruplaşdırmaq olar:

a) Qrammatik şəkilçi qəbul etməyən iki ismin birləşməsi yolu ilə formalaşanlar: *qaynətə*, *qəynana*, *başəyax* <xaş>, *Dədəkişi*, *qəmişqulax*, *Şasənəm//Şahsənəm*, *Şapəri//Şahpəri*.

b) Adlıq halında olan isimlə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb isimlər: *əmcanı, daycanı, inəyəmcəyi, dəvəgözü, qoyunqulağı, dəvədişi, südaşı, qurdağzı.*

c) Sifətlə isimin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb isimlər: *sarıyara, qarayara, qaraqəyiş, agsarıgöz, ağqaragöz.*

ç) Sayla isimlərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb isimlər: *beşdaş, üçəyağı, təkəmcəx', üçəmcəx', qırxbuğum, yeddiləvin, beşbarmax.*

d) İsimlərin feli sifətlə birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb isimlər: *gəlinboğan, qızqaytaran, əpbəx'yapan, külçəkən, aşsüzən, danaqıran, qurdiyeməz.*

2) Sözlərin təkrarı ilə yaranan mürəkkəb isimlər.

Akademik M.Şirəliyev bu bəndi belə təsnif etmişdir: “1) Eyni isim iki dəfə təkrar olunur və bir növ cəmlilik bildirir; 2) Sinonimlər isim birləşməsi əmələ gətirir; 3) İsim birləşməsində ikinci söz sanki birinci sözün bir hissəsi kimi özünü göstərir, lakin ikisi birlikdə bir növ yeni anlayış əmələ gətirir; 4) İsim birləşməsində yalnız bir sözün mənası olur...; 5) İsim birləşməsi mənaca bir-birinə yaxın və ya zidd olan sözlərdən (antonimlərdən) əmələ gəlir (67, 136).

Şahbuz şivələrində işlənən mürəkkəb isimləri də bu təsnifatda vermək olar:

1) Eyni ismin təkrarı ilə əmələ gələnlər: *əl-ələ* <oyun adı>, *üzüx'-üzüx'* <oyun adı>, *aşığ-aşığ* <yun adı>, *əvcik-əvcik* <oyun adı>, *mətə-mətə* <oyun adı>.

2) Sinonimlərlə əmələ gələnlər: *çala-çuxur, çala-çökəx', əlində-əvcində, çöldə-bayırda.*

3) “İsim birləşməsində ikinci söz sanki birinci sözün bir hissəsi kimi özünü göstərir, lakin ikisi birlikdə bir növ yeni anlayış əmələ gətirir” (67, 136): *bağ-bağat, çöl-çəmən, əmi-bala, çal-çağır, at-eşşəx', paltar-palaz, sel-su, qar-boran, çömçə-qaşix, gün-güzaran.*

4) Sözlərdən birinin leksik-semantik mənalı, ikincinin isə boş-mənası olmayan sözlərin birləşməsindən əmələ gələnlər: *qatix-matix, yağ-mağ, əv-məv, cahıl-mahıl, geçi-meçi, qoyun-moyun*.

5) Əks mənalı və yaxın mənalı sözlərin birləşməsindən əmələ gələnlər: *qaham-qardaş, dos-düşman, gələn-gedən, azdan-çoxdan, sağım-solum, ölüm-dirim, əv-eşix'*.

İsimlərin hallanması. Şahbuz şivələrinin ədəbi dilə yaxınlığını ismin qrammatik kateqoriyalarında da görmək olar. Adlıq hal ədəbi dildə və eləcə də digər dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi heç bir formal əlamət qəbul etmədən işlənir. Yiyəlik halda samitlə bitən isimlər -ın, -in, -un, -ün, saitlə bitən isimlər isə -nın, -nin, -nun, -nün şəkilçisi qəbul edir, yəni burada yiyəlik halın şəkilçiləri həm damaq, həm də dodaq ahənginə əsasən dördvariantlıdır. Bununla belə Türkeş, Badamlı və Şada şivələrində bir çox hallarda saitlə bitən isimlər -nın, -nin, -nun, -nün şəkilçisinin yalnız sonuncu samitini - n qəbul etməklə işlənir: *ata:n, bala:n, Sona:n, Əli:n, düyü:n, qonşu:n* və s. Bu zaman həmin şəkilçidən düşən səslərin hesabına sözün kökündəki son sait uzanır. Bu vəziyyət Bakının Novxanı, Qobu, Güzdək kənd şivələrində (67, 138), Ordubad dialektinin Əylis, Nüsnüs, Tivi şivələrində (1, 85), Şəki dialektində (43, 86) də özünü göstərir.

Türk dillərinin əksəriyyətində (tatar, türkmən, özbək, qazax, uyğur, tuvin, altay, başqırd və s.) yiyəlik hal şəkilçilərində adi n deyil, sağır nun (ŋ) işləndiyi qeyd olunur (2, 75; 104, 92-97).

Şahbuz şivələrində ismin yönlük halı ədəbi dildə olduğu kimi, samitlə bitən isimlərə -a, -ə, saitlə bitən isimlərə -ya, -yə şəkilçisi artırmaqla düzəlir. Lakin sonu açıq a və ə saitləri ilə bitən isimlərə -ya, -yə şəkilçiləri əlavə edildikdə şəkilçidəki y səsinin təsiri altında a saiti qapalı ı və ya u saiti ilə, ə saiti isə qapalı i və ya ü saitləri ilə əvəzlənir: *araba-arab(a)ı+ya-arabiya* (G.Q.), *taxta-taxt(a)ı+ya - taxtiya//taxdiya* (Kük.),

qəynata–qəynat(a)ı+ya–qəynatiya (A.Q.), *buğda–buğd(a)u+ya–buğduya* (Biç.), *nənə–nən(ə)i+yə–nəniyə* və s.

Bu xüsusiyyət Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində (2, 75) Qazax, Qarabağ, Gəncə, Şamaxı, Naxçıvan dialektlərində, Ağdam, Zaqatala, Muğan qrupu şivələrində (67, 138) və Meğri şivələrində (25, 201) də qeydə alınmışdır.

Akad. M.Şirəliyev Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində sonu a və ə saiti ilə bitən isimlərin yönlük halda –a və –ə saitlərinin əvəzlənməsindən bəhs edərək yazır: “Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektlərində sözün birinci hecasında u, ü, o, ö, axırında isə a, ə saitləri olursa, yönlük halda sözün son saiti a səsi u səsi ilə, ə səsi isə ü səsi ilə əvəzlənir. Qazax dialektində sözün birinci hecasında u, o, axırda isə a saiti olursa, yönlük halında sözün a səsi bəzən o səsi ilə də əvəzlənir” (67, 138-139).

İsmin təsirlik halı Şahbuz şivələrində ədəbi dildə olduğu kimi samitlə bitənlərdə -ı, -i, -u, -ü, saitlə bitənlərdə isə -nı, -ni, -nu, -nü şəkilçilərini qəbul edir. *əv+i, mavri+ni, çaqqala+ni, çalqu+nu, xorum+u, xozan+ı, mərküz+ü, sülü+nü*.

İsmin yerlik halı da Şahbuz şivələrində ədəbi dildən fərqlənmir. Belə ki, ədəbi dildə olduğu kimi, ikivariantlı –da, –də şəkilçisi ilə işlənir: *xozan+da, çalqu+da, əv+də, mərküz+də*.

İsmin çıxışlıq halı əksər dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi Şahbuz şivələrində də ədəbi dildə işlənən –dan, –dən şəkilçisi və onun assimilyasiyaya uğramış –nan, –nən forması ilə ifadə olunur: *xozan+nan, güzəm+nən, xorum+nan, bağman+nan// bağvan+nan* (Kük.), *əv+dən, çalqu+dan* və s. Nümunələrdən də görüldüyü kimi Şahbuz şivələrində də –nan, –nən sonu m və n sonor samitləri ilə bitən sözlərdə işlənir. Şahbuz şivələrindən Kükü, Qızıl Qışlaq və Güney Qışlaq kənd şivələrində ismin çıxışlıq halında z samiti ilə bitən sözlər –zan, s samiti ilə bitən sözlər –sən; şəkilçisi ilə işlənir: *qız+zan, cəviz+zən, həvəs+sən, səs+sən*. –*Onnarı bizim əvdəki qızan*

örgənip (Q.Q.). –*Gördüm kün; bı uşağı həvəssən salacım* (Kük.).

İsmin mənsubiyyət kateqoriyası. Şahbuz rayonunun əksər kənd şivələrində mənsubiyyət kateqoriyasının şəkilçiləri ədəbi dildən əsaslı surətdə fərqlənmir. Samitlə bitən isimlər I şəxsin təkində -ım, -im, -um, -üm; saitlə bitən isimlər isə -m, cəmində isə samitlə bitən isimlər –ımız, -imiz, -umuz, -ümüz; saitlə bitən isimlər isə -mız, -miz, -muz, -müz şəkilçilərini; II şəxsin təkində samitlə bitən isimlər –ın, -in, –un, -ün, saitlə bitənlər isə -n, cəmində isə samitlə bitən isimlər –ınız, -iniz, -unuz, -ünüz, saitlə bitənlər –nız, -niz, -nuz, -nüz şəkilçilərini; III şəxsin həm təkində, həm də cəmində samitlə bitən isimlər –ı, -i, -u, -ü, saitlə bitənlər –sı, -si, -su, -sü şəkilçilərini qəbul edir: *əv+ım, əv+ımız, əv+ın, əv+ınız* (ĩ:z), *əv+i və ya əv+ləri; bağ+ım, bağ+ımız, bağ+ın, bağ+ınız* (ĩ:z), *bağ+ı və ya bağ+ları; qağa+m, qağa+mız, qağa+n, qağa+nız* (ηız), *qağa+sı və ya qağa+ları* və s.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, Şahbuz şivələrində II şəxsin cəmi ədəbi dildən fərqli olaraq samitlə bitən isimlərdə -İZ, -ız, -iz, -iİZ, -u:z, -ü:z, -uüz, -üz, -ü:z şəkilçiləri, saitlə bitən isimlərdə isə -ηız, -ηiz, -ηuz, -ηüz şəkilçiləri ilə işlənir: *bağ+ı:z* (Şah.k.), *üzmu:z//üzüm+üz* (ə. k.), *əv+ı:z, qəpi~+ız* (Y.Q.), *cəvi~z+iz, duz+u:z* (Mah.), *yolağa+ηız, quzu+uz* (Kül.).

Şahbuz şivələrindən Türkeş, Sələsüz və Mərəlik kənd şivələrində ikinci şəxs cəmində saitlə bitənlərdə -viz, -viz, -vuz, -vüz şəkilçiləri, samitlə bitənlərdə -ıviz, -iviz, -uvuz, -üvüz şəkilçiləri işlənir. *gəbə+viz, geçi+viz, quyu+vuz, quzu+vuz, güzgü+vüz; bağ+ıviz, söz+üvüz, duz+uvuz, yer+iviz* və s. Bu hal Azərbaycan dilinin Meğri (25, 206), Cənubi Azərbaycan və Qax rayonu şivələrində də (67, 157) müşahidə edilir. Dil faktları göstərir ki, zaman və məkan şəraitindən asılı olmayaraq II şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin n səsinin v səsinə keçməsi tarixən adi bir şəkil almışdır. Bu xüsusiyyət XVIII və istərsə də ondan sonrakı əsrlərdə Azərbaycanın cənub şivələri

üçün daha səciyyəvi olmuşdur. XIX əsrin ortalarına qədər Cənubi Azərbaycanda yazılmış və daş basmalarına basılmış əsərlərin dilində bu əvəzlənmə sabit bir yer tutmuşdur (116, 39-40).

Şahbuz şivələrində çox vaxt I və II şəxs cəmdə sahib şəxsin şəkilçili, mənsub əşya bildirən sözün isə şəkilçisiz işlənməsinə də rast gəlirik. *-Bizim uşax belə şeyləri yaxşı bilir* (Keç.). *-İlişmişdi bının yaxasına kin, niyə sizin ağaş bizim həyatə kölgə salır* (Şah.k.).

Mənsubiyyət kateqoriyasının bu cür analitik tipinə Şəki dialekti, Zaqatala və Qax şivələrində (67, 157) və Meğri şivələrində də (25, 208) təsadüf olunur.

Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlərin hallanması. Şahbuz şivələrində mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlərin hallanması ədəbi dilimizdən əsaslı şəkildə fərqlənmir. Lakin burada da bəzi fərqli cəhətlər özünü göstərir. Belə ki, III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş isimlər hallanarkən təsirlik halda hal şəkilçisini itirir. *xiyalın* <xəyalını> (Nur.), *qadasın* <qadasını> (ə. k.), *günahın* <günahını> (Qb.), *ehtirazın* <ctirazını> (Kol.) və s.

Mənsubiyyət şəkilçili isimlərin hallanmasında dialekt və şivələrimizi ədəbi dildən ayıran cəhətlərdən biri də budur ki, ədəbi dildə samitlə bitən sözlərdə adlıq haldan başqa yerdə qalan bütün hallarda ikinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçiləri üçüncü şəxsdən seçilmir (67, 158). Lakin Şahbuz şivələrində bunları bir-birindən asanlıqla fərqləndirmək olur. Belə ki, bəzi şivələrdə - Türkeş, Mərəlik, Sələsüz kənd şivələrində II şəxsdə mənsubiyyət şəkilçiləri -ın, -in, -un, -ün; -a, -ə; -ı, -i, -u, -ü əvəzinə -vın, -vin, -vun, -vün; -va, -və; -vı, -vi, -vu, -vü şəkildə işlənir. Məs.: *uşağvın, uşağva, uşağvı* (Tür.); *qonağvun, qonağva, qonağvı* (Mər.) və s. İsmi yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarında II şəxsin III şəxsdən fərqlənməsi Şəki, Naxçıvan, Ordubad dialektlərində, İrəvan, Zaqatala və Qax şivələrində də (67, 158) özünü göstərir.

İsmin xəbərlik kateqoriyası. Şahbuz şivələrində də ədəbi dildə olduğu kimi, isim, sifət, say və əvəzlilər xəbərlik kateqoriyasında aşağıdakı şəkilçiləri qəbul edir: samitlə bitənlərdə I şəxs tək –am, –əm; II şəxs tək –san, –sən; III şəxs tək –dı, –di, –du, –dü; saitlə bitənlərdə I şəxs tək –yam, –yəm; II şəxs tək –san, –sən; III şəxs tək –dı, –di, –du, –dü: *maldaram, maldarsan, maldardı, qaravılçıyam, qaravılçısan, qaravılçıdı, zarafatgeşəm, zarafatgeşsən, zarafatgeşdi* (ə. k.) və s.

Dialekt və şivələrimizdə xəbərlik kateqoriyası ədəbi dilimizdən I və II şəxs cəminin şəkilçiləri ilə fərqlənir. Şahbuz şivələrində də ədəbi dildən fərqli xüsusiyyət I və II şəxs şəkilçilərində özünü göstərir. Belə ki, burada indiki zaman anlayışı bildirenlər I şəxs cəmdə samitlə bitənlərdə –ix, –ix'//-ik, –ux, –üx'//-ük; saitlə bitənlərdə isə –yix, –yix'//-yik, –yux, –yüx'//yük şəkilçilərini qəbul edir. II şəxs cəmdə –sız, –siz, –suz, –süz, –sınız şəkilçilərini qəbul edir: *qonağix, nalbəndix', odunsuzux, kömürsüzüx', çölçüyüx', arıçıyix, qoyunçuyux, bı kətdənix', arannıyix'* (ə. k.), *qonaxsınız//qonaxsüz, nalbəndsiz//nalbəndsüz, odunsuzsuz, kömürsüzsüz, çölçüsüz//çölçüsünüz, arıçısız//arıçısüz, qoyunçusuz, bı kətdənsiz, arannısız* (ə. k.).

Bu şəkilçilərlə yanaşı Sələsüz və Mərəlik kənd şivələrində –iz, –üz, –üz, –iz, –süz şəkilçiləri də II şəxsin cəmini bildirir. Məs.: *yaxcısüz, ajsüz, toxsüz* və s.

Keçmiş zaman anlamlı xəbərlik kateqoriyası da Şahbuz şivələrində ədəbi dildən şəkilçilərin müxtəlifliyi ilə fərqlənir. Belə ki, Şahbuz şivələrində də həm ədəbi dilimizdə, həm də Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində olduğu kimi, I şəxsin tək dördvariantlı –dım, –dim, –dum, –düm şəkilçiləri ilə işlənir. Ədəbi dildən fərqli olaraq I şəxsin cəmi ikivariantlı –dix, –dix' şəkilçisi ilə işlənir.

Xəbərlik kateqoriyasında II şəxs tək və cəm ikivariantlı –dın, –din, –dız, –diz şəkilçiləri ilə işlənir. Bəzi hallarda Şahbuz şivələrində də II şəxsin cəmi sözün ahənginə tabe olmayaraq birvariantlı şəkilçilərlə ifadə olunur: –diüz, –diüz. Bu hal Şəki,

Naxçıvan, Ordubad, Təbriz, Zaqatala və Qax (67, 173-174) dialekt və şivələrində də müşahidə olunur.

Keçmiş zaman anlamlı xəbərlik kateqoriyasının III şəxsi ikivariantlı şəkilçilərlə ifadə olunur: -dı//-dı¹, -di. Məlumdur ki, saitle bitənlərdə y samiti əlavə olunur: *qonağıdıx, nalbəndidix', odunsuzdux, kömürsüzdüx', çölçüyüdüx', arıçıydx, qoyunçuydux, bı kətdiydix', arannıydx; qonaxdıız, nalbətdız, odunsuzduz, kömürsüzdüz, çölçüydüz, arıçıydız//arıçıydıız, qoyunçuyduz; qonağıdı, nalbəndidi, arıçıydı, çölçüydülər* və s.

Şahbuz şivələrində də Naxçıvan dialektinin digər şivələri kimi xəbərlik kateqoriyasının digər bir xüsusiyyəti də təsdiq və ya inkar ola bilməsidir. Şahbuz şivələrində inkarlıq mənası adlarda *də:l//də:r* sözünün əlavəsi ilə əmələ gəlir (1, 100). *uşax də:ləm, uşax də:lsən, uşax də:l* və s.

Deməli, xəbərlik kateqoriyası cümlənin ismi xəbərini formalaşdırdığı kimi, indiki, keçmiş zaman anlayışı, təsdiq və inkarlıq mənası da əmələ gətirir.

Sifət

Şahbuz şivələrində elə sifətlərə də təsadüf edilir ki, onlar ədəbi dilimizdə işlənmir. Bununla belə Şahbuz şivələrində sifətin ədəbi dildən qrammatik cəhətdən fərqlənən səciyyəvi xüsusiyyətləri də var ki, bunlar sifət düzəldən şəkilçilərdə, sifətin dərəcələrində özünü göstərir. Həm ədəbi dilimizdə, həm də dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də sifətin quruluşca üç növü var: sadə, düzəltmə və mürəkkəb sifətlər.

Sadə sifətlər. Şahbuz şivələrində işlənən sadə sifətlər ədəbi dildən və digər dialekt və şivələrdən leksik-semantik anlamına görə deyil, leksik- fonematik mənasına görə fərqlənir ki, bunu iki vəziyyətdə görmək olur. Məs.: Ədəbi dilimizdə işlənən xəsis sözünün leksik-semantik anlamını qərb qrupu dialekt və şivələrində "muzı" (2, 85), Şəki dialektində "qıtmır//mıqqı" (43, 102), Şahbuz şivələrində isə *nırqız, göy, zəllə, qırçı* (ə. ş.) sözləri ilə ifadə edirlər. Bir qrup sadə sifətlər

isə həm leksik-semantik, həm leksik-fonematik mənasına görə müxtəlif dialekt və şivələri- mizdə eynidir, ədəbi dilimizdən isə leksik-fonematik mənasına görə fərqlənir, leksik-semantik məna eynidir. Məs.: Ədəbi dilimizdə işlənən dikbaş sözünün leksik-semantik mənasını Cəbrayıl, Qarakilsə (5, 101) və Şahbuz şivələrində *çərtə* sözü ifadə edir. Yəni eyni bir söz müxtəlif dialekt və şivələrdə eyni mənanı ifadə edir, həmin mənanı ədəbi dildə başqa bir söz bildirir. Elə sadə sifətlər də var ki, onun ifadə etdiyi məna dialekt və şivələrimizdə müxtəlifdir. Şahbuz şivələrində işlənən sadə sifətlərə aid aşağıdakı nümunələri göstərmək olar. Məs.: *şit* (ə. ş.) <nadinc, yersiz, həddən artıq>, *mayıf* (ə. ş.) <kor>. Bu söz *mayıf//mayıf* (4, 314; 43, 102) şəklində Qazax, Laçın, Şəki, Salyan, Tovuz, Cəbrayıl, Culfa şivələrində şikəst, əlil mənalarında qeydə alınmışdır. Şahbuz şivələrində isə *mayıf* sözü ancaq kor mənasında işlənir. Dialektoloji lüğətdə verilən nümunələr də bunu təsdiq edir (4, 314). *Cılız* <zəif>, *danqa* <söz qaytaran, kobud>, *cılxa* <xalis, tey>, *cod* <kobud>, *kola* <buynuzsuz>, *danqaz* <çətin əkilən yer>, *gay* <huşsuz, ağılsız, qanmaz>, *çer* <əyri (gözə aiddir)>, *vel* <bekar, işsiz>, *xuduru//xudru* <boş, mənasız>, *mor* <palıd rəngi>, *bambılı* <yüngül, yerini bilməyən>, *əkə* <yaşlı, təcrübəli> (bu söz daha çox mal-qaraya aid edilir). *Əkə* eyni mənada Qazax və Amasya şivələrində yaşlı, qoca (heyvan) (4, 214) mənasında işlənir.

Düzəltmə sifətlər. -ax, -əx'. Bu şəkilçi otur(maq), çök(mək) fellərinə qoşularaq *oturax//otürax* (yer), *çökəx'* (yer), *saçax* (yun) (ə. ş.) sözlərini əmələ gətirir.

-ar. Bu şəkilçi doğ(maq) felinə qoşularaq doğar sifətini əmələ gətirir ki, bu söz heyvanların yaşını bildirmək mənasında işlənir. -*Böyün üşqarın doğar bir inəx' aldım* (Kül.).

-avar, -əvər. Şahbuz şivələrində bu şəkilçi dağ, gün və dən sözlərinə qoşularaq *dağavar* <dağa yaxın, dağətəyi>, *günəvər* <günün çox vaxtı günəş tutan, kölgə az olan yer>, *dənəvər* (yağ) <dənər-dənər> sifətlərini əmələ gətirir.

-avar şəkilçisi dialektoloji ədəbiyyatlarda (67, 178; 2, 85) dağlıq, yüksəklik mənasını əmələ gətirən şəkilçi kimi qeyd olunur. Şahbuz şivələrində isə dağlıq deyil, dağa yaxın mənasında işlənir. -əvər şəkilçisi Şahbuz şivələrinə məxsus şəkilçilərdəndir.

-av. Bu şəkilçi xır, kir sözlərinə qoşularaq *xır+av* (yer) <xırlı yer>, *kir+av* (saç) <kirli saç> sifətlərini əmələ gətirir.

-çax, -cəx'. Bu şəkilçi isim və fellərə qoşularaq sifət əmələ gətirir. Məs.: *tuman+çax* <çılpaq>, *ziv+cəx'* <sürüşkən>, *utan+cax* <utanan>. Tumançax sözündəki -çax şəkilçisinin M.İslamov inkarlıq (tumansız) bildirdiyini (43, 74) göstərir. Şahbuz şivələrində isə utancax sözündəki -cax şəkilçisi təsdiq (utanan) mənasını bildirir. Deməli, bir şəkilçi həm təsdiq, həm də inkarlıq ifadə edir.

-cux. İsimlərə qoşularaq sifət əmələ gətirir: *su+cux* <həmişə su olan yer>.

-dax, -dəx'. Şahbuz şivələrində bu şəkilçilərə xarakter, xasiyyət, məkan mənalı sifətlərdə təsadüf olunur: *öd+dəx'* <qorxaq>, *iş+dəx'* <çalışqan, işgüzar>, *ot+dax* <otlanacaq yer, sahə> (ə. k.).

-əngə. Bu şəkilçi ilə *bic+əngə* <atası məlum olmayan, başqasını aldadan>, *xar+əngə//xər+əngə* (Y.Q., Kük.) <təmiz axtalanmamış erkək heyvan>, *əl+əngə* (ə. k.) <həddən artıq böyük> sifətləri işlənir. *Bicəngə* sözü Füzuli şivələrində *bijəngə* (67, 178) şəklində eyni mənada qeydə alınmışdır.

-ərgi. Şahbuz şivələrində bu şəkilçi ilə davamsızlıq, keçib gədən mənalı bildirən *öt+ərgi* (söz, söhbət), *köç+ərgi* (tayfa), *keç+ərgi* (yağış, tufan), *ge(t)d+ərgi* (gedən) və s. feldən düzələn sifətlər işlənir. *Gedərgi* felinin kökü getmək felidir. Burada t>d əvəzlənməsi özünü göstərir. Qərb qrupu dialekt və şivələrində *pişərgi* (2, 86) sözü də işlənir.

-əngi: *şit+əngi* (ə. k.) <şuluqçu>. Şitəngi Şəki (43, 79) və Gəncə (4, 470) dialektlərində eyni mənada işlənir.

-gir. Birvariantlı, ahəng qanununa tabe olmayan bu şəkilçi Şahbuz şivələrində isimlər və gah bağlayıcısına qoşularaq sifət əmələ gətirən məhsuldar şəkilçidir. *gah+gir//şań+kar* (adam) <tez-tez fikrini dəyişən, hərdəmxəyal>, *cib+gir* <cibəgirən>, *bazargir* (meyvə) <formaca gözəl>, *huy+gir* (at) <səsdən hürkən> (ə. k.) və s.

-xa, -ğa. Bu şəkilçi ilə Şahbuz şivələrində *tey+xa//te:xa//cılxa* (ət, yağ) <təmiz, bütün> mənalarını bildirən sifətlər işlənir. -*Bir kilov ət vermişdi teyxa sümüx'* (Şah.k.); *yor+ğa* (at) (ə. k.) <at yerişinin növü>. *Teyxa//cılxa//te:xa* sözlərinin (67, 178; 4, 375) Qarabağ, Gəncə dialektlərində və Tovuz, Əli Bayramlı şivələrində yalnız mənasında, Zəngilan şivəsində yavan mənalarında işlənməsi göstərilir. M.İslamov *zılğa* (43, 78) <arıq, zəif> sifətinin də -ğa şəkilçisi ilə əmələ gəldiyini ehtimal edir.

-ix, -ix', -ux, -üx'. Ədəbi dilimizdə daha çox fellərdən sifət əmələ gətirən -iq⁴ şəkilçisinin dialekt variantı olan bu şəkilçi Şahbuz şivələrində də fellərdən düzəltmə sifətlər əmələ gətirir: *yet+ix'//üt+üx'* (adam) <cəld, qoçaq>, *düş+üx'* (adam) <səliqəsiz>, *bat+ix* (yer, hissə) <çökən, çökək>, *duy+ux* (adam) <nəyi isə tez hiss edən>, *kəs+ix'* (uşaq) <kimsəsiz>.

-imli. Bu şəkilçi ilə *gəl+imli* düzəltmə sifəti əmələ gəlir.

-qax. Bu şəkilçi ilə düzələn sifətlərə Şahbuz şivələrində az təsadüf olunur. *Çığır+qax* (uşaq) <çığırqan>, *dız+qax* (adam) (Keç., Kül.) <qorxaq>. Bu şəkilçi Şəki dialektində də *çığırqax, sızqax* (43, 74) sifətlərini əmələ gətirir.

-mal//-amal. Qərb qrupu dialekt və şivələrində (39, 116) olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də bu şəkilçi sağ(maq) felinə və dad isminə qoşularaq *sağ+mal* və *dad+amal* sifətlərini əmələ gətirir.

K.T.Ramazanov, F.Q.İsxakov və A.A.Palmbaxın fikirlərinə əsaslanaraq bu şəkilçinin monqol mənşəli olduğunu və monqol, buryat dilləri üçün daha xarakterik olduğunu, eyni

zamanda qırğız, tuva, türkmən, uyğur və başqa türk dillərində də işləndiyini göstərmişdir (62, 3-4).

-süx'. Bu şəkilçi Şahbuz şivələrində gün isminə qoşularaq günəş süasına bişən qatıq, süd mənasını bildiren *gümsüx'* sifətini əmələ gətirir. Buradakı n>m əvəzlənməsi hadisəsi dialekt və şivələrimiz üçün xarakterik hadisədir.

-sax. Bu şəkilçi ilə Şahbuz şivələrində *oğur+sax* (qoyun və ya quzu) <balası və ya anası ölmüş> mənasını bildiren sifət işlənir. -*Oğursax qoyunu tut, gəkgə* <gətir gəl> *sağım.* -*Oğursax quzu həməşə sirtix olar, onu-bını əmər* (Biç.).

Birinci cümlədə bu söz balası ölmüş qoyun, ikinci cümlədə isə anası ölmüş quzu mənasındadır. *Oğursax* eyni formada Qazax dialektində, Zəngilan, Tovuz, Qubadlı, Şəmkir şivələrində, *orsağ* şəklində Salyan (4, 345), *oğursax//ovursax* (39, 109) şəklində qərb qrupu dialekt və şivələrində, balası ölmüş, lakin sağılan heyvan mənasında işlənir.

-sax şəkilçisini Əli Cəfərli də sifət düzəldən şəkilçi kimi qəbul etmişdir (18, 115-116). Məşhur türkoloqlar da -sax şəkilçisindən bəhs etmişlər. N.A.Baskakov qaraqalpak dilində -sax ilə *bağırsaқь* <qara ciyər qovurması>, *sarımsaқь*, *kursaқь* (96, 322) və s. kimi sözlər düzəltdiyini qeyd edir.

-ş. Bu şəkilçi ilə Şahbuz şivələrində *ana+ş* (toyuq, heyvan) <yaşlı, qoca> (ə. k.); *əkə+ş* (adam) <yaşına uyğun hərəkət etməyən, böyükcəlik>; *təkə+ş* (adam, daha çox oğlan uşağına aid edilir) <forslu, ədalı> (ə. k.) mənalı düzəltmə sifətlər əmələ gəlir. Nümunələrdən göründüyü kimi, -ş ünsürü həm də oxşarlıq, bənzəyiş mənaları da yaradır: anaya oxşar, əkəyə oxşar, təkə kimi forslanmaq, özünü çəkmək və s.

Əkəc (4, 215; 5, 167) Bakı dialektində yaşlı görünən, yaşına uyğun görünməyən mənasında, *təkəş* (4, 377) Laçın, Şuşa şivələrində özünü çəkən, forslu mənalarda qeydə alınmışdır.

-imli. Bu şəkilçi Şahbuz şivələrində də Naxçıvan dialektində olduğu kimi (1, 102) gəl felinə qoşularaq *gəl+imli*

(əşyaya aid) <görkəmli, gəlirli> mənalarında işlənən sifət əmələ gətirir. -*Bı toxumnan gəlimli toxum görməmişəm* (Bad.). – *Görən dedi kin, bə çağıya üzərrix' yandırın, dağdağan asın, yaman gəlimli uşax olacıx* (Kük.).

-ux+an. Dialekt və şivələrimizin qərb qrupunda (67, 178; 2, 86; 39, 114) olduğu kimi Şahbuz şivələrində də ot isminə -ux+an şəkilçisi artırmaqla *ot+ux+an* (körpə heyvanlara aiddir) (ə. k.) <ot yeməyə başlayan> sifəti əmələ gəlir.

-gən. Bu şəkilçi ər isminə qoşularaq *ər+gən* <evlənmə vaxtı çatmış oğlan> mənasında işlənir. Ər sözünün leksik-semantik mənasının igid, qorxmaz, mərd oğlan olması “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarından məlumdur. Şahbuz şivələrində: *Ərgən oğlan, bir yorğan*-deyimi də var.

-tal. Şahbuz şivələrində bu şəkilçi say(maq) felinə qoşularaq *say+tal* (heyvan) (ə. k.) <başqalarından üstün cəhətlərinə görə seçilən> sifətini əmələ gətirir. -*Qoyunçu gərəx' saytal qoş-təkə saxlıya kin, yaxcı da bala götürə* (Göm.).

-van. Bu şəkilçi lil sözünə qoşulub *lil+van* (su) <lilli su> mənasında işlənir.

-vay. Ölü sözünə qoşularaq *ölü+vay* (adam) <fərsiz> mənasında işlənir.

Mürəkkəb sifətlər. Məlumdur ki, mürəkkəb sifətlər də digər nitq hissələri kimi, ən azı iki və daha artıq leksik vahidin ya tabesizlik, ya da tabelilik əlaqəsi ilə birləşməsindən əmələ gəlir. Şahbuz şivələrində işlənən sifətləri bu baxımdan aşağıdakı kimi təsnif etməyi məqsəduyğun bildik:

1. Tabesizlik əlaqəsi əsasında yarananlar;
2. Tabelilik əlaqəsi əsasında yarananlar;

Tabesizlik əlaqəsi əsasında yaranan mürəkkəb sifətləri də qruplaşdırmaq olar: a) Eyni sifətin təkrarı ilə düzələnələr: *veyil-veyil, boş-boş, yaxcı-yaxcı, zayıllıq-zayıllıq, zirpi-zirpi, yekə-yekə, yosma-yosma, kahal-kahal, kal-kal, osal-osal, zol-zol, zolax-zolax*.

b) Sinonim xarakterli düzəltmə sifətlərlə düzələnələr: *boylu-buxunlu, alaca-bulaca, axar-baxarri, adda-budda, bekar-behdin, dilli-dilavər, əzmə-büzmə, əlləm-qəlləm, alay-qolay, çilim-çilpax, çaldır-çuldur, asağ-söykəl.*

c) Sinonim sifətlərin birləşməsi ilə düzələnələr: *qəşəx'-göçəx'//gözəl-göçəx'//gözəl-göyçəx', lal-dimməz, çala-çuxur.*

Tabelilik əlaqəsi ilə yaranan mürəkkəb sifətləri də qruplaşdırmaq olar: a) Birinci növ təyini söz birləşməsi yolu ilə düzələnələr: 1) birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isimlə düzələnələr: məs.: *alapaça* (at), *ağürəx'* <qorxaq>, *darqursax* <hövsələsiz>, *qaradaban* (uşaq, gəlin) <uğursuz, ayağı düşməyən (məc.)>, *çatmaqaş, qaradiş* <yaşlı, vaxtı keçmiş>, *alabəzəx', dargöz, ağəppəx', sarıbənz.* 2) birinci tərəfi sadə, ikinci tərəfi düzəltmə sifətdən düzələnələr: *göyatdı, ağatdı, ağbənzidi, göygözdü, seyrəx'dişdi, qaragünnü, qaraçuxalı, uzunsaşdı.* 3) birinci tərəfi say, ikinci tərəfi sifətlə düzələnələr: məs.: *qırxdilli, üşqatdı, dördböyrəx'li, yeddigünnüx', altıaylıx* <hövsələsiz>, *üşbarmaxlı, ikicannı* (qadın) <hamilə>. 4) hər iki tərəfi isimlə ifadə olunanlar: *qəyişbaldır, qəmişqulax, baltadiş, püstəqarın, quşürəx', yelbeyin, eyməqarın, şorgöz, anqudboğaz.*

b) Feli sifətlə əmələ gələnələr: *malyeməz* <xəsis>, *tumantökən* <hayçı, utanmaz>, *qarınotaran* <özgəsinin hesabına dolanan>, *araqarışdıran, küpəgirən, gözəgələn, gözəgirən, qarayaxan, qarıyaqavışmaz, qaradimməz, qaraqabax, qılığagirən.*

c) Birinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçili isim, ikinci tərəfi sifətdən düzələnələr: *ağzıgöyçəx'//ağzıgöçəx', ağziyirtix, ağzısıvix, qabırqasıqalın, başiboş, gözüqıpıx, başıalovlu, gözügöy* <xəsis>, *dilişirin, gözüdağınix.*

ç) İkinci növ təyini söz birləşməsi ilə düzələnələr: *dəvədəlləyi* <uzun>, *aralığatı* (Kol., Biç.) <gəzəyən, sözgəzdirən>, *qarınqulu* (ə. k.) <yemək dostu>, *baştöhməti* <fərsiz>, *dəvədişi* <buğda>, *toytoxlusu* <hər yərə girib-çıxan adam>, *dağətəyi* <kənd>, *simişqulu* <xəsis>.

Sifətin dərəcələri. Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələrində olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də sifətin dərəcələri ədəbi dilimizdən fərqlənir. Akad. M.Şirəliyev yazır: “Ədəbi dildən artıq çıxmış və bəzən də zəif şəkildə işlənən bəzi sifət dərəcələri dialekt və şivələrimizdə canlı şəkildə yaşamaqdadır” (67, 179). Bu baxımdan Şahbuz şivələrində sifətin aşağıdakı dərəcələri özünü göstərir: adi dərəcə, kiçiltmə dərəcəsi, müqayisə dərəcəsi və coxaltma dərəcəsi.

Adi dərəcə. Məlumdur ki, adi dərəcə əlamət və keyfiyyətin hər hansı bir əşyada dərəcə əlamətinin şəkilçisi olmadan varlığını bildirir: *ərincəx'* (adam) (ə. k.) <tənbəl>, *huydurum* (adam) (Biç., Kol.) <tez özündən çıxan, əsəbiləşən>, *çərənçi* (adam) (ə. k.)//*zəvzəx'* (it, adam) (Qb., Mah.) <yerli-yersiz, çox danışan adam; hər qaraltıya hürən it>, *şaqqavətdi* (oğlan) (Ab., Keç., Kül.) <ucaboylu>, *qaşqa* (at, dana) (ə. k.) <başının qabaq hissəsində ağ tükü olan heyvan>, *dəngüş* (adam) (Nur., Keç., Şah.k.) <yersiz hərəkət edən>, *zayıl*, *zəllə* <xəsis>, *yey* <yaxşı>, *əkə* <böyük>, *nırqız* <xəsis>, *mor* <palıd rəngi>, *kahal* <adam> və s.

Kiçiltmə dərəcəsi. Şahbuz şivələrində sifətin kiçiltmə dərəcəsi iki yolla- analitik və sintetik yolla əmələ gəlir. Analitik yol sözlərin sifətlərə yanaşması ilə, sintetik yol isə şəkilçilərlədir. Şahbuz şivələrində sifətin kiçiltmə dərəcəsini əmələ gətirmək üçün aşağıdakı şəkilçilərdən istifadə edilir:

-arax, -ərəx'. Bu şəkilçi vasitəsi ilə Şahbuz şivələrində *bozarax*, *gödərəx'*, *şivərəx'* sozləri əmələ gəlir. Bu şəkilçi bəzi dialekt və şivələrimizdə də (67, 180; 43, 103; 2, 88) özünü göstərir. M.İslamov -arax şəkilçisini ədəbi dilimizin əvvəlki dövrlərində çox işlənən -raq, -rək şəkilçisinin variantı hesab edir (43, 103). Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrinə xas olan bu şəkilçinin Şahbuz şivələrində də işlənməsi qərb qrupu dialektləri ilə Şahbuz şivələrinin yaxınlığını göstərən amillərdəndir.

Oyrot dilində də -raq, -rək şəkilçisi -arık, -erik, -örük şəklində işlənir və sifətin azaltma dərəcəsini əmələ gətirir: *kyızарык, азарык* (102, 76) və s.

-cıx, -cix': *alçacıx, gödəcix', yalancıx*.

-ımtıl, -imtil, -umtul, -ümtül. Dialektlərimizin əksəriyyətində işlənən bu şəkilçilər Şahbuz şivələrində də sifətin kiçiltmə dərəcəsini əmələ gətirir: *ağımtıl, bozumtul, göyümtül, sarımtıl* və s. Bu şəkilçilərə türkmən dilində də rast gəlmək mümkündür: *агымтыл, мавумтыл* (67, 179).

-sav, -ımsav, -ümsav: *dəlisav, ağımsav, göyümsav* və s.

-ümsüx': *göyümsüx'*. Bu söz Gəncə dialektində də (67, 179) işlənir.

-unturax: *bozunturax* (hava).

-sülle. Şahbuz şivələrində bu şəkilçi uzun sifətinə qoşularaq *uzunsülle* (armud, alma) formasında işlənir. Bu şəkilçi Şəki dialektində -sunnu (43, 103) fonetik variantında özünü göstərir.

-cavaz: *ağcavaz*.

Şahbuz şivələrində də ədəbi dilimizdə olduğu kimi, sifətin kiçiltmə dərəcəsi həm də sözlərin sintaktik yanaşma üsulu ilə əmələ gəlir: *alatorannıx//alaqarannıx, sarıtəhər, göytəhər, açıq-qırmızı*.

Şahbuz şivələrində bəniz sözünün sinonimi kimi *baĩ:z//bañz* sözü də sifətin kiçiltmə dərəcəsini əmələ gətirir: *ağbaĩ:z//ağbañz, sarbaĩ:z//sarıbañz* (ə. k.).

Müqayisə dərəcəsi. Sifətin müqayisə dərəcəsini əmələ gətirmək üçün Şahbuz şivələrində qərb qrupu dialekt və şivələrində olduğu kimi, -rax, -rəx' şəkilçilərindən istifadə olunur: *xırdarax, yaxcırax, kipcərəx', yeyrəx'* <yaxşı> (ə. k.). -rax, -rəx' ədəbi dilimizdəki -raq, -rək şəkilçisinin sinonimidir. Bu şəkilçi haqqında H.Mirzəzadə yazır: "Müasir Azərbaycan dili üçün öz həyatiliyini itirmiş bu şəkilçi XIX əsrin ortalarına qədər çox geniş istifadə edilən şəkilçilərdən olmuşdur. O get-gedə öz məhsuldarlığını itirmiş, müasir Azərbaycan dilində

tamamilə fəaliyyətdən qalmışdır. Lakin Azərbaycanın cənub hissəsində yaşayan azərbaycanlıların dilində hələ istifadə edilir (56, 94)". Onu da qeyd edək ki, H.Mirzəzadə -raq, -rək şəkilçisini tamamilə müqayisə dərəcəsinin əlaməti deyil, həm də keyfiyyətin çoxluğunu buldırdiyini göstərir.

Yazılı mənbələrimizdə işlənən -rax, -rəx' şəkilçisi (67, 18; 43, 103; 2, 88; 56, 94) türk dillərində də işlənməkdədir: tatar dilində *яхшырак, акылырак, карарак*; başqırd dilində: *якындарак* <yaşınılıqda>, *арырак* <bir az uzaqda> (105, 162). Türk dillərində bu şəkilçinin variantları müxtəlif olsa da əmələ gətirdiyi məna eynidir. Özbək dilində birvariantlı -пок, tatar dilində ikivariantlı -пак,-рək, çuvaş dilində dördvariantlı -пах, -рех, -тарак, -терех, başqırd dilində altıvariantlı -пак, -рək, -ырак, -ерек, -орак, -өрək və s. işlənməkdədir (105, 154).

-anqı. Şahbuz şivələrində bu şəkilçi toz isminə qoşularaq *tozanqı* (qar) müqayisə dərəcəli sifət əmələ gətirmişdir. Bu şəkilçiyə digər dialekt materiallarında təsadüf etmədik.

Şahbuz şivələrində sifətin müqayisə dərəcəsi mayıl, sayax, çalar sözləri ilə də əmələ gəlir: *sarımayıl, sarısayax, qaraçalar* və s.

Çoxaltma dərəcəsi. Şahbuz şivələrində sifətin bu dərəcəsi həm ədəbi dilimizdə, həm də əksər dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi iki şəkildə özünü göstərir: 1) analitik; 2) sintetik.

Analitik şəkildə sifətin çoxaltma dərəcəsini əmələ gətirmək üçün sifətlərin əvvəlinə aşağıdakı leksik vahidlər əlavə edilir: illap, zil, tüt//tüd, düm, saf, ən, çox, tox, qır, qət: *illap yekə, zil qara, tüt qırmızı, düm sarı, saf təmiz, ən qəşəx', çox göyçəx', tox yaşıl, qır duz, qəttəzə* (ə. k.) və s.

F.Q.İsxakov ən ədatının türk dillərinin bir çoxunda müxtəlif fonetik şəkildə işləndiyini göstərir (105, 164).

Sintetik şəkildə sifətin çoxaltma dərəcəsini əmələ gətirmək üçün Şahbuz şivələrində də sifət bildirən sözün ilk hecası və ya ilk iki səsindən sonra m, p, r, ş, t samitlərindən biri əlavə olunur: *gömgöy, dumduru//dupduru, tərtəmiz, beşbetər*.

Qarabağ, Qazax və Gəncə dialektlərində olduğu kimi Şahbuz şivələrində də çoxaltma dərəcəsini bildiren hissə ilə sifət arasına balan, bələn hissəciyi də əlavə olunur: *bombalanboş* (ev), *lümbələnliüt* (adam) <kasıb>, *göpbələmgöyçəx'* (qız). Bələn hissəciyinin türk dialektlərində də işlənməsi qeydə alınmışdır (67, 182).

Bunlarla bərabər, Şahbuz şivələrində sifətin çoxaltma dərəcəsini əmələ gətirmək üçün *tey*, *teyxa*, *cılxa*, *xəlis*, *çim*, *göl* sözləri də işlənir. Məs.: *tey yağ*, *teyxa ət*, *cılxa su* <suyu artıq olan>; *çim yağ*//*göl yağ* (xörək) <yağı çox olan>, *xəlis*//*xəlis* <bütün>.

Şahbuz şivələrində sifətin çoxaltma dərəcəsi şəkilçilərlə də əmələ gəlir. Məs.: -ca, -cə. Dil tariximizin bütün dövrlərində işlənən bu şəkilçi adi dərəcəli sifətlərə artırılaraq Şahbuz şivələrində də ədəbi dilimizdə, digər dialekt və şivələrdə olduğu kimi sifətin çoxaltma dərəcəsini əmələ gətirir: *çıqqılıca*, *körpəcə*, *sarıca*, *qaraca*, *kipcə* və s. Bu da məlumdur ki, -ca, -cə şəkilçisi dilimizdə, eləcə də türk dillərində yalnız sifətin çoxaltma dərəcəsini deyil, isimlərə qoşularaq əzizləmə mənasını da əmələ gətirir. Şəkilçinin hansı leksik və qrammatik mənə əmələ gətirməsi mətn daxilində daha aydın görünür.

-ax. Bu şəkilçi növbəti dəfə bala verməyən mənasında işlənən qısır sözüne qoşularaq, bir il deyil, bir neçə il bala verməyən, doğmayan mənasını ifadə edən *qısrax* sifətini əmələ gətirir. –*Qısrax heyvan təx'-təx' olar, olanın da qavırması ələ düşməz, öyəş qavırmasınnan seçilməz* (Keç.). Qısrax sözü Dədə Qorqudda da eyni mənada işlənmişdir: –*And içmişəm qısır qısrığa mindiyim yox* (82, 63-64).

-kün. Şahbuz şivələrinə xas olan bu şəkilçi ədəbi dilimizdə işlənən –kar və -keş şəkilçilərinin sinonimi olub *dava*, *məzə* sözlərinə qoşularaq bu əlamətlərin başqalarından daha artıq olmasını bildirir: *davakün*, *məzəkün* (ə. k.). –

İrəhmətdix' Şulan kimin davakün hələ m bı Kolanı, dərəsində olmuyup (Kol.).

Say

Dialekt və şivələrimizin əksəriyyətində olduğu kimi Şahbuz şivələrində də saylar ədəbi dilimizdən o qədər də fərqli xüsusiyyətə malik deyildir. Buna baxmayaraq, Şahbuz şivələrində saylarda aşağıdakı fərqlərə təsadüf olunur:

1) Bəzi miqdar saylarının ədəbi dildən fonetik cəhətdən fərqli tələffüzü: *üş* <üç>, *irmi* <iyirmi>, *atmış* <altmış>, *qırpbir* <qırx bir>, *qırpbeş* <qırx beş> (ə. k.), *dokkuz* (Kük., Tür.) <doqquz>, *ombir*, *ombeş* (Mah., Nur.), *uniki* (ə. k.) <on iki> və s.

2) Cümlə daxilində miqdar sayları kiçiltmə mənası bildiren şəkilçi qəbul edir. *-Üşcə inəyim olsa nəyimə bəs də:l* (A.Q.). *-Yüzcə ma:tınan şə:rə getdim, qəyitdim* (A.Q.). Bu xüsusiyyət qərb qrupu dialekt və şivələrində də özünü göstərir (43, 90).

3) Şahbuz şivələrində miqdar saylarından sıra sayları əmələ gətirmək üçün *-ımcı*, *-imci*, *-umcu*, *-ümcü*, (saitlə bitənlərdə isə *-mci*, *-mci*) şəkilçilərindən istifadə olunur: *birimci*, *qırxımcı*, *minimci*, *üçümcü*, *altımcı*, *ikimci* (ə. k.). Bu fərq Şahbuz şivələrində ədəbi dillə paralel işlənir. Hər bir kənddə bu şəkilçinin həm *m*, həm də *n* ilə işlənməsinə təsadüf olunur. Yaşlıların nitqində *m* üstünlük təşkil edir, orta yaşlı və gənclərin nitqində isə *n* daha çox işlənir.

Akad. M.Şirəliyev türk ədəbi dillərində sıra saylarının *-ıncı*, *-inci*, *-uncu*, *-üncü*, *-ncı*, *-nci* şəkilçiləri ilə ifadə olunduğunu, eyni zamanda bu dillərin dialektlərində *-ımcı*, *-imci*, *-umcu*, *-ümcü*, *-mci*, *-mci* şəkilçilərinin müxtəlif variantlarda işləndiyini göstərir (67, 183). Ədəbi dilimizin müxtəlif dövrlərində, dialekt və şivələrimizin bir çoxunda və türk dillərinin dialektlərində miqdar sayından sıra sayları düzəldən şəkilçidə *n* deyil, *m* işlənməsi prof. N.İ.Aşmarinin bu mülahizəsinin doğruluğuna haqq qazandırır ki, türk dilində sıra

sayı şəkilçiləri əvvəllər m səsi ilə bitmiş, sonralar assimilyasiyaya uğramış və affrikat c səsi qarşısında n səsi ilə əvəzlənmişdir (93, 108).

4) Şahbuz şivələrində də Naxçıvan qrupu (1, 106) və qərb qrupu (2, 91) dialekt və şivələrində olduğu kimi, kəsir saylarını ifadə edərkən birinci saya ismin çıxışlıq halının şəkilçisi –dan, –dən artırılır: *-Davıya gedənnərimizin üşdən biri qayıtmadı* (Bad.).

Kəsir saylarının məxrəci başqırd, tatar, özbək, qırğız, üyğur və türkmən dillərində (105, 190) də ismin çıxışlıq halında işlənir.

5) Şahbuz şivələrində qeyri-müəyyən miqdar sayı mənası bildiren sözlər ədəbi dilimizdən və digər dialekt və şivələrimizdən dialekt variantına görə fərqlənir: *birxeylax// birxeyləx'//xeyləm, oqədərə, bıqədərə, oqədənə, oxərtənə, bixərtə, oqəddər* (ə. k.) və s.

6) Şahbuz şivələrində pencə sözü on mənasında təsərrüfatda işlənir: *-Bı tayıya uniki pencə ot yığmışam* (Q.Q.). Bu o deməkdir ki, bu tayada yüz iyirmi bağ ot var. *-Birimci çalında (biçimdə) birdən səkgiz pencə ot götdüm, yoncanın da bağı aşşağısı maatdı, hesabla gör hara vırır* (G.Q.).

7) Şahbuz şivələrində bölüx', çətən sözləri qeyri-müəyyən say anlamı bildirir. *-Kişinin bir bölüx' heyvanı vardı* (Kül.). *-Kişi gedənnən bir çətən küflət qaldı mə:m umuduma, saxladım, yekətdim, oxutdum onnarı* (Şah.k.).

Qeyd edək ki, pencə, bölüx', çətən sözləri toplu isimlərdən və numerativ sözlərdən cümlə daxilində leksik mənasına görə tamamilə fərqlənir.

Əvəzlik

Şahbuz şivələrində əvəzliliklərin ədəbi dildən fərqli xüsusiyyətləri əvəzliliklərin hallanmasında və ədəbi dilimizdə işlənməyən və ya fonetik cəhətdən fərqli tələffüzdə özünü göstərir. Bu fərqləri daha qabarıq nəzərə çatdırmaq üçün əvəzliyin mənə növlərini ayrı-ayrı nəzərdən keçirmək lazımdır.

Şəxs əvəzlilikləri. Məlumdur ki, şəxs əvəzlilikləri bunlardır: I şəxs –danışan – mən, biz; II şəxs - dinləyən – sən, siz; III şəxs –haqqında danışılan – o, onlar.

Şahbuz şivələrində ismin adlıq halında I və II şəxs tək və cəmi və III şəxsin tək ədəbi dildən fərqlənmədən tələffüz olunur. III şəxsin cəmi isə ollar və ya onnar şəklində işlənir.

İsmin yiyəlik halında I şəxsin tək *mə:m*, cəmində isə ədəbi dildə olduğu kimi *bizim* şəklində işlənir. II şəxsin tək *sə:n*, cəmində isə *sizin* şəklində işlənir. III şəxsin tək *onun*, bir çox hallarda isə *o:n*, cəmində isə *olların* və ya *onnarın* şəklində işlənir.

İsmin yönlük halında ədəbi dilimizdən fərqlənən I, II şəxsin tək və III şəxsin cəmidir: *mā://ma:*, *sā://sa:*, *ollara//onnara*.

Şahbuz şivələrində şəxs əvəzliliklərinin hallanmasında təsirlik və yerlik hallar ədəbi dildə olduğu kimidir.

Əksər dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də şəxs əvəzlilikləri ismin çıxışlıq halında ədəbi dilimizdən fərqli olaraq –nan, -nən şəkilçisi qəbul edir. Az hallarda isə Şahbuz şivələrində də qərb qrupu (2, 93), Şəki dialektində (43, 108) olduğu kimi I və II şəxs cəm əvəzlilikləri cəm şəkilçisi qəbul edir. Məs.: *biz+dər*, *siz+dər*.

İşarə əvəzlilikləri. Şahbuz şivələrində *bı*, *o*, *bıdrana*, *odrana*, *həylə*, *odey*, *bıde*, *a:na*, *ə:nə* işarə əvəzlilikləri işlənir. -*Bını sã: də:n yalan deyip* (Biç.); -*Binnan ağlım heş nə kəsmədi* (Day.); -*Bıdırana özü də gəldi sözünün üssünə* (Şad.); -*Odrana ənnən gələnı de:rəm* (Y.Q.); -*Əşşi bilları yığan kimdi, həyləcənə tükülüp qalacax ağaşdarın dibində* (Kük.); -*Karvan bılağı ode: ordadı* (Kol.). Nümunələrdən göründüyü kimi, Şahbuz şivələrində işlənən işarə əvəzliliklərinin bir qismi – *bı*, *bıdrana*, *bıde*: işarə edənə yaxın olan əşyanı göstərmək mənasını daşıyır. Bir qismi isə - *o*, *odrana*, *ode*: işarə edəndən kənardə olanı göstərmək mənasında işlənir.

M.İslamov budurana, odurana işarə əvəzlilərindən bəhs edərkən yazır: “*Budurana* sözü yaxındakı, danışanın yanındakı əşyanı, şəxsi və ya yeri göstərir. *Odurana* sözündən isə danışandan uzaqda olan əşyanı və ya şəxsi, yeri göstərmək məqsədi ilə istifadə edilir. Lakin həmin əşya və ya şəxs nə qədər uzaqda olsa da, hər halda gözlə görülür” (42, 82).

Budurana, *odurana* əvəzlilərinin Qazax dialektində işləndiyindən danışan Ə.Cəfərli bu sözlərin bu və o işarə əvəzlilərinə -dur xəbər şəkilçisi, onun da üzərinə a nidası və -na hecasının əlavəsi ilə (bu+dur+a+na, o+dur+a+na) düzəldiyini söyləyir (18, 149). M.İslamov bu fikirlə haqlı olaraq razılaşmır. O, öz fikrini belə əsaslandırır: “Faktlar göstərir ki, sona bitişən ana ayrıca söz-əvəzlikdir və tərkib daxilində əvəzliyin mənasını, işarəni daha da qüvvətləndirir”¹ (42, 83). Şahbuz şivələrində də *a:na*, *bə:nə//ə:nəbə:nə* sözləri o yana, bu yana mənasında işləndiyi kimi bıdrana, odrana işarə əvəzlilərinin tərkibində özünü göstərir. Şahbuz şivələrində o, bu işarə əvəzliləri cəm şəkilçisi qəbul edərkən əvəzliklə -lar şəkilçisi arasına l və ya n səsi əlavə edilir: *o+l+lar//o+n+nar*; *bı+l+lar//bı+n+nar*.

Sual əvəzliləri. Şahbuz şivələrində ədəbi dilimizdə işlənən sual əvəzliləri ilə yanaşı bu əvəzlilərin dialekt variantları da özünü göstərir: *havax//navax* (ə. k.) <nə zaman, nə vaxt>, *nə:<niyə>*, *nətəvir//nətəri* (ə. k.) <nə cür, necə>, *hə:nə* (ə. k.) <haraya>. –*Gədən havax gəlip, heş məm xəbərim yoxdu* (Mər.); –*Həməşə bı vax nə: gəlirsən* (Q.Q.); –*Sən allah toyuvuz nətəvir geşdi* (Keç.); –*İndi bı camahat, torpağınan, malınan, heyvanınan nətərin dolanır* (Nur.)? –*Də:rdi kin, hə:nə mə: də apar* (Bad.).

Şahbuz şivələrində sual əvəzliləri həm də cümlədə hiss-həyəcan, qorxu, təəccüb bildirir. Bu zaman onlarda qrammatik

¹ A:na sözünün etimologiyası haqqında bax: M. İslamov. Türk dillərində əvəzlilər. “Elm”, Bakı-1986. səh. 83-87.

məna cümlənin məntiqi və məna çalarlığından asılı olur. Sual əvəzlilikləri sual, sorğu, danışanın ona məlum olmayanı öyrənmək mənası, məqsədi daşmalıdır.

Qeyri müəyyən əvəzliliklər. Şahbuz şivələrində işlənən qeyri-müəyyən əvəzliliklərə aşağıdakıları göstərmək olar: *hammi, birisi, heşkim, heş nə, heşzad, kimsənə, kimisi, bir para, filankəs, onnan-bınnan, inni-cinni, hərəkəşdə//hərkişdə* (ə. k.) və s.

M.İslamov hərəkəşdə qeyri-müəyyən əvəzliyi haqqında yazır: "Dialekt və şivələrimizdə geniş şəkildə işlənən bu qeyri-müəyyən əvəzlik müxtəlif fonetik variantlara malikdir. Daha doğrusu, onun ikinci hissəsi çox müxtəlif şəkildə tələffüz olunur. Hər kəş//hər keş//hər küş qeyri-müəyyən əvəzliyinin ikinci tərkib hissəsini təşkil edən kəş//keş, fikrimizcə, kəs sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış şəklidir. Sözün sonundakı s samiti ş samiti ilə əvəzlənmişdir" (42, 172-173).

-*Sənnən başqa hammi ordayıdı* (Şad.); -*Bı dünyadan heş kəs heşzad aparammaz, ay bala* (Mah.); -*O vax oyandı kin, bağda onnan savayım bir inni-cinni yoxdu, hər kişdə qoyup gedip əv-eşiyinə* (Kol.); -*Məylisdə hər kişdə öz yerini bilsə heş kəs ona "dur" deməz* (G.Q.).

Şahbuz şivələrində qayıdış, inkar və təyini əvəzliliklərin işlənməsi ədəbi dilimizdə olduğu kimidir.

Fel

Şahbuz şivələrini Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrindən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də burada fellərin ədəbi dillə müqayisədə digər dialekt və şivələrə nisbətən səciyyəvi xüsusiyyətlərinin azalmasıdır. Bu xüsusiyyətlər felin quruluşca növlərində, inkarlıq, növ və zaman kateqoriyalarının şəkilçilərində və fellərin semantik mənalarında özünü göstərir.

Müasir ədəbi dilimizdə, eləcə də bütün dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də felin

quruluşca üç növü var: sadə fellər, düzəltmə fellər və mürəkkəb fellər.

Sadə fellər. Şahbuz şivələrində tarixən dilimizdə işlənmiş bu gün isə ədəbi dilimizdə işlənməyən və ya leksik-semantik mənə dəyişikliyinə uğramış sadə fellərə təsadüf etmək olar. Məs.: *düy* <bağlamaq>, *ziv* <sürüşmək>, *mıs* <görünməmək, gizlənmək>, *tıs* <küsmək>, *sav* <qurtarmaq, bağlamaq>, *təz* <qaçmaq>, *çirt* <yonmaq> (-*Qələmin üçün çirt ver ma: (Mah.)*); *çərt* <göyərmək>, *yat* <qurtarmaq>, *çal* <1. ötəri süpürmək, 2. oğurlamaq, 3. maya vurmaq, 4. vurmaq>, *sınmax* <1. məğlub olmaq, 2. istiləşmə, 3. incimək>, *əvdiməx'* <seçmək>, *marıtmax* <diqqətlə baxmaq>.

Şahbuz şivələrində işlənən sadə fellərin bir çoxu dialekt və şivələrimizdə və türk dillərində də eyni mənada işlənir: məs.: *çalmaq* feli Basarkeçər, Cəbrayıl, Göyçay, Mingəçevir, Zəngilan şivələrində və Şəki dialektində süpürmək, Cəbrayıl, İsmayılı şivələrində oğurlamaq, xəlvəti götürmək; Ağdam, Böyük Qarakilsə, Cəbrayıl, Gədəbəy şivələrində mayalamaq (südü); Cəbrayıl, Çəmbərək şivələrində döymək, vurmaq (5, 90) mənalarında işlənir. R.Rüstəmov *çal* felinin Gəncə, Qazax dialektlərində, Tovuz, Cəbrayıl şivələrində, özbək dilinin dialektlərində süpürmək; türk dilində isə oğurlamaq mənalarında işləndiyini göstərir (60, 30).

Şahbuz şivələrində *çal* feli bu mənalarla yanaşı, bağlamaq və biçmək (ota aid) mənalarını da ifadə edir. -*Qaş qiyqacımı gəkgə başımı çalım (Kol)*. -*Kərəntini gəti ma: bi yonçanı çalım gəlım (Keç)*.

Qars+max <1. qatlayıb tikmək, 2. tam bişməmək, üzü yanıb içərisi çiy qalmaq>. Meğri şivələrində *qarsmax* (25, 247) felinin <qatlayıb tikmək> mənası verilmişdir.

Düzəltmə fellər. Həm ədəb dilimizdə, həm də dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də düzəltmə fellər morfoloji yolla əmələ gəlir. Şahbuz şivələrində düzəltmə

fel əmələ gətirmək üçün işlənən şəkilçilərin daha xarakterik olanları aşağıdakılardır:

-da, -də; -ra, -rə; -na, -nə; -za, -zə. Müasir ədəbi dilimizdə fel düzəldən məhsuldar leksik şəkilçi -la, -lə - nin fonetik variantları olan bu şəkilçi isimlərə, sifətlərə və saylara artırılaraq Şahbuz şivələrində də düzəltmə fel əmələ gətirir. Məs.: *xorum+la* <kiçik ot komasını bükmək>, *tapıl+la* <biçilmiş otu kiçik komalar halına gətirmək>, *art+da* <təmizlə>. (Şübhəsiz bu sözün kökü təmiz mənasında işlənmiş arı sözüdür.) *Tıxaş+da* <dar ağızlı əşyaların ağzını bağlamaq>, *kirgit+də* <toxuculuq termini - ilmələri bərkitmək üçün kirgitle vurmaq>, *kırtız+da// kırtız+za* <ipi pıtırlardan təmizləmək, hamarlamaq>, *dəhmər+rə* <sürətləndirmək>, *topar+ra* <cəmlə, toplamaq>, *qomar+ra* <dövrəyə almaq, ətrafını kəsmək>, *dən+nə* <yığmaq>, *beş+də*, *üş+də* <beşə çatdırmaq, üçə çatdırmaq>. Məs.: -*Də:n inəx'ləri üşdəmişəm, bərəkətdi olsun, atalar yaxçı deyib e: puluu ver inəyə, bağla dirəyə* (G.Q.) və s.

-lan/-lən: *xıyallanmax* <fikrə getmək>, *lətdənməx'* <xəstələnmək, çətin nəfəs almaq>, *azaylanmax* <öz-özünə gileylənmək>, *lədimlənməx'* <pafosla danışmaq, öyüd-nəsihət vermək>, *yumalanmax* <qocalmaq, yumrulanmaq>.

Şahbuz şivələrində düzəltmə fellərin bir çoxu həqiqi mənada işləndiyi kimi, məcazi mənada da işlənir: *qoduxlanmax* <yaşına yaraşmayan hərəkət etmək>, *qüçüx'lənməx'* <yaltaqlanmaq>.

Şahbuzun əksər kəndlərində quzu, qodux, qüçix' sözlərinə -la/-lə şəkilçisi artırmaqla doğmaq mənası ilə bərabər həm də çoxalma, artma, törəmə mənaları bildirən fellər də düzəlir: -*Çal eşşəx' beşcə ildə qoduğladı bı kəndi doldurdu eşşəynən* (Y.Q.). -*Bir gilənar gətdim, saldım həyətə, qüçüylüyüb həyəti alıb ağzına* (Ab.). -*Tufarımız quzuluyub tökülüb eşdə torpax əlinnən yer yoxdu* (Bad.).

R.Rüstəmov da quzula felinin parçalanmaq, xırdalanmaq, parçalanıb tökülmək (torpağa, suvağa, boş daşa aiddir) (60, 50) mənalarında Borçalı, Şamaxı, Cəbrayıl, Qazax, Tovuz dialekt və şivələrində işlənməsini göstərir.

-laş, -ləş; -raş, -rəş; -naş, -nəş; -daş, -dəş: *ağızdaşmaq* <sözə gəlmək, bir-birinə nalayiq sözlər demək>, *tərkləşməx'* <bir ata iki adamın minməyi>, *tırraşmaq* <tərslik etmək, inadlaşmaq>, *kürrəşməx'* <kürlük etmək>, *həvirrəşməx'* <yaxınlaşmaq>, *qartdaşmaq* <yaşlaşmaq, evlənmə vaxtı keçməx'>, *ləjdəşməx'* <bir-biri ilə düşmən kimi dolanmaq>, *qırraşmaq* <ötürməmək> və s.

Bu şəkilçilərlə yanaşı Şahbuz şivələrində qeyri-məhsuldar şəkilçilər də fel əmələ gətirir: -a, -ə: *diləməx'* <istəmək>, *tüləməx'* <tükünü töküüb, yenidən tüklənmək>, *dişəməx'* <1. Süd dişlərin töküüb yeni diş çıxarmaq – uşaqlara aiddir. 2. Əl daşının, kırkiranın, vəlin, dəyirman daşlarının yaxşı kəsməsi üçün onları təmir etmək>. *Dişə* feli Cəbrayıl, Füzuli şivələrində və türk dilinin Kayseri, Qaziantep və başqa şivələrində birinci mənada işlənir (60, 99). *Gözəməx'* <toxunma malları – xalçanı, palazı, corabı toxuma üsulu ilə yamamaq>. -*Güləmbər xala karbıdın yanıq yeri ni elə gözədi, heş salamat yerinnən seçilmir* (Kül.).

R.Rüstəmov gözə felinin Cəbrayıl şivələrində 1. Çuval, torba və başqa şeylərin ağızlarının kənarlarındakı gözlərə (ilməklərə) ip keçirərək bağlamaq; sırmaq; 2. Qabı ağzına qədər doldurmaq mənasında, türk dilinin əksər dialekt və şivələrində corab, çarıq, parça və sairəni iynə və millə hörüb yamamaq mənalarında işləndiyini qeyd edir (60, 99).

-ix, -ix', -ux, -üx': *üzüxməx* <görünmək>, *yanıxmaq* <yazığı gəlmək, heyfislənmək>, *sınıxmaq* <arıqlamaq>, *perix'məx'* <azmaq, gəlməmək>, *sürüxməx'* <qovulmaq, qovulub getmək>, *otuxmaq* <ot yeməyə başlamaq>. Dialekt və şivələrimizin əksəriyyətində eyni mənada işlənən otuxmaq feli

qaraqalpaq dilində *отык* şəklində işlənir. N.A.Baskakov qaraqalpaq dilində bu felin ot ismindən *-ыкъ* şəkilçisi ilə düzəltdiyini göstərir (96, 319).

–sı, –si, –su, –sü: məs.: *dadıxsımaq* <tamını, dadını dəyişmək, xarab olmaq>, *çiysiməx'* <bir şeydən çox yeyib ondan iyrenmək>, *tamsımax* <dadmaq>, *çöysüməx'* <çökmək>, *pırsımax* <qabarmaq, üzə durmaq>, *doluxsumax//doluxsunmax* <kədərnlənmək, gözü yaşarmaq>.

–ar, –ər: məs.: *dişərməx'* <təzəcə göyərtmək>, *közərməx'* <sönük yanmaq>.

–al, –l: *kortalmax* <kəsərdən düşmək, yaxşı kəsməmək>, *yuxalmax* <yumşalmaq>. Bu leksik vahid həm də məcazi mənada işlənir: *ürəyi yuxalmax* <rəhmə gəlmək> və s.

Mürəkkəb fellər. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində feli hərtərəfli şəkildə tədqiq edən dialektoloq R.Rüstəmov mürəkkəb fellərin quruluşca təsnifi haqqında yazır: “Azərbaycan dilin dialekt və şivələrində işlənən mürəkkəb felləri komponentlərinin, xüsusən hansı nitq hissələrindən ibarət olmasına görə iki qrupa bölmək olar: 1) hər iki komponenti fel olan mürəkkəb fellər; 2) birinci komponenti ad, ikinci komponenti fel olan mürəkkəb fellər (60, 151). Biz də Şahbuz şivələrində işlənən səciyyəvi mürəkkəb felləri bu qruplar üzrə veririk.

1) Hər iki tərəfi fel olan mürəkkəb fellər. Şahbuz şivələrində işlənən hər iki komponenti fel olan mürəkkəb fellərə aid nümunələr: *atdı getdi//atıb getdi//qoydu getdi//qoyub getdi* <görülən işi yarımçıq qoymaq, tamamlamamaq>, *çix qoygə* <yubanma>, *gökə* <götür gəl>, *çaldı gətirdi* <oğurlayıb gətirdi>. Mürəkkəb felin bu növünə Dədə Qorqud dastanlarında tez-tez rast gəlirik: *-İpək xalçaları saldı, keçdi oturdu* (82, 45) və ya *-Bunun kimi qız alı ver, baba, mana – dedi* (82, 48); *abırına qısılib otımax//boğulub otımax* <könülsüz, nəyinsə

xatirinə ailədə yaşamaq, boşanmamaq>, *ələnib dolanmax* <çox gözmək> və s.

2) Birinci komponenti ad, ikinci komponenti fel olan mürəkkəb fellər. Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də bu növ mürəkkəb felləri xüsusən ikinci komponentlərinin vəziyyətinə görə iki qismə ayırmaq olar: ikinci komponentləri müstəqil leksik vahidliyini qismən itirmiş fellərdən ibarət olanlar; ikinci komponentləri müstəqil leksik vahidliyini itirməmiş fellərdən (nisbətən köməkçi fellərdən) ibarət olanlar (60, 156).

a) Ad və müstəqil leksik vahidliyini qismən itirmiş köməkçi fellərdən (qılmaq, olmaq, eləmək) ibarət olub, Şahbuz şivələrində işlənən mürəkkəb fellərə aid nümunələr: *dad qılmax* <cana doymaq, giley etmək>, *vaya qılmax* <arzuya çatdırma>. - *Eh, ay bala, gəzər* (Gəzər Şahbuz şivələrində mal-heyvan mənasında işlənir) *kimə nə vaya qılıb kin, ma: da nə vaya qıla* (Day.). *Çara qılmax* <əlac etmək>, *bafa qılmax* <sədaqətli, vəfalı olmaq>, *tərgin qılmax* <boşlamaq, ayrılmaq, təkrar etməmək>. - *Gördün yarın yar də:l tərgin qılmax ar də:l* (G.Q.): Tərgin qılmax felinin Meğri şivələrində “baş vermək” mənasında da işlənməsi qeydə alınmışdır (25, 254). *Xing olmax//xar olmax//pərt olmax*; *hal olmax* <xəbər bilmək>, *toxtax olmaq* <səbirli olmaq>, *bay olmaq* <yarıtmaq; varlanmaq>, *ürcah olmax//tuş olmax* <rast gəlmək>, *sava olmax* <yubanmaq, gecikmək>, *zıran olmax* <oyunda axırıncı olmaq>, *dağ eləməx'* <həll etmək, düzəltmək>, *ağ eləməx'* <yersiz hərəkəti təkrarlamaq>, *peşar eləməx'* <sağımdan sonra heyvanı təkrar sağmaq və ya meyvəni yığandan sonra ağacda qalan meyvəni təkrar yığmaq>, *çimir eləməx'* <yuxudan tez oyanmaq>, *him eləməx'* <işarə eləmək>, *şıp eləməx'* <göstərmək, xəbərçilik eləmək>, *şüdd eləməx'* <bir işi təkrar-təkrar etmək>, *tay eləməx'* <bərabərləşdirmək, oxşatmaq> və s.

b) Şahbuz şivələrində ikinci komponentləri müstəqil leksik vahidliyini itirməmiş fellərdən (nisbətən köməkçi fellərdən) ibarət olan mürəkkəb fellərə aşağıdakıları misal gətirmək olar: *quşu qonmax* <bəyənmək, xoşuna gəlmək>, *huşu getməx'* <bəyənmək>, *çilə çıxarmax* <oyaq qalmaq, gecəni yatınmaq>, *sülü getməx'* <hədsiz dərəcədə istəmək>, *daacax gəlməx'* <təəccüb etmək>, *çöçün gəlməx'//yoxuş gəlməx'* <ağır gəlmək>, *ota düşməx'* <otdan zəhərlənmək>, *qulağı düşməx'* <arıqlamaq, vəzifədən çıxarılmaq>, *ərəzən düşməx'* <yubanmaq>, *qırağını qatdamax//qəddəməx'* <yarımçıq qoymaq, sona çatınmaq, ölmək>, *pəl virməx* <mane olmaq>, *gehrə virməx* <boş-boşuna dolanmaq>, *kərəvəngi qalmax* <fikri cəmləyə bilməmək, hərdəmxəyal olmaq>, *qahmər çıxmax//qahmər durmax* <tərəfini saxlamaq>, *qıddı verməməx'* <tərəfkeşlik etmək, satınmaq (məc.)> və s. nümunədə verilmiş fellərin bəziləri Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində də eyni mənada və ya yaxın mənalarda qeydə alınmışdır. İşin həcmi nəzərə alaraq müqayisəyə yol vermədik.

Şahbuz şivələrində mürəkkəb fellərin daha qədim bir formasına təsadüf olunur: *qarqarriyır* <qar yağır>, *dəndənnəməx'* <dən yemək (toyuğa, quşa aiddir), bir-bir yığmaq>, *yamax yamamax* <paltara yamax salmax>, *ot otdamax'* <otlamaq>, *bağbağlamax'*, *sumsumlamax*, *susuvarmax* və s.

Mürəkkəb fellərin bu forması Dədə Qorqud dastanlarında da işlənmişdir: *-Yürüyəlim, a bəylər! Avavlayalım, quşquşlayalım...* (82, 28). Prof. Ə. Dəmirçizadə Dədə Qorqud dastanlarında işlənmiş boy boylamaq, quş quşlamaq (20, 154) fellərini mürəkkəb fellər sırasında vermişdir.

Məsdər. Şahbuz şivələrində məsdərlər ədəbi dilimizdə işlənən –maq, –mək şəkilçisinin fonetik variantı olan –max, –məx', sonu p samiti ilə bitən fellərdə isə –bax, –bəx' şəkilçiləri

ilə düzəlir: *sav+max* <bağlamaq, qurtarmaq>, *seş+məx'* <təmizləmək, ayırmaq>, *çap+bax*, *səp+bəx'*, *iyəş+məx'*, *üşən+məx'* <diksinmək>, *lalı+max* <yalvarmaq>, *təpi+məx'* <qurumağa başlamaq> və s.

Şahbuz şivələrində *-məx'* şəkilçisi ilə bitən məsdərlər hallandıqda isimin yiyəlik, təsirlik və yönlük hallarında *x'* səsi *y* səsinə keçir. Keçili, Külüs kəndlərində ismin yönlük hallarında *y* samitinin düşməsi nəticəsində *-əə* diftonqu əmələ gəlir: məs.:

A. <i>işməx'</i> (ə. k.)	<i>geşməx'</i> (ə. k.)
Yiy. <i>işməyin</i>	<i>geşməyin</i> (ə. k.)
Yön. <i>işməyə</i>	<i>geşməyə</i> (ə. k.)// <i>işməə</i> , <i>geşməə</i> (Keç., Kül.)

T. *işməyi* *geşməyi* (ə. k.)

Y. *işməx'də* *geşməx'də*

Ç. *işməx'dən* *geşməx'dən*

Naxçıvan dialekti üçün xarakterik olan məsdər şəkilçisindən sonra *-lıx*, *-lığ*, *-lix'*, *-lik*, *-liy* şəkilçilərinin işlənməsi (1, 111) Şahbuz şivələrində də özünü göstərir: *işməx'lix'*, *tısmaxlıx*, *qammaxlıx*, *utanmaxlıx*, *utancaxlıx* və s. - *Bı uşağın əviñni işməx'lix'yıxdı* (A.Q.). -*Tısmaxlıx bının əlinin içindədi*, *sahatbaşı tısacax* (Day.).

Misallardan göründüyü kimi Şahbuz şivələrində *-lıx*, *lix'* şəkilçisi qəbul edən məsdərlər hərəkətin təkrar olunması ilə yaranan mücərrəd, qeyri- müəyyən anlamlar ifadə edən leksemlər olur. Bu xüsusiyyətlər qərb qrupu dialekt və şivələrində də (2, 105) qeydə alınmışdır.

Felin şəkilləri. Şahbuz şivələrində felin bütün şəkilləri işlədilir. Burada həm ədəbi dilimizdən, həm də dilimizin digər dialekt və şivələrindən fərqlənən xüsusiyyətlər daha qabarıq şəkildə özünü əmr və xəbər şəkillərində göstərir.

Əmr şəkli. Məlumdur ki, felin əmr şəkli felin digər şəkilləri üçün çıxış mənbəyidir – bütün şəkillərin forma düzəldici şəkilçiləri əmr şəklində olan fellərin kök və ya əsasına artırılır. Felin əmr şəkli şəxs şəkilçiləri qəbul edərək şəxsə görə dəyişir. Dialekt və şivələr, o cümlədən Şahbuz şivələrində də fərqli xüsusiyyətlər özünü şəxs şəkilçilərində göstərir.

Şahbuz şivələrində əmr şəklinin I şəxsin cəmində və II şəxsin təkində səciyyəvi xüsusiyyətlər var. Şivədə felin əmr şəkli şəxslərə görə dəyişərkən aşağıdakı kimi işlədilir:

I şəxs tək (samitlə bitənlərdə) –ım, -im, -um, -üm; (saitlə bitənlərdə) –yım, -yim, -yum, -yüm : *sav+ım, ziv+im, düy+üm, başdı+yım, işdi+yim* və s.

I şəxs cəm (samitlə bitənlərdə) –ax, -əx', -ək; -ağın, -əyin; (saitlə bitənlərdə) –yax, -yəx', -yək; -yağın, -yəyin (ə. k.). *sav+ax, ziv+əx', sav+ayın, ziv+əyin, de+yəyin* və s. –ağın, -əyin şəkilçisindən bəhs edərkən akad. M. Şirəliyev yazır: Məlum olduğu üzrə, hər hansı bir fel şəkilləri üzrə dəyişilərkən, yalnız bir şəxs sonluğu qəbul edə bilər, lakin –ağın, -əyin şəkilçilərinə diqqətlə baxmış olsaq, burada birinci şəxs cəmlə, ikinci şəxs cəm şəkilçisinin calaqlanmasını görəcəyik (69, 84). Doğrudan da burada cəmin cəmə müraciəti və təkidlə müraciəti aydın görünür. Akad. M.Şirəliyevin də dediyi kimi, bu şəkil daha qədim tarixə malik olub, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında geniş şəkildə işlənmişdir: *-Varın gətirin (ol oğlanı) öldürəyin – dedi. və ya –Yürüyəlim, a bəylər, av avlayalım, quş quşlayalım, sığın, keyik yığalım, qayıdalım, otağımıza düşəlim, yeyəlim, içəlim, xoş keçəlim* (82, 20-28).

II şəxs tək həm ədəbi dilimizdə olduğu kimi, şəkilçisiz, həm də -gınan, -ginən şəkilçisi artırılaraq işlənir: *sav+gınan, qav+gınan* (Keç.), *ziv+ginən, becər+ginən* (Kol.) və s.

Şahbuz şivələrində əmr şəklinin II şəxs təkini inkar formasında –ynan, -ynən şəkilçisi qəbul edərək işlənir: *qabqarma+ynan, becərmə+ynən* (Bad.) və s.

Əmr şəklində II şəxsin təkini ifadə edən morfoloji əlamət dialekt və şivələrimizdə müxtəlif variantlarda özünü göstərir: Bakıda-*ginən* (70, 83), Qubada –*gilən*, -*ginən* (59, 140), Şəkiddə -*gınən* (43, 112), Ordubadda –*gınan* (36, 119), qərb qrupu dialekt və şivələrində -*gınan*, -*ginən*, -*gunan*, -*günən* (2, 109), Meğridə -*gınan*, -*ginən* (25, 267), Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində -*gınan*, -*qunan*, -*gunan*, -*ginan*, -*ginən*, -*ynan*, -*ynən* (1, 115) şəkilçisinin işlənməsi göstərilir. H.Mirzəzadə -*ginən* şəkilçisinin danışıq dilinə, xüsusən şərq qrupu dialektlərinə aid olduğunu yazır və onun dilimizdə formalaşmasını ətraflı şəkildə izah edir (56, 138-139).

Şahbuz şivələrindən Kolanı, Nursu, Mahmudoba və Məzrə kənd şivələrində əmr şəklinin II şəxs təkə -*nan*, -*nən*, -*ynən* şəkilçiləri də işlənir: *alnan*, *deynən*, *denən* (Mah.).

Bu xüsusiyyət Meğri şivələrində də var (25, 269). Əmr şəklinə II şəxs təkini -*ynən* şəkilçisi ilə işlənməsinə M. Şəhriyarın seirlərində də rast gəlirik:

Deynə mənəm şair oğlum Şəhriyar,

Bir ömürdür, qəm üstündə qəm qalar (85, 31).

Felin əmr şəklinin III şəxsdə işlənməsində Şahbuz şivələrində ədəbi dildən fərqli cəhət yoxdur.

Xəbər şəkli. Xəbər şəklinin işlənməsində ədəbi dilimizlə müqayisədə Şahbuz şivələrində keçmiş zaman şəkilçilərində elə bir fərq yoxdur. Fərq şəxs sonluqlarının fonetik variantlarında özünü göstərir:

Keçmiş zaman şühudi keçmişdə:

I şəxs tək –*m*, cəmdə -*x'*, -*x*.

II şəxs tək –*n*, cəmdə -*ı:z*, -*ız*, -*ıuz*, -*ıüz*.

III şəxs ədəbi dildə olduğu kimidir.

Şahbuz şivələrindən Sələsüz, Türkeş, Mərəlik, Şada və Badamlı kənd şivələrində II şəxs cəmdə şəxs sonluğunun işlənməsində dodaq variantı üstünlük təşkil edir və u və ü saitləri uzun tələffüz olunur: *aldıu:z*, *dedıu:z*, *yedıu:z*.

Nəqli keçmişdə:

I şəxs tək –am, –əm, cəmdə –ix, –ix'//-ik, –ux, –üx'//-uk

Şahbuz şivələrində felin nəqli keçmiş zamanının II şəxs tək və cəmi ədəbi dilimizdən fərqli olaraq, felin kök və əsaslarına –mı, –mi, –mu, –mü və ya –ıb, –ib, –ub, –üb; saitle bitənlərdə isə –yıb, –yib, –yub, –yüb zaman şəkilçilərindən sonra şəxs sonluğunu artırmaqla işlənir: *almısan//alıbsan, gəlmisən//gəlibsən, almısuuz, gəlmisünüz, oxumusuz*:z və s.

III şəxs samitlə bitənlərdə dörd variantlı –ıp, –ip, –up, –üp, saitlərdə bitənlərdə isə –yıp, –yip, –yup, –yüp zaman şəkilçilərinin felin kök və əsasına artırılması ilə işlənir: *alıp, gəlip, başladıp, işdiyip, alıplar, başladıpları*. Bu xüsusiyyətlər Naxçıvan dialektinin digər şivələrində (1, 120), Quba dialektində (59, 146), Meğri şivələrində (25, 273) də var. Qərb qrupu dialekt və şivələrində (2, 114) və Şəki dialektində (43, 114) isə dördvariantlı –ıb⁴ şəkilçisi –ıf⁴ şəklinə işlənir.

Qeyd edək ki, *işdədi* <işlədi> l>d; *başdadı* <başladı> l>d; *başdıyıb* <başlayıb> l>d, *işdiyib* <işləyib> l>d, ə>i, a>ı səs əvəzlənmələri Şahbuz şivələrində özünü göstərən fonetik hadisələrlə bağlıdır.

İndiki zaman. İndiki zamanda hal və hərəkətin icrası söylənilən andan əvvəl başlanıb, söylənilən anda hələ bitməməsi, davam etməsi məzmunu var. Bu zamanın işlənməsində Şahbuz şivələri ədəbi dilimizdən fərqlənir. Lakin bəzi hallarda indiki zaman şəkilçisi –ır⁴ əvəzinə ıyır⁴ şəklinə işlənir: *donuyur*. –*Qavırmanı qavırırdıx yığırdıx küpüyə qəşək, qalırdı qıraxda donuyurdu* (Kül.).

Gələcək zamanın Şahbuz şivələrində hər iki növü işlədilir. a) Qəti gələcək zaman Şahbuz şivələrində I şəxsin təkində felin kök və əsasına –ac, –əc; –yac, –yəc; –acıy, –əcüy zaman şəkilçisi və –am, –əm şəxs sonluğunun əlavəsi ilə işlənir: *al+ac+am; gəl+əc+əm, işdi+yəc+əm, gözdü+yəc+əm* <gözləyəcəyəm> və s. I şəxsin cəmi isə –acıy, –əcix', –əcix', –əcik zaman şəkilçisi və –ix, –ix'//ik, –ux, –üx'//ük şəxs

sonluğunun fellərin kök və əsasına əlavəsi ilə işlənir: *al+acıy+ix, gəl+əciy+ix', gör+əciy+ix'* və s.

II şəxsin təkində -acax, -əcəx'//əcək; -as, -əs, saitle bitənlərdə isə -yacax, -yəcəx'//yəcək; -yas, -yəş -lə yanaşı -san, -sən şəxs sonluğunu fellərin kök və əsasına artırmaqla işlənir: *alacaxsan, deyəcəx'sən//deyəssən, gələssən, alassan* və s.

III şəxs təkdə -acax, -əcəx'//-əcək; -yacax, -yəcəx'// -yəcək zaman şəkilçisinin, cəmdə isə -lar, -lər şəkilçilərinin fəlin kök və əsasına artırılması ilə işlənir: *yaz+acax, gəl+əcəx', oxu+yacax, işdi+yəcəx'* (ə. s.) və s.

Şahbuz şivələrində qəti gələcək zamanın zaman şəkilçiləri qərb qrupu dialekt və şivələrindən c<j əvəzlənməsi ilə fərqlənir (2, 124-126). Şahbuz şivələrində c-laşma, qərb qrupunda isə j-laşma üstünlük təşkil edir.

Şahbuz şivələrində qəti gələcək zamanla bağlı xarakterik cəhət Kükü kənd şivəsində özünü göstərir. Burada qəti gələcək zaman -acıx, -əcix', -əcığ şəkilçiləri ilə işlənir: *al+acıx, gələcix'//gələcix, yazacıx//yazacığ* və s. Belə fellər I şəxsin cəmində biz sözünün işlənməsi ilə və qalan şəxslərdə şəxs sonluqları ilə işlənir və arzu, istək aspektləri ifadə edir.

b) Qeyri-qəti gələcək zaman Şahbuz şivələrində də fellərin kök və əsasına -ar, -ər; -yar, -yər, -r zaman şəkilçisi və şəxs sonluqları artırılmaqla düzəlir: *al+ar+am, al+ar+ix, gəl+ər+əm, gəl+ər+ix', al+ar+san, gəl+ər+sən, al+ar+suz* (Kol.), *al+ar+suuz* (Səl.), *gəl+ər+sız* (Şah.k.), *gəl+ər+sıñız* (Nur.), *al+ar, gəl+ər, al+al+lar, gəl+əl+lər* (ə. k.) və s. Əksər dialekt və şivələrimizdə və ədəbi dilimizdə olduğu kimi Şahbuz şivələrində də inkarlıq -ma, -mə, -m şəkilçisi ilə əmələ gəlir. Bu fellərdə ikinci və üçüncü şəxsdə z ünsürü işlədilir. Bir çox hallarda II şəxs cəmindəki s səsinin təsiri ilə z səsi s səsinə çevrilərək geri assimilyasiya hadisəsi yaradır: *gəlməzsən-gəlməssən, almazsan-almassan* (ə. ş.). p samiti ilə bitən fellərin

inkarında –ma, -mə, -m əvəzinə -ba, -bə, -b işlənir: *yapbaram*, *səpbərəm*.

Şahbuz şivələrində də birinci şəxs tək və cəmdə l, n sonor samitləri ilə bitən fellərdə qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisindəki r səsi l və ya n samitləri ilə əvəzlənir. Bu vaxt zaman şəkilçisindəki a və ə saitləri düşür: *gəlləm* <gələrəm>, *gəllix'* <gələrək> (Biç.). r samiti ilə bitən fellərdə birinci şəxs tək və cəmdə qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisinin saiti a, ə düşür: *hörrəm* <hörerəm>, *hörrüx'* <hörerək>, *görrəm* <görərəm>, *görrüx'* <görərək> (Mah.) və s.

Şahbuz şivələrində birinci şəxsin tək və cəmində inkar fellər qeyri-qəti gələcək zamanda –ar, -ər ilə yanaşı –an, -ən şəkilçisi ilə də işlənir: *almanam* <almaram>, *gəlmənəm* <gəlmərəm>, *yazmanam* <yazmaram>, *almanix* <almarıq>, *gəlmənix'* <gəlmərək>, *yazmanix* <yazmarıq> (ə. ş.) və s.

Felin şəkilləri üzərində aparılan müqayisələr Şahbuz şivələri ilə qərb qrupu şivələrinin yaxınlığını bir daha isbat edir.

Arzu şəkli. Şahbuz şivələrində də felin arzu şəkli –a, -ə; -ya, -yə şəkilçiləri və şəxs sonluqları ilə işlədilir.

Aşağıda arzu şəklinə aid nümunələr veririk.

	Təsdiq
tək	cəm
I <i>becərəm</i>	<i>becərəx'</i> (ə. k.)
II <i>becərəsən</i>	<i>becərəsınız</i> (ə.k.)// <i>becərəsu:z</i> (Səl., Tür., Bad.)
III <i>becərə</i>	<i>becərə</i> // <i>becərələr</i>
I <i>üzdüyəm</i>	<i>üzdüyək</i>
II <i>üzdüyəsən</i>	<i>üzdüyəsınız</i> (ə. k.)// <i>üzdüyəsuz</i> (Səl., Tür., Bad.)
III <i>üzdüyə</i>	<i>üzdüyələr</i>
	İnkar
I <i>becərmiyəm</i>	<i>becərmiyəx'</i>

II <i>becərmiyəsən</i>	<i>becərmiyəsınız</i> (ə.k.) // <i>becərmiyəsuz</i> (Səl., Tür.)
III <i>becərmiyə</i>	<i>becərmiyələr</i>
I <i>üzdəmiyəm</i>	<i>üzdəmiyəx'</i>
II <i>üzdəmiyəsən</i>	<i>üzdəmiyəsınız</i> (ə. k.)// <i>üzdəmiyəsuz</i> (Səl., Tür., Bad.)
III <i>üzdəmiyə</i>	<i>üzdəmiyələr</i>

Şahbuz şivələrində felin arzu şəklinin həm təsdiqi, həm də inkarı bütün şəxslər üzrə cümlə daxilində özündən əvvəl gərəx', kaş, kaşgi, keşgə, keşgəm sözlərinin əlavə edilməsi ilə işlənir.

Arzu şəklinin hekayəti idi köməkçi felinin ixtisarı –dı, -di, -du, -dü ilə əmələ gəlir. *becərəydim, becərəydin, becərəydi; becərmiyəydim, becərmiyəydin, becərmiyəydi* (ə. k.) və s.

Vacib şəkli. Şahbuz şivələrində felin vacib şəkli –malı, -məli şəkilçiləri və şəxs sonluqlarının felin kök və əsasına artırılması ilə əmələ gəlir və işlədilir:

Təsdiq

tək	cəm
I <i>savmalıyam</i>	<i>savmalıyix</i>
II <i>savmalisan</i>	<i>savmalısınız</i>
III <i>savmalıdı</i>	<i>savmalıdı</i>
	İnkər.
I <i>savmamalıyam</i>	<i>savmamalıyix</i>
II <i>savmamalisan</i>	<i>savmamalısınız</i>
III <i>savmamalıdı</i>	<i>savmamalıdı</i>

Dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi Şahbuz şivələrində də vacib şəklinin inkarı *dəyil* sözü ilə də ifadə olunur. Dialektlərimizdə bu söz müxtəlif fonetik şəkildə işlənir: məs.: Naxçıvan qrupunda *də:l//də:r* (1, 136), qərb qrupunda *döyl* (2, 138), Quba dialektində *degil* (59, 189), Şəki dialektində *döyül//döyür// döyü//döyül//döy//döl* (43, 138), Meğri şivələrində *dəyi* (25, 194), Lerik şivələrində *dögu//dou* (15, 83).

- I *isitməli dəyləm* *isitməli dəylıx'*
II *isitməli dəyilsən* *isitməli dəyilsıñız*
III *isitməli dəyil* *isitməli dəyillər*

Türk dilinin Qaziantep dialektində vacibin inkarı Azərbaycan dialektlərində olduğu kimidir (67, 272).

Şahbuz şivələrində də felin vacib şəklinin hekayəsi idi köməkçi felinin –ydı, -ydi şəklində forma şəkilçisi ilə şəxs sonluğunun arasında gəlməsi ilə işlənir:

- I *artdamalıydım* *artdamalıydıx*
II *artdamalıydın* *artdamalıydıñız*
III *artdamalıydı* *artdamalıydılar*

İnkar.

- I *artdamamalıydım* *artdamamalıydıx*
II *artdamamalıydın* *artdamamalıydıñız*
III *artdamamalıydı* *artdamamalıydılar*

Lazım şəkli. Felin lazım şəkli ədəbi dilimizdə və dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi Şahbuz şivələrində də felin kök və ya əsasına –ası, -əsi, saitle bitənlərdə isə -yası, -yəsi şəkilçilərinin və şəxs sonluqlarının artırılması ilə düzəlir:

Təsdiq

tək	cəm
I <i>düyəsiyəm, çalasıyam</i>	<i>düyəsiyix', çalasıyix</i>
II <i>düyəsisən, çalasısan</i>	<i>düyəsisıñız//düyəsisınız, çalasısınız//çalasısu:z</i>
III <i>düyəsıdı, çalasıdı</i>	<i>düyəsıdilər, çalasıdıdılar</i>

İnkar

- I *düyəsi də:ləm* *düyəsi də:lıx'*
II *düyəsi dəyilsən* *düyəsi dəyilsı:z//də:lsız*
III *düyəsi dəyil* *düyəsi dəyillər*

Şahbuz şivələrində lazım şəkli ilə vacib şəklinin hekayəsinin şəkilçilərində elə bir fərq yoxdur.

Şərt şəkli. Şahbuz şivələrində də şərt şəkli felin kök və ya əsasına –sa, -sə və şəxs sonluqları artırılaraq işlənir: məs.:

Təsdiq

I <i>qəzilləsəm, yarıtsam</i>	<i>qəzilləsəx', yarıtsax</i>
II <i>qəzilləsən, yarıtsan</i>	<i>qəzilləsəuz//qəzilləsəuz,</i> <i>yarıtsanıız//yarıtsauz</i>
III <i>qəzilləsə, yarıtsa</i>	<i>qəzilləsələr, yarıtsalar</i>

İnkərar

I <i>qəzilləməsəm, yarıtmasam</i>	<i>qəzilləməsəx', yarıtmasax</i>
II <i>qəzilləməsən, yarıtmasa</i>	<i>qəzilləməsəuz//qəzilləməsəuz,</i> <i>yarıtmasanıız//yarıtmasauz</i>
III <i>qəzilləməsə, yarıtmasa</i>	<i>qəzilləməsələr, yarıtmasalar</i>

Şərt şəklinin hekayəsi

Təsdiq

I <i>qəzilləsəydim</i>	<i>qəzilləsəydix'</i>
II <i>qəzilləsəydin</i>	<i>qəzilləsəydüz//qəzilləsəydu:z</i>
III <i>qəzilləsəydi</i>	<i>qəzilləsəydilər</i>

İnkərar

I <i>yarıtmasaydım</i>	<i>yarıtmasaydix</i>
II <i>yarıtmasaydın</i>	<i>yarıtmasaydııız//yarıtmasaydu:z</i>
III <i>yarıtmasaydı</i>	<i>yarıtmasaydıılar</i>

Felin bacarıq aspekti. Felin bacarıq aspekti Şahbuz şivələrində qərb qrupu dialekt və şivələrində olduğu kimi işlədilir. Belə ki, bacarıq aspektinin inkarı fel şəkillərinin şəkilçilərindən sonra gələn –ma, -mə inkarlıq şəkilçiləri və bil(mək) köməkçi feli qovuşub –mm(a), -mm(ə) şəklinə düşməsi ilə düzəlir. Həmin hissəciklərdən sonra felin zaman və şəxs şəkilçiləri gəlir (2, 144). Məs.:

İnkərar

I <i>tapammadım, gələmmənəm</i>	<i>tapammadıx, gələmmənix'</i>
II <i>tapammadın, gələmməssən</i>	<i>tapammadııız, gələmməssız</i>
III <i>tapammadı, gələmməz</i>	<i>tapammadıılar, gələmməzdər</i>

Şahbuz şivələrində felin bacarıq aspekti təsdiqdə ədəbi dildə olduğu kimidir. *ala bilərəm, ala bilərsən, ala bilər* və s.

Feli bağlama. Şahbuz şivələrində aşağıdakı şəkilçilərlə əmələ gələn feli bağlamalar işlənir: -ıp, -ip, -up, -üp, saitlə bitənlərdə -yıp, -yip, -yup, -yüp: *alıp, gəlip, görüp, soyup* və s.

-annan, -ənnən, -yannan, -yənnən: *danışannan, gedənnən, deyənnən, başdıyannan* və s.

-dıxcan, -dix'cən, -duxcan, -düş'cən: *baxdıxcan, gəzdix'cən, gördüş'cən, toxuduxcan* və s.

-incan, -incən, -uncan, -üncən; -yincan, -yincən, -yuncan, -yüncən: *gəlincən, alincan, soluncan* və s.

-dıxda, -dix'də, -duxda, -düş'də: *yazdıxda, gəldix'də, oxuduxda, zivdix'də, düzdüş'də*.

-kən: *gələrkən, deyərkən, baxarkən*.

-alı, -əli; -anı, -əni: *sən soruşalı//soruşanı, sən gedəli//gedəni*. M. Şirəlyev -alı, -əli şəkilçisini qərb, -anı, -əni şəkilçisini isə şərq qrupu dialektlərinə aid edir (67, 281). Şahbuz şivələrində isə hər iki şəkilçi paralel olaraq işlənir. Şahbuz şivələri ilə yaxın olan İraq-türkman ləhcələrində (40, 231-232) də hər iki şəkilçi işlənir.

H.Mirzəzadə -alı, -əli feli bağlama şəkilçisinin XIX əsrə qədərki ədəbi-bədii əsərlərin dilində işlənməsini qeyd edir (56, 174). Bu şəkilçinin mənşəyini f.e.d. Ə.Quliyev Orxon-Yenisey abidələrində işlənmiş -ğalı, -kəli şəkilçisi ilə bağlayır. Müəllif yazır: "Abidələrin dilindəki -ğalı, -kəli forması Azərbaycan dilində ilk samitini itirmişdir" (50, 77).

Zərf

Şahbuz şivələrində hal və hərəkəti müxtəlif cəhətdən izah edən leksik vahidlərə həm ədəbi dildə işlənən kimi, həm də dialekt aspektində fonetik dəyişməyə məruz qalmış halda rast gəlmək olur. Bunlardan başqa sırf dialekt xarakterli zərflər də şivədə vardır. Onların ən xarakterik olanlarından nümunələr verməklə kifayətlənirik.

Sadə zərflər: *eyzan* <bütün, tamamilə>, *sava* <gec, yubanmaq>, *qərəm* <həmişə>, *yeyin* <tez>, *gənə* <yenə>, *obaş* <səhərə az qalmış> və s.

Düzəltmə zərflər: *birədi* <bütünlüklə>, *səllimicə//səllimicənə* (Kol., A. Q.) <işsiz, avara>, *ertədən* (ə. k.) <tezdən>, *sicilləmə* <uzun, yersiz>, *dördəmə* (Keç., Biç.) <tez, sürətlə>, *xubunca* (Nur., Ab., Kük.) <yaxşıca, kifayət qədər>, *ehmalca* (ə. k.) <yavaşca, ehtiyatla>, *milləmə* (Keç., Kül., Şah.k.) <enişə, yoxuşa>, *yenəcəx'də* (ə. k.) <enişin başında>.

Mürəkkəb zərflər: *buruz-buruz* (Mah., Məz., Keç.) <kinli-kinli>, *dabanqırma* (ə. k.) <arxadan sürətlə gəlmək>, *yelli-yelli* <acıqlı-acıqlı>, *qazı-qazı* <forslu-forslu>, *xurd-xəşil* <əzik-əzik>, *ayın-şayın* <yaxşı əhval-ruhiyyəli>, *biheyində* <bu vaxt, bu zaman>, *səhər ertə* <səhər-səhər>, *ayamda-sayamda* <hərdən bir>, *qəni-qəni* <dönə-dönə>, *üzbaşurat* <üzünə>, *yanqılıcı* <yana əyilən>, *əlbəhəlim//əlbəhəm* <dərhal>.

Müasir ədəbi dilimizdə və dialektlərimizdə olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də zərflər cümlə daxilindəki mənə aspektində mənə növlərinə ayrılır. Şahbuz şivələri bu baxımdan ədəbi dilimizdən fərqlənmir.

Köməkçi nitq hissələri

Şahbuz şivələrinin lüğət tərkibində köməkçi nitq hissələri də maraqlı söz qruplarındanır. Bu qrupa daxil olan leksik vahidləri ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirmək daha məqsədəuyğundur.

Bağlayıcılar. Şahbuz şivələrində ədəbi dilimizdən fərqli aşağıdakı bağlayıcılar işlənir:

Ara. Bu bağlayıcı ədəbi dilimizdə işlənən gah bağlayıcısının sinonimidir. Təbə etməyən, bölüşdürmə mənası bildirir. -*Qonşumuzdu, ara kişidən, ara da mənnən gileylənir* (Şah.k.).

Amancax. Bu bağlayıcı amma və ancax <ancaq> bağlayıcılarının birləşməsindən əmələ gəlib qarşılıq, ziddiyyət

mənalarını bildirir. -*Neçə kərəm kağız yazdım, amancax cavab almadım* (Day.).

Kin, kün//kɪ, ki, ku, kü. Bu bağlayıcı ədəbi dilimizdə işlək olan ki-nin qədim formasıdır: -*Biləndə kin, qonaxsī:z gəldim kin, gedəx' əvə bir çay için* (Q.Q.). -*Gördüx' kün, bırda işdərimiz alınmır gənə qəyidip gəldix' kəndə* (Ab.). -*Heş mənən soruşdu kun, hardan gəlip hara gedəssən* (Mah.)?

Ki bağlayıcısının həm qapalı (kɪn, kin, kun, kün), həm də açıq (kɪ, ki, ku, kü) şəkildə işlənməsinə qədim və orta əsr abidələrinin dilində tez-tez rast gəlirik. -*Xanım, bu gəz Bayındır xandan buyruq böylədir kim, oğlu-qızı olmayanı tanrı talə qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız demişdir - dedilər* (82, 17).

Eşqində qurban olduğum istər Nəsimi, sor nədən

Şol mənidən kim, dünyada hər şey kəmalin arzular
(84, 162) (Nəsimidə).

Qılım könülə həzar nifrin

Kim, şad ikən etdi bizni gəmgin! (80, 69) (Xətayidə).

Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələrində ki bağlayıcısının qədim formalarına rast gəlmək olur.

İraskin. Bu bağlayıcı ədəbi dilimizdə işlənən madanı ki bağlayıcısının sinonimidir. Tabe edən bağlayıcıdır. Güzəşt mənası bildirir. -*İras kin, günahını boynuna aldı, mə:m onnan day işim yoxdu, amancax bir də belə qələt qırmasın* (Göm.).

Ya:inkin. Bu bağlayıcı Şahbuz şivələrində və ya, və yaxud bağlayıcılarının sinonimi kimi işlənir. -*Atıya, ya:inkin anıya hürmət qoymax əvladın borcudu* (Y.Q.).

Əyəm kin. Bu bağlayıcı əgər ki bağlayıcısının sinonimidir: -*Bı il ağaşda yaxçı çiçəx' var, əyəm kin, dolu vırmasa meyvəcat Allah qoysa bol olacax* (Səl.).

Bunlardan əlavə Şahbuz şivələrində *ama//əmə* <amma>, *həmi, həmdəkin* <həm, həm də>, *de:in* <deyə>, *nan, nən* (yan, ynən) <ilə>, *gənə* <yenə>, *tainkin, çünkün* və s. kimi bağlayıcılar da işlənir.

Qoşma. Dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi Şahbuz şivələrində də qoşmalar ədəbi dilimizdə işlənən qoşmalardan, əsasən, fonetik cəhətdən fərqlənir.

İrağ//irax. Bu qoşma çıxışlıq halda olan isimlərə qoşularaq fərqlənmə və məsafə mənası əmələ gətirir. -*Mə:m sənnən irax kimi var kin* (Tür.).

Məlumdur ki, qoşmalar digər nitq hissələri yerində də işlənə bilər. Daha doğrusu söz qrammatik mənasını cümlə daxilində daşıyır. Bir söz ayrı-ayrı cümlələrdə qrammatik mənasını dəyişir. Bu iraq sözünə də aiddir. -*İrax sənnən başaçığın <əri öləninin> başına çox iş gələr* (Y.Q.). - *Onu də:n, irax sənnən, başını daşa döyür* (Bad.). Birinci cümlədə irax-uzaq, kənar mənalarda, ikinci cümlədə isə irax sözü özgə, başqa mənalarda işlənmişdir.

Səmt. Bu qoşma özündən əvvəl gələn ismin yönlük halda işlənməsini tələb edir. Şahbuz şivələrində istiqamət bildirən tərəf qoşmasının sinonimi kimi işlənir. -*Nə xərtənə elədix' bizə səmt gəlmədi* (A.Q.). Səmt sözü haqqında H.Mirzəzadə yazır: "Səmt ərəb dilindən alınma müstəqil sözdür. Azərbaycan dilində çox az təsadüflərdə qoşma kimi işlənərək tərəf istiqamət məzmunu bildirmişdir" (56, 198). Bu baxımdan Şahbuz şivələrində də tərəf sözü səmt sözündən daha işləkdir. Səmt sözü mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək III növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi olur: *küləyin səmti, çayın səmti, Əlinin səmti* (ə. k.) və s.

Səfayi//sıvayı//savayım//sıvayım. Bu qoşma özündən əvvəl gələn ismin çıxışlıq halda işlənməsini tələb edir və fərqlənmə məzmunu ifadə edir. Ədəbi dilimizdə daha çox işlək olan özgə, başqa qoşmalarının sinonimidir. -*Qızımnan savayım bir yanarım yoxdu* (Biç.). *Savıya//savayı//savayım* (2, 153) qoşması qərb qrupu dialekt və şivələrində daha geniş işlənir.

Siftə//sifdə. Bu qoşma ədəbi dilimizdə işlənən əvvəl qoşmasının sinonimidir. İsmi çıxışlıq halında olan sözlərə

qoşularaq zaman məzmunu bildirir. -*Sənnən sifdə gərəx' uşağa baxım* (Mər.).

Siftə//sifdə sözü Şahbuz şivələrində isim və zərf kimi də işlənir. -*Sifdə sənnən bərəkət Allahdan* (Bad.). -*Sifdə səni gördüm so:ra onu* (Day.).

Ə:nə. Özündən əvvəlki sözün ismin çıxışlıq halında olmasını tələb edir, zaman və istiqamət məzmunu bildirir. -*Savet yuxılannan ə:nə bağ-bağatıma baxıram* (Səl.). -*Məx'dəpdən ə:nə mə:m bağımıdı* (Səl.).

Tana//tan, tənə//tən. Şəkilçiləşmiş bu qoşma ədəbi dilimizdəki kimi, qədər və dək qoşmalarının sinonimi olub qoşulduğu sözlə birlikdə Şahbuz şivələrində zaman və məsafə məzmunu bildirir. -*Xoruz banınatan gözdədim, gəlmədi* (Tür.). -*Bakıya gedənətən onu mən yekəltdim* (Şad.). -*Yeylağatan biznən getdi* (Ab.).

Bu qoşma Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində (2, 292), Göyçə mahalında (44, 64) daha çox işləkdir.

Ucbat, uc. Müasir ədəbi dilimizdə səbəb-məqsəd bildirən üçün qoşmasının ilkin forması olan *ucbat//uc* qoşması (56, 203) Şahbuz şivələrində işlənməkdədir. -*Mə:m ucbatımnan Türkiyədə qalammadı, yoxsa yaxşıca pul alırmış* (Day.). -*Beş bağ otun ucunnan yanı balalı inəyin satdı* (Göm.).

Bunlarla yanaşı Şahbuz şivələrində *cax//cəx'*, *canə//cənə*, *kimin*, *gora*, *ötürün*, *ötərin* və s. qoşmalar ədəbi dilimizlə paralel işlənməkdədir.

Ədat. Şahbuz şivələrində işlənən ədatlar ədəbi dilimizdəki ədatlardan fonetik cəhətdən və işlək olub-olmamasına görə fərqlənir. Şahbuz şivələrində aşağıdakı ədatlara təsadüf edilir:

Adı. Bu ədat ədəbi dilimizdə işlənən heç ədatının sinonimidir. -*Tezdənnən axşamacan veyillənər, adı bir işin qulpunnan yapışmaz* (Şad.).

Səkin//səki. Bu ədat görülən işin keyfiyyətsiz olduğunu göstərmək üçün və yaxud icrası vacib olan bir işin

görülmədiyini bildirir. -*Səki sən ma: <mənə> yorğa at yeri deyəciydin noldu* (Biç.). -*Səkin onu usda bildix', demə daşı daşüssə qoymağı bacarmır* (Day.).

Bəyəm//bə:m. Ədəbi dilimizdə işlənən məgər ədatının sinonimidir. Sual məzmunu bildirir. -*Bəyəm elə bilirsən kin, binnan mə:m xəbərim var* (Kül.)? -*Bə:m ma:, sa: qarışan var* (Mah.).

Dayna//dana//tana. Bunlar ədəbi dilimizdə işlənən da, də ədatının sinonimidir. Əmr, təkid məzmunu ifadə edir. -*Əşi, bir gə: bira dayna* (Biç.). -*Dur o atın yəhərin al dana* (Göm.).

Bu ədatlar qərbi Azərbaycandan, Zəngəzur mahalından gəlib Şahbuzda yaşayanların arasında daha çox işlənir.

Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində *bə:m, dana//dayna//dənə* (2, 156) ədatlarının işlənməsi qeydə alınmışdır.

Keşgəm//keşgə. Arzu, istək məzmunu ifadə edən bu ədat Şahbuz şivələrində ədəbi dilimizdəki kaş ki ədatının sinonimi kimi işlənir. -*Keşgə bı mer-meyvə yetişən vadə gələrdüz* (Bad.). -*Keşgəm Narının qucağında bir uşax görüp sohram öləydim* (Ab.).

Yaman. Bu ədat adətən sifətdən sonra gələrək mənanı qüvvətləndirir. Ədəbi dilimizdə işlənən əcəb ədatı ilə sinonimdir. -*Yaman yaxcı gün ağladılar camahata* (Qb.).

Məhlim. Ədəbi dilimizdə işlənən məgər ədatının sinonimi olan bu ədat Şahbuz şivələrində sual mənasını qüvvətləndirmək məqsədi ilə işlədilir. -*Bı çəpişin məhlim on kilo əti gələr* (Mər.)?

Xud. Fars dilindən dilimizə keçən xud sözü ədəbi dilimizdə işlənən ancaq ədatının sinonimidir. Şahbuz şivələrində məhdudlaşdırıcı, fərqlənmə məzmununu qüvvətləndirmək məqsədi ilə işlədilir. -*Dedim kin, qızım, o dağ boyda kişi xud sənnən yana gəlip bira* (Kol.).

Ha. Əmr, təkid, xahiş bildiren ha bir ədat kimi XVI əsr ədəbi dilində də işlənmişdir (56, 211). Bu ədat bu gün də

Şahbuz şivələrində özünü göstərir. -*Gözdüyürəm gə: ha? İnciyərəm* (Şad.).

Şahbuz şivələrində bunlarla yanaşı *bənə, bənə bə, axı, kin, -ca, -cə* və s. ədatlara da təsadüf olunur.

Toplanmış materialların təhlili göstərdi ki, Şahbuz şivələrində söylənilən fikrə modallıq əlaməti verən modal sözlərin və cümlədə hiss, həyəcan, qorxu, təəssüf, təəccüb ifadə edən nidaların ədəbi dillə müqayisədə ciddi elmi araşdırmaya ehtiyacı olan dialektal fərqləri olduqca azdır. Bunu nəzərə alaraq modal sözlər və nidalar haqqında söz açmadıq.

III FƏSİL

ŞAHBUZ ŞİVƏLƏRİNİN SİNTAKSİSİ

Ünsiyyət vasitəsi, fikrin gerçəkliyi vəzifəsini həyata keçirmək baxımından dilin qrammatik quruluşundan bəhs edən qrammatikanın, xüsusən qrammatikanın bir hissəsi olan sintaksisin müstəsna əhəmiyyəti məlumdur. Şübhəsiz ki, sistemdə hər bir dil vahidi digəri ilə bağlı-əlaqəli olmazsa fikrin gerçəkliyi də mümkün olmaz. Dilin və ya nitqin vahidləri olan danışığ səsi+söz+söz birləşməsi+cümlə+mətn bunların hər birinin fikrin gerçəkləşməsində - ifadə olunmasında yeri və əhəmiyyəti var. Belə ki, bunların biri olmadan digəri yarana bilməz. Deməli cümlədən əvvəlki vahidlər cümləni, cümlələr isə mətni əmələ gətirir.

Sintaksis həm ədəbi dilimizdə, həm nitqimizdə söz birləşmələrinin, cümlənin və mətnin əmələ gəlməsinin qayda və qanunlarından və onların hər birinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən bəhs edir. Əlbəttə, ədəbi dilin sintaktik quruluşundan—normalaşmış xüsusiyyətlərindən ədəbi dilin sintaksisi bəhs edir. Dialekt və şivələrimizin ədəbi dillə müqayisədə normadan fərqli görünən sintaktik quruluşundan isə dialekt və şivələrin sintaksisində bəhs olunur.

Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələrində olduğu kimi, Şahbuz şivələrinin materiallarını ədəbi dillə müqayisə etdikdə, fonetik, leksik və morfoloji fərqlərə nisbətən sintaktik fərqlər azlıq təşkil edir. Bu xüsusiyyət – yəni sintaktik fərqlərin azlığı yalnız Şahbuz şivələrində deyil, tədqiq olunmuş əksər dialekt və şivələrimizdə də özünü göstərir. “Dialektoloji

əsərlərdə, müdafiə olunmuş dissertasiyalarda bu və ya digər dialektin, şivənin sintaktik xüsusiyyətlərinə az yer verilmişdir. Bunun səbəblərindən biri də dialekt və şivələrimizdə sintaktik xüsusiyyətlərin fonetik və morfoloji xüsusiyyətlərə nisbətən azlığıdır” (59, 186). “Fonetik və morfoloji cəhətdən dialektlər arasında mövcud olan böyük fərqlər sintaksisdə nəzərə çarpmır” (43, 162). “Azərbaycan dilinin sintaktik xüsusiyyətləri və onun məhəlli qollarında morfoloji və bundan daha artıq fonetik və leksik xüsusiyyətlərə nisbətən çox az əlamətlər özünü göstərə bilir” (29, 65). “Bu (Lerik rayonu) şivələrdə qeydə alınan səciyyəvi sintaktik xüsusiyyətlər fonetik, morfoloji hadisələrə nisbətən azlıq təşkil edir” (15, 98) və s.

Dialekt və şivələrimizdə sintaktik fərqlərin azlığı məsələsinə Azərbaycan dialektoloqları öz mülahizələrini bildirmişlər. “Akademik M. Şirəliyev “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” adlı ali məktəblər üçün dərs vəsaitində yazır: “Dialektlərin sintaksisi fonetika və morfologiyaya nisbətən az işlənmiş sahələrdən biridir. Bunun başlıca səbəbi dialektləri bir-birindən ayıran sintaktik xüsusiyyətlərinin gözə çarpmamasıdır” (67, 296). R. Ə. Rüstəmov da eyni fikirdədir: “Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin sintaksisi hələ lazımı şəkildə öyrənilməmişdir” (59, 186).

Bu baxımdan A.Hüseynovun fikirləri daha genişdir. O yazır: “Bu (sintaktik əlaqələrin azlığı) bir tərəfdən ümumən türk dillərinin, ikinci tərəfdən də daxildə Azərbaycan dilinin sintaktik əlamətlərində özünə xas olan bir cəhətdir ki, burada (bu sahədə) geniş bölünmə (diferensiasiya) gedə bilmədiyi kimi bölünmə sabitliyi də qala bilməmişdir. Sintaksis sahəsində Azərbaycan dilinin daxili diferensiasiyası – dialekt diferensiasiyası əlamətlərindən çox ümumi sintaktik və təkmilləşmənin keçmişə aid izləri daha artıq saxlanıla bilməmişdir”.

A.Hüseynov, ümumiyyətlə, dialekt və şivələrimizdə “kəskin sintaktik fərqlərin” azlığının bir səbəbini də Azərbaycanın iqtisadi-mədəni həyatı, coğrafi mövqeyi ilə

əlaqələndirir. O, fikrini belə əsaslandırır: "...Azərbaycanda elləri, obaları addım-addım dolaşan aşıqların, el şairlərinin gördüyü ümumiləşdirici iş, çox qədimlərdən bəri burada ticarətin inkişafı, daxildə bazarların Şəki, Gəncə, Şamaxı, Bakı, Dərbənd, Quba, Naxçıvan, Şuşa, İrəvan, Təbriz, Ərdəbil və s. kimi şəhərlərdə, mədəni mərkəzlərdə təşkilədiçi və birləşdirici rolu da nəzərə alınmalıdır.... Belə bir şəraitdə dilin ərazi növlərində kəskin sintaktik fərqlərin yaranması çətinləşmiş olur" (29, 65-66). Onu da qeyd edək ki, A.Hüseynov dialekt və şivələrimizdə sintaktik fərqlərin varlığını inkar etmir. O, bu fərqlərin azlığını deyir və sintaktik fərqlərin yerini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir: Dilimizin ləhcə və şivələrində nəzərə çarpan sintaktik xüsusiyyətlər sırasında: a) sintaktik əlaqə üsulları, b) söz birləşmələri, c) qrammatik vasitə kimi intonasiya işlənməsi kimi sahələr izlənilə bilər (29, 67).

Ümumiyyətlə, dialekt və şivələrimizdə özünü göstərən sintaktik fərqlərin yeri məsələsində dialektoloji ədəbiyyatlarda fikir yaxınlığı var: Məs.: "Dialekt və şivələrimizdə ədəbi dildəkindən fərqli bir sıra səciiyyəvi sintaktik xüsusiyyətlər vardır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu xüsusiyyətlərin əksəriyyəti ümumi xarakter daşıyır. Onların çoxuna başqa dialekt və şivələrimizdə də rast gəlmək mümkündür. Ona görə də ayrı-ayrı dialektlər arasındakı sintaktik fərqləri ayırmaq çətindir. Nuxa (Şəki) dialektində də ədəbi dildən fərqlənmə daha çox idarə əlaqəsində, cümlədə sözlərin sırasının pozulmasında, mürəkkəb cümlələrdə bağlayıcıların az işlənməsində, sadə cümlələrdə mübtədanın çox zaman iştirak etməməsində və s.-də özünü göstərir" (43, 162). "Bəzən elə səciiyyəvi sintaktik xüsusiyyətlər müşahidə edilir ki, bunların izləri qədim zamanlara gedib çıxır. Quba dialektinin sintaksisi başqa dialekt və şivələrimizin sintaksisindən o qədər də fərqli deyildir" (59, 186). "Meğrinin Azərbaycan şivələrində müşahidə olunan sintaktik xüsusiyyətlər ədəbi dilimizin, eləcə də dialekt və şivələrimizin sintaktik quruluşundan əsaslı şəkildə

fərqlənmir... Biz daha çox sözlər arasında əlaqə, təyini söz birləşmələri, sözlərin sırası, mürəkkəb cümlə məsələlərindən bəhs edəcəyik” (25, 322). Yəni sintaktik fərqlər bu mövzulardadır. Və ya son tədqiqatlarda “Fərqləndirici sintaktik xüsusiyyətlər təyini söz birləşməsində, sintaktik əlaqələrdə, cümlədə özünəməxsus söz sırasının olmasında, cümlədə mübtədanın çox zaman iştirak etməməsində və s.-də özünü göstərir” (15, 98).

Ədəbi dildə olan cümlə üzvlərinin sırasındakı qaydalar, başqa dialektlərdə olduğu kimi, Naxçıvan dialektində də pozulur.

Naxçıvan dialektində (ümumiyyətlə, cənub qrupu dialektlərində) şərq qrupu dialektlərində olduğu kimi intonasiyaya görə sual cümlələri inkişaf etmişdir. Çox vaxt verilən suala qarşı cavab məqsədilə bəs və nə, mən sözlərinin birləşməsindən əmələ gələn *bə nə, bə nəmənə, bəs nəmənə* sözləri işlənir” (69, 89).

Naxçıvan şivələrində danışığda çox işlənən sözlərdən biri də “boylum” sözüdür.

Məqalədə göstərilən 6 sintaktik fərqi ikisi həm də dilimizin bütün dialekt və şivələrinə aid olan, ikisi eyni zamanda cənub qrupuna aid olan, ikisi isə Naxçıvan dialektinin özünəməxsus olan fərqlərdir ki, bunlar da leksik fərqlərlə bağlıdır. Ara sözlərə təsadüf olunması – yəni “boylum” leksemi Azərbaycan dilinin ancaq Naxçıvan dialektindəmi işlənir? Əlbəttə, bu leksik vahid dialekt və şivələrimizin bir çoxunda müxtəlif şəkildə iki mənada: 1. sonra; 2. deməli, deyəsən mənasında işlənir. Məs.: *boyl* (Goranboy, Qazax, Naxçıvan, Tovuz); *boyla* (Borçalı); *boylam* (Qazax); *boylama* (Borçalı); *boylı* (Qazax); *boylom* (Qazax); *boylu* (Bolnisi, Gədəbəy, Gəncə, Qazax, Şəmkir, Tovuz, Yevlax); *boylum* (Füzuli, Qarakilsə, Qazax, Naxçıvan, Şərur, Tovuz, Zəngilan); *boyol* (Qazax) və *boyul* (Qazax, Şəmkir, Tovuz) (5, 59) variantlarında işləndiyi göstərilir. Qeyd edək ki, bu leksik vahid Şahbuz

şivələrində *boylum* şəklində sonra, deməli, deyəsən mənələrindən başqa, beləliklə, xülasə, xülasə kin mənələrində da işlənir: *-Əriyi kaltəhər yığırax, sərrix', qurüdurux boylum pöşdüyüb saxlarix qışa* (Kol.). *-Sifdə-sifdə söz allıx, bəlkə verrix, nişannıyırax boylum başdarix toy hazırriğına* (Keç.).

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, sintaktik fərqlər ədəbi dilimizlə müqayisədə özünü göstərir. Ədəbi dilimizin sintaktik normalarından kənara çıxan fərqlər sintaktik fərqlərdir. Bu fərqlərin azlığı dilimizin sintaktik quruluşunun sabitliyindən, onun vahidliyindən irəli gəlir. Digər bir tərəfdən buna səbəb ədəbi dilimizin ümumxalq dili əsasında düzgün qurulmasıdır. Bunun nəticəsidir ki, dialektlərimizin sintaktik quruluşu ilə ədəbi dilimizin sintaktik quruluşu arasında köklü fərqlər azdır, olanlar isə əsasən, bir dialektə, bir şivəyə deyil, ya bir dialekt qrupuna və ya ümumi dialekt və şivələrimizə aiddir. Bunu akademik M. Şirəliyevin dialekt və şivələrimizdə özünü göstərən sintaktik xüsusiyyətləri qruplaşdırmasında görürük: Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin sintaksisinə aid materialları üç qismə ayırmaq olar:

1. Müəyyən dialekt və şivələr qrupuna, ya da müəyyən dialekt və şivəyə aid olub, o biri dialekt və şivələrdən, eyni zamanda ədəbi dildən ayrılan sintaktik xüsusiyyətlər.

2. Bütün dialekt və şivələrə aid olub, ədəbi dildən ayrılan cəhətlər.

3. Ədəbi dilə uyğun gələn cəhətlər (67, 296).

Bu baxımdan Şahbuz şivələrinin materiallarını ədəbi dillə müqayisə etdikdə bu materiallarda özünü göstərən sintaktik xüsusiyyətlərin bir qrupu Azərbaycan dilinin əksər dialektlərində olan xüsusiyyətlər, bir qrupu onun daxil olduğu Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində olan sintaktik xüsusiyyətlər, az miqdarda isə Şahbuz şivələrinə məxsus sintaktik xüsusiyyətlərdir.

Ümumiyyətlə, Şahbuz şivələrində ədəbi dildən fərqlənən sintaktik xüsusiyyətlər sintaktik əlaqələrdə, təyini söz birləş-

mələrində, cümlə üzvlərinin sıralanmasında, sadə cümlənin müxtəlif növlərinin işlədilməsində, qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan söz və söz birləşmələrinin işlənməsində, mürəkkəb cümlənin komponentləri arasındakı əlaqə vasitələrində, budaq cümlələrin işlənməsində və s.-də özünü göstərir.

Sintaktik əlaqələr

Məlumdur ki, qrammatikada sözlərin dəyişməsi, müxtəlif şəkillərə düşməsi, təsrifi qaydaları morfologiyanın, sözlərin bir-biri ilə bağlanma, əlaqələnmə qaydaları sintaksisin payına düşür. Buna görə də qrammatik əlaqələrə konkret olaraq sintaktik əlaqələr də deyilir (46, 11).

Dialekt və şivələrimizin, o cümlədən Şahbuz şivələrinin materiallarını ədəbi dillə müqayisə etdikdə dialekt materiallarında da sözlərin, söz birləşmələri və cümlələrin arasında olan qrammatik əlaqələrin iki növü var: tabelilik əlaqəsi və tabelilik əlaqəsi.

Şahbuz şivələrində də bərabər hüquqlu tərəflər arasında olan tabelilik əlaqəsi cümlənin həmcins üzvləri arasında, tabelik mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında olur: - *Bizim bi kəvşənin hər otu dərmandı – yarpızı, solmazçiçəyi, gicirtkanı, qıbbığı, qırxbuğumu, kəx'liyotusu, baldırqanı hansın deyim* (Keç.).

Bu cümlədə işlənmiş *kəvşənin yarpızı, kəvşənin solmazçiçəyi, kəvşənin kicirtkanı, kəvşənin qıbbığı, kəvşənin qırxbuğumu, kəvşənin xortumu, kəvşənin kəx'liyotusu, kəvşənin baldırqanı* cümlənin üçüncü növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunan həmcins mübtədaları arasında tabelilik əlaqəsi var və bunlar bir-biri ilə intonasiya vasitəsi ilə bağlanmışdır. -*Dava bi balacaca kətdə çox qəpiləri xapan qoydu. Sarı Əli getdi gəlmədi, çoban Məhəmməd getdi gəlmədi, Mehraş getdi gəlmədi, mə:m balam da onların içində* (Zər.).

Aydınlaşdırma əlaqəli bu tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərindən *Sarı Əli getdi gəlmədi, Çoban Məhəmməd getdi gəlmədi, Mehraş getdi gəlmədi, mə:m balam da onların içində <getdi gəlmədi>* komponentləri bir-biri ilə tabesizlik əlaqəsindədir və onları tabe etməyən intonasiya əlaqələndirmişdir.

Qeyd edək ki, Şahbuz şivələrinə çox zaman iki müstəqil fcl təsdiq və inkar formada bir vurğu ilə deyilərək cümlənin mürəkkəb xəbəri olur. Məs.: *-O günnər gessin gəlməsin* (ə. k.). Ədəbi dildə olduğu kimi, dialekt və şivələrimizdə, o cümlədən Şahbuz şivələrində nitqin hər iki formasında istər yazılı, istərsə də şifahi formasında tabelilik əlaqəsinin müstəsna rolu var. Bunu Q.Kazımov belə səciyyələndirir: "Cümlənin karkası tabelilik yolu ilə qurulur. Xəbər mübtəda ilə, tamamlıq və zərflik xəbərlə, təyin təyinlənənlə tabelilik yolu ilə əlaqələnir. Birləşmələr arasında tabelilik əlaqəsi olur. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə baş cümləyə tabelilik əsasında bağlanır. Ümumən cümlənin strukturu tabelilik əlaqəsinə əsaslanır" (46, 12).

Məlum olduğu kimi tabelilik əlaqəsinin üç növü: yanaşma, idarə və uzlaşma var.

Yanaşma. Dialekt və şivələrimizin əksəriyyətində olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də yanaşma əlaqəsində ədəbi dildən fərqli xüsusiyyət müşahidə olunmur. Ədəbi dilimizdə olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də tərəflər heç bir qrammatik əlamət qəbul etmədən ya atributiv, ya da relyativ mənə əlaqələri ilə birləşir. Məs.: *Kola geçi, üçəmcəx' inəx', daş cəviz, buğaltı gülməx', qarayanız qız, sarıbanz oğlan, astagəl yeriş* (ə. k.).

Şahbuz şivələrində də bir çox hallarda emosional nitq zamanı ədəbi dildən fərqli olaraq, təyinlənənlə təyin yerini dəyişir: *-Canavarrar sürüyə nə tə:r təpilirsə çoban yazıx bilmir neynəsin* (Nur.). *-Sona yetim dədə əvində nə gün görmüşdü kün, ər əvini beşəlli tutmasın* (Aq.).

Uzlaşma. Ədəbi dilimizdə və eləcə də dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də uzlaşma əlaqəsi söz birləşmələri və cümlənin baş üzvləri arasında özünü göstərir. Bu əlaqədə tabeedicilərin tələbinə uyğun olaraq tabe söz şəxs və kəmiyyət şəkilçiləri qəbul edir. Dialekt və şivələrimizin ədəbi dildən fərqləndirici xüsusiyyəti “mübtədanın cəm şəkilçisi qəbul edib etməməsindən asılı olmayaraq, xəbər həmin şəkilçini qəbul etməməsidir” (2, 158). Bu baxımdan Şahbuz şivələrində uzlaşma aşağıdakı hallarda pozulur:

Ədəbi dilimizdə “mübtədə insan məfhumu ifadə etdikdə xəbər onunla III şəxsin cəmində əksərən tam uzlaşır (46, 20). Şahbuz şivələrində isə ədəbi dildən fərqli olaraq, Şəki dialektində olduğu kimi “insana aid sözlərlə ifadə edilmiş mübtədə cəm olduqda (mübtədə meydana olduğu zaman) xəbərlə uzlaşmır, xəbər əksər halda tək olur” (43, 163). - *Biçinçilər ertədən gələrdi, hərə bir vər götürüb başdardı bişməyə* (Day.). - *Toya bir gün qalmış toyçular gələrdi, boylum axşamnan toy başdardı, üç gün* (Y.Q.).

Qərb qrupu dialekt və şivələrində (2, 158), o cümlədən Şahbuz şivələrində mübtədası III şəxsin cəmi ilə ifadə olunan cümlələrdə mübtədə meydana olmadıqda xəbər III şəxsin cəmində olur: - *Qərəm bı vaxdar birda olullar, hələm yoxdular, bəkəm yoldadılar* (Ab.). - *Matını toyda oynuyanda görüplər* (Şah. k.).

Ədəbi dilimizdə “cansız varlıqları, mücərrəd məfhumları ifadə edən sözlər mübtədə vəzifəsində işləndikdə xəbər onunla kəmiyyətçə uzlaşmır” (46, 20). Şahbuz şivələrində bir çox hallarda ədəbi dilin bu cəhəti pozulur. - *Dolu necə virdisa çaqqalar yarpax təkin töküldülər, şitillər elə şilküt oldular, bir dingəlani qalmadı* (Mər.).

Şahbuz şivələrində mübtədası heyvanatla bağlı sözlərlə ifadə olunan cümlələrdə mübtədə ilə xəbər arasında olan uzlaşma ədəbi dilimizdə olduğu kimidir. Yəni mübtədə cəm

olduqda xəbər tək də ola bilər, cəm də ola bilər. Bu xüsusiyyəti akademik M.Şirəliyev belə izah edir: “Bu hal mənanın tələbinə görə olmuşdur. Bütövü ifadə edən mübtədədə ayrı-ayrı fərdləri bir-birindən seçmək və nəzərə çarpdırmaq istədikdə, o zaman mübtədə xəbərlə uzlaşır və cəm halda olur” (67, 300). Q.Kazımov ədəbi dilimizdə belə cümlələrdə xəbəri “yalnız mübtədanın mənasında şəxsləndirmə olduqda cəmləmək olar” (46, 20) fikrindədir. Dialekt və şivələrdən Lerik rayonu şivələrində mübtədə meydana olduqda, onun insan, heyvan və cansızlara aid olmasından asılı olmayaraq xəbər tək də olur (15, 99).

Şahbuz şivələrində mübtədə üçüncü növ təyini söz birləşməsinin sayla ifadə olunmuş ikinci tərəfi – tək tərəfli birləşmə ilə ifadə olunduqda xəbərlə uzlaşmır, xəbər cəm olur. - *Gördüm, cöngəni kəsib dədə malı təkin üçü bölüllər* (Göm.). - *Bir azdan üçü bir yana, üçü də o səmtə tərəf üz qoydular getməyə* (Kül.).

Şahbuz şivələrində də dialekt və şivələrimizin bir çoxunda olduğu kimi, şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunan mübtədalar meydana olduqda, ismi xəbərlər xəbərlik şəkilçiləri olmadan işlədilir, yəni mübtədə ilə xəbərin uzlaşması pozulur. - *Mən çoban, külfət <arvad> də kin savatsız, ay bala, nədən xəbərimiz var* (G.Q.). - *Sən qaham, o, qaham, elə belə baxanda bir də yad adam yoxdu e: hamımız qaham sizin araıza kim girib^p bilmirəm* (Kül.). Bu xüsusiyyətlər atalar sözlərində də özünü göstərir.

Məlumdur ki, bu tipli cümlələrdə mübtədə meydana olmazsa subyekt özünü xəbərdə göstərməlidir. Məs.: *çobanam, qahamsan, qahamdır, qahamıx* və s.

Şahbuz şivələrində də ədəbi dilimizdə və digər dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi uzlaşma əlaqəsi söz birləşmələrini əmələ gətirən tərəflər arasında da olur. Bu zaman uzlaşma sahib şəxslə mənsub əşya arasında özünü göstərir – yəni burada ismə aid olan mənsubiyyət kateqoriyası iştirak edir və burada da

şəxsə görə uzlaşma sahib şəxslə mənsub əşya arasında yaranır. Bu xüsusiyyətə görə Şahbuz şivələri ədəbi dilimizlə uyğun gəlir. Belə ki, ədəbi dilimizdə və bütün dialekt və şivələrimizdə mənsub əşya I və II şəxs cəmlə ifadə olunan sahiblə uzlaşmır, yəni mənsub əşya mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul etmir (67, 299). Məs.: *bizim geçi* (ə. k.), *bizim qəpi* (A.Q.), *bizim oxlax//bizim oğlax*; *sizin geçi*, *sizin qəpi*, *sizin oxlax//sizin oğlax* və s. Bu da məlumdur ki, sahib şəxs meydanda olmadıqda mənsub əşya mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edərək işlənir və cümlədə təktərəfli birləşmə kimi cümlə üzvü olur. -*Geçimizi axtarıram* (Şad.). -*Qəpimiz açıldı* (A.Q.) və s. Şahbuz şivələrində çox zaman sahib şəxslə mənsub əşyanın ədəbi dildən fərqli olan sıralanması da özünü göstərir. Məlumdur ki, ədəbi dilimizdə sahib şəxs birinci, mənsub əşya isə ikinci gəlir. Şahbuz şivələrində bəzən əksinə - yəni mənsub əşya birinci, sahib şəxs isə ikinci gəlir. Məs.: *balam mənim*, *quzum mənim*, *atam mənim* (ə. k.) və s. Bu xüsusiyyət əsasən danışanın – birinci şəxsin nitqində əzizləmə, oxşama və s. emosional çalarlıq yaratmaq məqsədi ilə işlədilir. “Emosional bədii nitqdə, canlı danışq dilində idarə və uzlaşma əlaqəli birləşmələrin tərəfləri inversiyaya uğraya bilər” (46, 19).

Ədəbi dilimizdə, dialekt və şivələrimizin əksəriyyətində olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də, saydan sonra gələn isim əksərən sayla uzlaşmır, tək halda olur (43, 163). Şəki dialektində olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də bu hal bəzən pozulur. Belə ki, saydan sonra gələn isim cümlə daxilində cəmlənir. -*Misa məllimin iki ərgən oğlannarı var, hələm əvlənmiyıp* (Bad.). -*De:r, elə bı gecə bir yalquzax ağziyammış gədənin <oğlunun> üş-dört qoyunnarını haram eli'yib əvi'mi yıxıb* (Keç.).

İdarə. Şahbuz şivələrindən toplanmış materialları ədəbi dilimiz və tədqiq olunmuş dialekt və şivələrimizin materialları ilə müqayisə etdikdə idarə əlaqəsində səciyyəvi xüsusiyyətlərin çox az olduğunu görürük. Bu xüsusiyyətlərin həm daxil olduğu

Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində, həm də digər dialekt və şivələrimizdə də özünü göstərmiş olduğu qeydə alınmışdır.

Məlumdur ki, idarə əlaqəsi idarəedici (əsas və ya tabeədən) və idarə olunan (asılı və ya tabe olunan) tərəflər arasındakı tabelilik əlaqəsinin mənə və qrammatik cəhətdən formalaşmasında özünü göstərir. İdarəedici tərəf əksər hallarda fellər və qoşmalar olur ki, onlar idarə etdikləri leksik vahidlərin ismin müəyyən hallarında işlənməsini tələb edir və bu hallar ədəbi dilimiz üçün normalaşmış hal sayılır. Dialekt fərqi dialekt və şivələrimizdə ədəbi dilimiz üçün normal olmayan, məqbul sayılmayan hallarda işlənmədir.

Fellər və qoşmalar idarəedici olduğuna görə Şahbuz şivələrində də ədəbi dildən fərqli cəhətlər fellərlə idarədə və qoşmalarla idarədə özünü göstərir.

Fellərlə idarə. *Xoşu gəlmək* feli ədəbi dilimizdə ona təbə olan hər hansı leksik vahidin ismin çıxışlıq halında olmasını tələb etdiyi halda Şahbuz şivələrində bəzən də yönlük halda işlənir. -*Uzaxdan durub^p axşamnar bı gölə baxmağa xoşum gəlir* (Mər.). -*Təzə kəsilən bal iyisinə yaman xoşu gələrdi* (G.Q.). -*Zarafatkeş, güləş adama xoşum gələr, qaraqabaxnan aram olmaz* (Nur.).

Ümumiyyətlə, Şahbuz şivələrində fellərlə idarə zamanı ismin hallarının birinin-digərinin yerində işlənməsini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Təsirlik hal əvəzinə yönlük hal işlənir. -*Ma: söyməx' sa: baha başa gələjax, görəssən* (Göm.). -*Uşağa inandırmax gərəx'di kin, məhtəbə girəcix* (Kük.).

Bu xüsusiyyət Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu (1, 156), Qarabağ, Ağdam, Zaqatala, Qax şivələrində (67, 301; 29, 71), qərb qrupu dialekt və şivələrində (2, 161), Şəki dialektində (43, 164) də özünü göstərir. Bu xüsusiyyəti türk dialektlərində və türk dilində də görmək mümkündür (67, 301).

2. Çıxışlıq hal əvəzinə yönlük hal işlənir. -*Gedə-gedə tafşurmuşam kin, bala, qap-bacamıza, toyux-cücəmizə miğəyət ol, mən gələnə* (Kol.). -*Dağdağanı yonub^P, deşip, ip salıb uşağın boynuna asardıx, göz dəyməsin* (Bad.).

3. Yerlik hal əvəzinə təsirlik hal işlənir. -*Qalxozduxdandı yayı yaylaqda, qışı qışlaxda ollam, onda qalxoz qoynuna baxırdım, şükür indi özümün* (Q.Q.). -*Yazı əkinçi, qışı dilənçi olmuşdux* (Mah.).

Bunlardan əlavə Şahbuz şivələrində də qərb qrupu dialekt və şivələrində olduğu kimi ədəbi dilimizdə ismin yerlik halında işlənən və əsasən olmaq feli ilə idarə olunan zaman bildirən sözlər şəkilçisiz işlənir (2, 161). -*Payız gecə oxərtənə uzun olurkun, yatmağınan qutarmır kin, qutarmır* (Şah.k.). -*Yay yaylaxda qurut qoyurux, qışda onnan qurutdu, kələcoş bişirrix', uşax yesin* (G.Q.).

Şahbuz şivələrində qoşmalar da idarəedici tərəf olur. Lakin bir çox dialekt və şivələrimiz kimi, burada da ədəbi dildə qoşmalarla idarə olunan sözlər fellərlə idarə olunur və bu halda qoşma işlənmiş (43, 163). Deməli, halların qoşmalarla idarə olunmasında ədəbi dildən fərqli xüsusiyyət qoşmaların düşməsində özünü göstərir. Qoşmaların düşməsi müəyyən söz və ifadələrin ixtisarı ilə nəticələnir. Qoşmasız qalan söz isə fellərlə idarə olunur. Həmin hadisə cümləni yığcam bir şəkllə salır və nitqin müəyyən dərəcədə sürətlə deyilməsinə kömək göstərir.

Söylənən fikirlərlə bağlı Şahbuz şivələrindən istənilən qədər nümunə gətirmək olar. -*Ağlımkəsənnən bağmannıx eli yirəm* (Bad.). -*Mənnən yekə olduğunnan yeri mi ona verdim* (Tür.). -*Qaşqın olduğunnan hökmət onnara yer verib^P, əv tikib^P* (Qb.). -*Yağınniğ olduğunnan, inşailla, əkin-tikin yaxçı olacağı* (Kük.). Nümunələrdən göründüyü kimi, cümlələrdə qoşma işlənməsə də üslubi məqamına görə qoşmanın funksiyası qoşulacağı sözdə aydın hiss olunur. Bu heç də o demək deyil ki, Şahbuz şivələrində qoşmalar idarə əlaqəsində iştirak etmir.

Bütün dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də dialekt fərqləri, xüsusən, sintaktik fərqlər ədəbi dilin normaları ilə paralel işlənir. Şübhəsiz ki, məktəbin, mətbuatın, radio və televiziyanın, bir sözlə cəmiyyətdə mədəni səviyyənin inkişafı dialektlərimizdə olan fərqləri aradan qaldıracaqdır.

Şahbuz şivələrinin sintaktik quruluşunda qoşmalarla idarə əlaqəsinə istənilən qədər nümunə göstərmək olar. -*Balamnan yana oddar əyəxlamışam* (G.Q.). -*Əşşi, binnarı elə zarafatyana dedim* (Şad.). -*Gə: sənnən bir dosyana danışax* (Kül.). -*Ağsaqqalmız də:r kin, bəs heş demi~rsınız nədən yana gəlmişix* (Keç.). Bu nümunələrdə işlənmiş yana qoşması birinci cümlədə balam sözünün ismin çıxışlıq halında olmasını tələb edərək görə qoşmasının sinonimi yerində işlənmiş və fərqlənmə mənası əmələ gətirmişdir. İkinci cümlədə yana şəkilçiləşmiş qoşma kimi işlənərək, -casına lekseminin sinonimi kimi bənzətmə, oxşama mənalara əmələ gətirmişdir. Üçüncü cümlədə kimi qoşmasının sinonimi kimi bənzətmə mənası əmələ gətirdiyi halda, dördüncü cümlədə nə sual əvəzliyinin ismin çıxışlıq halında işlənməsini tələb etmiş və ötrü qoşmasının sinonimi kimi səbəb-məqsəd mənası əmələ gətirmişdir. Deməli, Şahbuz şivələrində qoşmalar da idarə əlaqəsində idarə edici tərəf kimi işlənir.

Təyini söz birləşmələri

Həm ədəbi dilimizdə, həm də dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi Şahbuz şivələrində də təyini söz birləşməsinin hər üç növü işlənməkdədir.

Birinci növ təyini söz birləşməsi. Şahbuz şivələrində də işlənən bu söz birləşmələri yanaşma əlaqəsi ilə əmələ gəlir, tərəflər heç bir qrammatik şəkilçi qəbul etmir. Birinci tərəf təyin edən, ikinci tərəf isə təyin olunandır. İfadə vasitələrinə görə təyin edən müxtəlif nitq hissələri ilə, təyin olunan isə əşya və əşyaviləşmiş məfhumlarla – isimlə ifadə olunur. Yaranma üsuluna və tərəflərin ifadə vasitələrinə görə Şahbuz şivələrində işlənən I növ təyini söz birləşmələrinin ədəbi dildən heç bir

əsaslı fərqi yoxdur, lakin tərəflərin sırası bəzən pozulur. Yəni birinci təyin olunan, ikinci isə təyin gəlir: *uşax yazıx, arvad biçara, lala baxtavər, Kərəm yetimçə* (ə. k.).

Şahbuz şivələrində işlənən birinci növ təyini söz birləşmələrini tərəflərinin ifadə vasitələrinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Hər iki tərəfi isimlərlə ifadə olunanlar: *daş cəviz, daş bulax, ana arı, şah beçə, qığ ərix', möhrə tufar, qəzil çuval* (ə. k.) və s.

2) Birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isim olanlar: *ərgən oğlan, ərrix' qız, saqqar qoç//qoş, huygir at, xıray yer, herağaş quzu, sava il* (ə. k.) və s.

3) Birinci tərəfi say, ikinci tərəfi isim olanlar: *üş qardaş, iki bacı, üçəmcəx' inəx', taybuynuz geçi, xeyləm//xeylax toyux-cüca* və s.

4) Birinci tərəfi əvəzlik, ikinci tərəfi isim olanlar: *bı əv, özgə söhbət, həmənlə bilax, o bilaxlar, o çimən* və s.

5) Birinci tərəfi feli sifət, ikinci tərəfi isim olanlar: *qışırəmən dana, otuxan oğlax, gəzyazma düyə, morranmış ərix', qəzillənmiş adam* və s.

Birinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasına söz daxil olub olmamasına görə də Şahbuz şivələri ədəbi dilimizdən fərqlənmişdir. Belə ki, burada da işlənən birinci növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri arasına numerativ sözlər daxil ola bilər. -*Bı kətdə adam var, on baş inəyi, yüz baş doğar qoyunu, hələm subayın demirəm var, onnan da xankefində dolanır* (Q.Q.). *Səlbınaz nənəm bir gecədə bir cüt, bir tay corap toxuduğunu görmüşəm* (A.Q.). *Dərə boyu inşil sayıynan on bir dənə cəviz tingisi salmışam, hamısı da tutup* (Biç.).

Cümlələrdə işlənmiş birinci növ təyini söz birləşmələri arasında *baş, cüt, dənə* numerativ sözləri işlənmişdir.

İkinci növ təyini söz birləşmələri. Məlumdur ki, söz birləşməsinin bu növü birinci növ təyini söz birləşməsindən

onunla fərqlənir ki, ikinci tərəf morfoloji əlamət III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir, tərəflər arasına heç bir leksik vahid daxil ola bilmir, tərəflərin hər ikisi əşya və əşyaviləşmiş məfhumların adını bildirən isimlərlə ifadə olunur və tərəflər arasında yanaşma və uzlaşma əlaqələri özünü göstərir: *yaz ağzı* <mart ayının sonu>, *beçə balı*, *dərə boyu*, *mal yatağı*, *inəx' kərəsi*, *qoş urzası*, *mal yolu*, *naxır əyağı* <axşam çağı>, *kürsü yorqanı*, *at çulu*, *naxır əpbəyi*, *bazra südü*, *çərşəmbə günüsü* və s. Nümunələrdən aydın olur ki, *çərşəmbə günüsü* birləşməsi ədəbi dilimizdən onunla fərqlənir ki, bu birləşmənin ikinci tərəfi -gün sözü -ü və -sü mənsubiyyət şəkilçisi qoşularaq işlədilmişdir ki, bu da ədəbi dilimizlə fərqli xüsusiyyətdir.

Qeyd edək ki, tədqiq olunmuş bir sıra dialekt və şivələrimizdə, o cümlədən Şahbuz şivələri ilə daha yaxın olan qərb qrupu dialekt və şivələrində, Şahbuz şivələrinin daxil olduğu Naxçıvan dialektində ikinci növ təyini söz birləşməsində ədəbi dildən fərqlənən ikinci tərəfin şəkilçisiz işlənməsinə (2, 164; 1, 159) Şahbuz şivələrində təsadüf etmədik.

Üçüncü növ təyini söz birləşməsi. Bu söz birləşməsinin tərəfləri I və II növ təyini söz birləşməsindən fərqli olaraq qrammatik şəkilçi qəbul edir, yəni birinci tərəfə yiyəlik hal, ikinci tərəfə isə mənsubiyyət şəkilçiləri artırılır. Tərəflər bir-birinə idarə və uzlaşma əlaqələri ilə bağlanır. Tərəflər arasına ikinci tərəfə aid sözlər daxil ola bilər. "Birinci tərəf ümumilik, bütövü deyil, fərdi, konkret əşyanı göstərir" (67, 297). Tərəflər müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunur. Şahbuz şivələrindən toplanmış materialları ədəbi dillə müqayisə etdikdə, şivədə işlənən III növ təyini söz birləşmələri strukturuna və sintaktik mənasına görə ədəbi dildə olduğu kimidir. Bununla belə Şahbuz şivələrinin materiallarında üçüncü növ təyini söz birləşmələrində ədəbi dildən aşağıdakı fərqli xüsusiyyətləri müşahidə etmək olur:

1. Ədəbi dildə olduğu kimi işlənənlər: *qışın qəfsi, malın dərbəsi, təndirin küfləsi, qəpinin cəfdəsi, qoyunun aşığı, toyuğun çəkəcəyi, toyuğun gerisi* (ə. k.) və s. –*Bir ilisi qışın qəfsində mal-heyvanın dərbəsi yerri-dibli qutardı* (Nur.). –*Qoyunun aşıqların yığdığı, onnarnan cürəbəcürə oynunnar oynardı* (Kük.). –*Də:llər toyuğun yeməli yeri dərisiynən gerisidi* (Şad.).

2. Şahbuz şivələrində də üçüncü növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi şəkilçisiz işlənir: *allahın altda, yerin altda, yerin üstə, bizim yeznə, bizim arılıx, sizin adam, sizin dayça* (ə. k.) və s. –*Kaş allahın altda elə bir quş olaydım, uçaydım, uçaydım, o yerrəri bir doyuncax cavqannıyaydım, bılaxlardan içip, ordaca da öləydım* (Ay.). –*Bizim yeznə böyün şəhərdən gəlip, xəbəri də o gətirip, yalançı o ossun* (Tür.).

–*Təndiri sallıx* <yandırmaq mənasında>, *sacı qoyürux təndirin üsdə¹ qavırqa qavırrıx, qazan qoyup xorəx' elərix', təndir otürüşür, boylum çörəyimizi yapırıx* (Biç.).

3. Şahbuz şivələrində bir çox hallarda üçüncü növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfinin şəkilçisi düşür: *mən gördüyüm, sən seçdiyın, o dediyi, biz aldıgımız, binnar hamısı, qonşu payı, dədə: malı, qız əvi* (ə. k.) və s. –*Mən dediyimi dedim, ağlın kəssə qəbil elə, kəsməsə heş* (A.Q.). –*Dedim əşşi dədə: malı də:l kin, ver bira görüm* (Mah.). –*Onnar hərəsi bir səmtə getdi, mən də döndüm əmmizə* (Day.)

Nümunələrdən göründüyü kimi Şahbuz şivələrində işlənən birinci tərəfi şəkilçi qəbul etməyən üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi əvəzliliklərlə ifadə olunur.

¹ Üstə//üsdə sözü Şahbuz şivələrində omonim xarakterli söz kimi iki mənada işlənir: 1. leksik mənə daşıyan üzərində sözünün sinonimi kimi; 2. qrammatik mənə daşıyan görə, əvvəl qoşmalarının sinonimi kimi işlənir. Məs.: -Ot üsdə oturma (burada üzərində); -Adam da bir bağ ot üsdə bir-birinə də:r (burada görə); -Sə:n üsdə gör bir kimlər əvləmmədi (burada əvvəl, qabaq mənasında).

İsimlə ifadə olunan birinci tərəf isə formaca qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik hala bənzəyir, lakin bunlar semantik-grammatik mənalarına görə fərqlənir ki, bunu cümlənin mənasından ayırmaq olar. Məs.: -*Yönnü oğul neynir dədə malın, yönsüz oğul neynir dədə malın* - atalar sözündə *dədə malı* ümumi anlamda işlənmişdir. Burada ikinci şəxsin təki "sənin" anlamı yoxdur. Lakin Mahmudoba kəndindən gətirilmiş -*Dedim, əşşi, dədə: malı də:l kin ver bira görüm* - cümləsində ikinci şəxsin təkinin "sənin" mənası çox açıq görünür. Digər bir tərəfdən Naxçıvan dialektində olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də *ogla:n adamı*¹ (1, 159), *dədə://dədə: malı* birləşmələrindəki birinci tərəfin (oğlan)-ın; (dədə)-in şəkilçisinin düşməsi nəticəsində a səsi uzanmışdır. Onu da qeyd etmək ki, müqayisə etdiyimiz nümunə Şahbuz şivələrindən - Şahbuz kənd şivəsindən verilmişdir. Deməli, həm Mahmudoba kənd şivəsində, həm də Şahbuz kənd şivəsində eyni xüsusiyyətin müxtəlif mənbələrdə göstərilməsi bu xüsusiyyətin səciyyəvi olmasını bir daha təsdiq edir.

4. Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi ismin təsirlik halında şəkilçinin saitini itirir. -*Bira çatan təkin sifdə-sifdə bı bılağın başın təmizdərix*' (Keç.). -*Qızın sorağın eşidən gəlir onu görsün* (Mər.). -*Badamın, cəvi'zin qabığın seşmə <kərmə qırıntıları> kimin təndirdə yandırrix* (Bad.). və s. Bu xüsusiyyət qərb qrupu dialekt və şivələrində (2, 164) olduğu kimi Şahbuz şivələrində də ikinci növ təyini söz birləşmələrində də özünü göstərir. -*Yun darağı tapmışam yapacağım ver əlçimliyim* (Ab.). -*Bayaxdannan demişəm, kərənti daşın gökgə <götür gəl> ma: bını savlıyım <itiləmək>*(G.Q.).

5. Şahbuz şivələrində də dialekt və şivələrimizin bir qismində olduğu kimi, üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri yerlərini dəyişərək də işlədilir. -*Ay uşax, görün harda qaldı genə ikisi bı körpələrin <quzu, çəpic>* (Nur.). -*Gözdərimə işix gələr mənim, dizdərimə quvvat gələr Dərələyizini görsəm mənim, ay balam, vallah* (Göm.).

6. Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi iki mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Ədəbi dilimizdən fərqlənən bu cəhət dialekt və şivələrimizin bir çoxunda olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də həm də ikinci növ təyini söz birləşmələrinə xasdır. -*Əriyin coxusu başında qalıb^p, cırpanacax dərdinnən* (Kol.). -*Mə:m balamın zəhmət haqqısını kəsənin görüm Allah ömrünü kəssin* (Şah.k.).

Ümumiyyətlə, üçüncü növ təyini söz birləşmələrinə aid gətirilmiş misallardan aydın olur ki, bu növ təyini söz birləşmələrinin tərəflərinin ifadə vasitələrinə görə Şahbuz şivələri ədəbi dildən fərqlənmir.

Mürəkkəb təyini söz birləşmələri. Məlumdur ki, təyini söz birləşmələri qrammatik strukturuna görə sadə və mürəkkəb olur. Sadə təyini söz birləşmələri iki leksik vahiddən, mürəkkəb təyini söz birləşmələri isə üç və ya daha artıq leksik vahiddən ibarət olur. Şahbuz şivələrində bu baxımdan təyini söz birləşmələrinin hər iki növü işlənməkdədir.

Şahbuz şivələrində mürəkkəb təyini söz birləşmələri müxtəlif sahələrlə bağlı işlənir: -*Səbət balının irəngi də, iysi də yeşix' balının irəngindən, issinnən on günnüdən* <kənardan> seçilir (Kül.). -*Sarı çəpiş əti də:llər kin dərməndi* (Tür.). -*Yoncanın bağının qiməti otun bağının qimətinən xeləm bahadır* (Keç.). -*Qadam ürəyinə, getginən ala inəyimizin balasının hörüyünün yerini dəyiş gəl, nənə qurban* (Day.).

Şahbuz şivələrində təyini söz birləşmələrinin sadə və mürəkkəb növləri ilə paralel şəkildə tək tərəfli növü də işlənir. -*Məx' təbi mizə xoş gəlmisiz, həmməşə siz gələsu:z* (Səl.). -*Kəndimizə qaz çəkdilər, işiğımız da keşmir, gözəgörünməz, yeribilinməz* <Allah> hökmətimizin bayradı uca eləsin (Ko.). -*İnəyi:z gecədən düşüb dirriyimizdə bir sitahat qoymuyub* (Y.Q.).

Misallarda işlənmiş *məx' təbimiz, kəndimiz, işiğımız, hökmətimiz, inəyimiz, dirriyimiz* tək tərəfli birləşmələrdir. Bu

birleşmələrin mənsubiyyət şəkilçilərindən birinci tərəf qrammatik cəhətdən asanlıqla bərpa olunur, yeni mənsub əşyanın sahib şəxsi bilinir. Bu hal canlı xalq danışığı dilinə xas olan geniş yayılmış xüsusiyyətlərdən biridir. Belə ki, danışan və dinləyən meydanda olduğu zaman onlara aid olan əvəzliliklərin (mən, biz, sən, siz) işlənməyinə ehtiyac qalmır. Şahbuz şivələrində də birinci tərəfi şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunan təyini söz birleşməsinin birinci tərəfi işlənməyən tək tərəfli birleşmənin işlənməsi üstünlük təşkil edir.

Sadə cümlə. Cümlə üzvləri

Şahbuz şivələrində sadə cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə mənə növlərinin formalaşmasında, işlənmə məqamında ədəbi dilimizlə əsaslı fərqlər olmadığı üçün bu mövzudan danışmadıq.

Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin hər biri, o cümlədən Şahbuz şivələrinin də cümlə üzvləri ilə bağlı özünəməxsus sintaktik xüsusiyyətləri vardır. Bu şivədə cümlə üzvlərinin tədqiqi onların bir sıra maraqlı və xarakterik xüsusiyyətlərini üzə çıxarır. Bu, cümlənin bütün üzvlərinə aiddir.

Mübtəda. Ədəbi dilimizdə mübtəda cümlənin fikir özülünü (fikir predmetini) təşkil edən, hərəkət və ya əlaməti xəbər vasitəsilə müəyyənleşən, adlıq hal formasında substantiv söz və birleşmələrlə ifadə olunan, kim? nə? bəzən də hara? suallarından birinə cavab verən baş üzvdür (46, 102). Deməli, mübtəda cümlənin aparıcı üzvüdür. Bu xüsusiyyət istər ədəbi dilimizdə, istərsə də dialekt və şivələrimizdə, o cümlədən də Şahbuz şivələrində sabitdir, dəyişilməzdir. Bunula belə Şahbuz şivələrində mübtədanın işlənməsində müəyyən cəhətlər var. Şahbuz şivələrində mübtədanın ifadə vasitələri şəxs əvəzlilikləri ilə olanda mübtəda cümlədə iştirak etmir. Burada mübtədası meydanda olan cümlələrə nisbətən mübtədası meydanda olmayan cümlələrə daha çox təsadüf edilir. *-Dünən üş tay alıb göndərmişəm, amancax hələm gedip çatmıyıp (Q.Q.). -Sə:r*

tezdənnən işıxlaşanda əvdən çıxıram, axşam da pütün cəməhət qəyidənnən so:ra qəyidirəm əvə (Kül.). –Obaşdannan durub^P hammını yola salmışıx (Şah. k.). –Bırda otumayın, durun gedəx' əvə, avdıxdan-zaddan görəx' arvad bizə nə verir, boylum, də:rsuz, nə yaxcı gəlmisu:z (Tür.). –Götü o qələniyi apar Kalafarri bilaxdan doldur, gəti qaçarax (A.Q.).

Şahbuz şivələrində mübtədasi olmayan cümlələrə vasitəsiz nitqdə də tez-tez rast gəlmək olur. Azərbaycan dilinin bir çox dialekt və şivələrində olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də vasitəsiz nitqin geniş şəkildə işlənməsini müşahidə etmək olar, yəni burada vasitəsiz nitq vasitəli nitqə nisbətən daha çox inkişaf etmişdir. Şahbuz şivələrində ədəbi dildə olduğu kimi vasitəsiz nitq iki hissədən – müəllifin sözlərindən və vasitəsiz nitqdən ibarətdir. Burada müəllifin sözləri – yəni danışana aid olan hissədə cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri az hallarda işlənir. Bu hissə, əsasən mübtədadan və xəbərdən ibarət olur. Lakin müəllifin sözlərinin yalnız xəbərdən ibarət olduğu cümlələr də geniş yayılmışdır. Belə ki, bu cümlələrin də mübtədasi xəbərdəki şəxs sonluğu ilə müəyyənləşir. -*Oğlan dedi: “No:lar vaxt gələr mən də bının əvəzini çıxaram” (Şah.k.). -Dedim: “Bıraların hammısı elə bil sə:n öz əvindi, nə qədər isdiyirsən qal, irahət gəzginən” (Biç.).*

Şahbuz şivələrində mübtədanın fərqli cəhətləri onun nitq hissələri ilə ifadəsində də özünü göstərir.

Ədəbi dilimizdə, digər dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də ismin adlıq halında olan quruluşca və mənaca bütün növləri cümlənin mübtədasi ola bilir – yəni cümlədə onların haqqında danışılır: -*Kəndə hallaş gəlmişdi, keçə saldıran gəzirdi (Kol.). -Gəmçi gəmdə durub^P öküzdəri sürərdi (Day.). -Qantəpər soyuxdəymənin dərmanıdı (Ab.). -Şampur ərsin kimidi, amancax sapı uzundu, onnan səbətədən şan çıxarıllar (Q.Q.). -Kõ:ül bir şüşədi, sındı, sındı (Nur.).*

Mübtədanın sifətlə ifadə edilməsinə ədəbi dilimizdən fərqli olaraq Şahbuz şivələrində az təsadüf olunur. Bu

xüsusiyyət Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrinin səciyyəvi cəhəti kimi göstərilir (1, 164). Bunlara baxmayaraq Şahbuz şivələrində sifətlərin mübtədə yerində işlənməsinə az da olsa təsadüf olunur. -*Yaxçı elə harda olsa yaxçıdı, pis elə pisdı kin pis* (Kol.). -*Böyüx' duran yerdə, kiçix' danışmaz bizdərdə* (Şad.). -*Sabın sürtməynən çirkin ağarmaz, balam* (Mər.). -*Gözəl görünər çirkin bürünər, deyib'lər* (Bad.) və s.

Şahbuz şivələrində əvəzliyin bütün mənə növləri mübtədə yerində işlədilir. -*Böyün mən şəh çəkilənəcən xeylax tapıl qoymuşam, sən nə qədər qoymusan?* (Biç.). -*Siz bilmirsünüz, o, mənə tənqə gəli'rib?* (Səl.); -*Onnar <söhbət ermənilərdən gedir> elə bir sırtıx, sürtülmüş millətdi kin, üz verdin ha astar istiyəllər, biz onnarı yaxçı tanıyırıx* (Bad.). -*Hərəkəşdə özünə cavabdehdi, kimin kimnən nə işi* (Kül.). -*Urzanı verən o kişidi <Allahdı>, amancax, bı da var da: gərəx' heş kəs heş kəsin çörəyinə bayışçılıx eləməsin* (G.Q.). -*Bizdər illap siftəki erməni-musurman davasınan Qarakilsədən, Axüdü, Vağadüdən, bəzimiz Pulkətdən, Məlix' lidən gəlmişix' bira* (Nur.) və s.

Şahbuz şivələrində məsədərlərlə ifadə olunan mübtədəli cümlələrə də təsadüf olunur. -*Yaxmax hər kəsin işi də:l* (Kül.). -*Əvlənməx' hasatdı, arvadı saxlamax var axı* (Mah.). -*Əx' məh mənən, becərməx' sənnən* (Q.Q.). -*Bı axır vaxlar iradyolarda, televizorda oxunan oxumaxlar mə:m xoşuma gəlmir* (Qb.) və s.

Qeyd edək ki, Şahbuz şivələrində oxumax sözü həm də "mahını, nəğmə" mənalarında da işlənir. -*Bizim bı Vəli yaman oxumaxlar oxuyur* (Day.).

Şahbuz şivələrində mübtədəsi feli sifətlərlə ifadə olunmuş cümlələrə də təsadüf etmək olur. Məlumdur ki, isimdən başqa digər nitq hissələri mübtədə yerində işlənirsə, o, isimləşir və ismin adlıq halında olur. Bu, feli sifətlərdə də özünü göstərir. -*İndinin özündə oxuyannar artır, elə bı Kolanı kəndində onnan*

çox oxucu var (Kol.). Cümlədə işlənən oxuyannar və oxucu sözləri Şahbuz şivələrinin Kolanı, Keçili, Mahmudoba, Kükü kəndlərində Quran oxuyan şəxslər mənasında işlədilir. -*Gələn yaxçı xəbər gətimədi* (Qb.). -*Ağzıvarolan dedi: oğlun*

gələcix', *gəlmədi* (Kük.). -*Bı qısıramən yamanca kökəlip, qavırsan özünü basar, bəlkəm* (Ay.) və s. Misallardan görüldüyü kimi feli sifətlər də həm şəkilçili (cəm şəkilçisi), həm də şəkilçisiz cümlədə mübtədə yerində işlənir.

Ədəbi dilimizdə olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də mürəkkəb mübtədalar söz birləşmələri və mürəkkəb adlarla ifadə olunur. -*Həsən kişi'nin nəvəsi adaxlandı* (Ko.). -*Vallah, sizin dana səhərdənnən heş gözümə dəymiyip* (Ay.). -*İnəx' kərəsi sarı olur, camış kərəsi ağ* (Mər.). -*Pencərə gedənnər yaman yağışa düşüblər* (Ab.). -*Atam gəlinimizə dizdəyağı bir inəx' verdi* (G.Q.). -*Dostun ma: yaman kələx' gəldi* (Qb.). -*Qız əvinin adamlarınnan biri ay oynadı ha* (Şah.k.).

Xəbər. Məlumdur ki, xəbər cümlənin baş üzvlərindən biri olub, fikir predmetinin hərəkət və ya əlamətini bildirir. Xəbərin sualları nitq hissələri ilə ifadəsindən və ya ifadə olunduğu sözün konkret semantikasından asılı olub, mahiyyət etibarilə predmet haqqında nə danışılır? suallarından ibarətdir (46, 109).

Ədəbi dilimizdə və digər dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də xəbər ifadə vasitələrinə görə felle və digər nitq hissələri ilə ifadə olunur ki, bunları feli xəbər və ismi xəbər adlandırırlar.

Feli xəbərlərin aşağıdakı fərqli xüsusiyyətləri var:

Şahbuz şivələrinin də daxil olduğu Naxçıvan dialektinin də olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də "formal olaraq felin qeyri-qəti gələcək zamanı ilə ifadə olunan söz əslində indiki zaman məzmununu ifadə edən xəbər kimi işlənir" (1, 169).

-*Bizdərdə bına ayrınaşı də:rix'*, *irayon Şahbizdə davqa deyillər* (Şah.k.). -*Vallah, onu yaxçı bilmərəm, amancax arıdan nə xəbər alsan də:rəm* (Kol.).

Şahbuz şivələrində mürəkkəb xəbər tərkibində olan hər iki fel zaman şəkilçisi qəbul edərək işlənir. -*Damda qurut sərmışdim, gəldim gördüm qarqa elə daşayıb^p bircəciyi qalmıyıb* (Y.Q.). -*Arı lıs(t) <süni şan> issiyir, getdim Külüsdən aldım, gəldim* (G.Q.). -*Bızav indicə bırdıydı, gör mozalannadı hara qaşdı girdi* (Şad.). Şahbuz şivələrində feli xəbər ilə bağlı xüsusiyyətlərdən biri də budur: bəzən cümlənin xəbəri bir neçə dəfə təkrar edilərək həm mübtədanın fikir predmetində üstünlük yaradır, həm də cümlənin məzmunu ilə əlaqədar bir növ zərfliyin qrammatik vəzifəsini görür (25, 328). Meğri şivəsində olan bu xüsusiyyət Şahbuz şivəsində də eynidir. -*Uşax yazıx bütün günü axdarır, axdarır, axdarır, axdarmaxdan ləlix' - giryax olur, axırda dananın baratıxın tapır* (Biç.). -*İnəyimiz qurudurdu <süd vermirdi> nənəm əmcəyini axşam-səhər sığadı, sığadı, inəx' südə gəldi* (Kül.).

Şahbuz şivələrində də belə xəbərlər inkarlıq bildirən sadə xəbərlərdən inkarlığın üstünlüyü ilə fərqlənir (25, 328). -*Özün gəlmədin, gəlmədin, uşax gələydi* (Bad.).

Şahbuz şivələrində xəbər bu tipində sonuncudan sonra barı sözü işlənir. -*Belləmədin, belləmədin, barı belin sapın qırmıyaydın* (Mah.).

Şahbuz şivələrində feli xəbərlərdə özünü göstərən daha bir səciyyəvi xüsusiyyət Meğri şivəsi ilə eynidir. Belə ki, hər iki şivədə mübtədanın gördüyü işin qətilyini və yəqinliyini təsdiq etmək üçün bəzən xəbər cümlədə ikinci dəfə təkrar olunur. Bu vaxt təkrarlanan ikinci söz birincidən özünün alçaq tələffüzü ilə fərqlənir və vurğu sonuncu hecadan birinci hecaya keçir (25, 328-329). -*Gözdə gəldim, gəldim* (G.Q.). -*Baban dedi alajam, alajam, sa: güllü bir oyma* (Göm.).

Şahbuz şivələrində feli xəbər daha maraqlı bir növü də işlənir. Belə ki, mürəkkəb feli xəbər təşkil edən hər iki fel felin əmr formasında olur. -*Torañçalır, gəlin gedəx'* (A.Q.). -*Mərəkə qurtardı, durun gedəx'* (Mər.). Belə mürəkkəb

xəbərləri dialektoloji ədəbiyyatda belə səciyyələndirirlər: “Bu halda bizə elə gəlir ki, hər iki feli ayrılıqda müstəqil xəbər kimi götürmək lazımdır. Lakin bu cür formal cəhətə baxmayaraq, mənaca həmin felləri bir-birindən ayırmaq mümkün deyil. Çünki bu sözlər bir məfhum ifadə edir” (1, 170). Doğurdan da, bu feldə mübtədanın görəcəyi iş ikinci feldədir. Birinci fel olsa-olsa feli bağlama məzmunu daşıya bilər.

Şahbuz şivələrində xəbərin xüsusi bir formasına da təsadüf olunur ki, bu da *al* və *gəl* sözlərinin gətir mənasında işlənməsi və çox vaxt müstəqil felin qoy ədatı ilə işlənməsidir. - *Qaş daycanınnan yekə qəmältini algə: (Q.Q.). –Denən səni gözdüyən var çıx qoy gə: (Bad.). –Qoygörüm quzular otuxuplar (Ko.)? –Əşi aparır qoy aparsın (Y.Q.).*

Al və *gəl* felləri Quba dialektində də (59, 189) gətir mənasında işlənir.

Şahbuz şivələrində xəbərlik şəkilçisinin və xəbərin düşməsinə də təsadüf olunur. -*Mə:m heçim ayrı, köçüm ayrı, onnarnan işim olmaz (Qb.). –Özüm qoca qarı, naxoş, oğlan İsdanbılda, qız ərdə, cibdə pul yox, dərman baha, qalmışam neynim, neceliyimdə (Q.Q.). –İnəx' ləri atdöşü elədi, ona bir ağaş, bına bir ağaş, ötdü dəyirman dərəsinə gəldi (Ab.). –Yā:il geçi ildə ekiz doğardı, bı il yalxu (Göm.). –Adam var altı-yeddi inəyi var, mə:m iki (Nur.).* Birinci cümlədə -dır, ikinci cümlədə -yam, -dur, -dır, -dır, -dur, -dır xəbərlik kateqoriyasının şəkilçiləri, üçüncü cümlədə “vurdu”, dördüncü cümlədə “doğdu”, axırıncı cümlədə “inəyim var” xəbərləri düşmüşdür.

Dialekt və şivələrimizin əksəriyyətində olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də xəbərlik kateqoriyasının şəkilçisindən r samiti düşür. -*Şükür uşaxlar yekəlib^p, biri məllimdi, biri doxdurdu, biri yanımdadı, yaxcı da arıçıdı, qızdar da kin, ərdədi (Bad.).*

Ədəbi dildən fərqli olaraq Naxçıvan dialektində olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də həmcins üzvlü cümlələrdə eyni xəbər həm ikinci həmcins üzvdən əvvəl, həm də cümlənin

sonunda gəlir. -*Dirrix' də qartob^p əx' mişəm, gələm əx' mişəm* (G.Q.). -*Çiriş kətəsinə soğan vırrıx, bibar vırrıx kin, illap daddı olsun* (Biç.).

Şahbuz şivələrində özünü göstərən maraqlı xüsusiyyətlərdən biri də odur ki, cümlədə xəbər həmcins üzvlərin sayı qədər təkrar olunur. -*Bı kətdə əkib^p becərən olsa ha qartof olur, kələm olur, görgöyərtili olur, alma olur, arı saxlasan bal olur* (G.Q.). -*Yaxcı bir toxmacarriğim var, badam əx' mişəm, ərix' əx' mişəm, cəviz əx' mişəm göyərilib* (Bad.).

Şahbuz şivələrində də gərəx' sözünün müstəqil sözlərə qoşularaq mürəkkəb xəbər əmələ gətirməsinə təsadüf olunur. -*İşidən usda gərəx'* (Kol.). -*Mənsilin <südün> bolluğu şərt də:l, onu beşir eləməx' gərəx'* (Mah.). -*Midaxıl <meyvə-tərəvəz> bı il aşıb^p -daşıb^p, başu:za dönüm, onu aparan gərəx', satan gərəx'* (Səl.).

Şahbuz şivələrində özünü göstərən sintaktik xüsusiyyətlər mübtəda ilə xəbərin uzlaşıb- uzlaşmamasında da özünü göstərir. Uzlaşma əlaqəsində bu haqda danışıldığından burada təkrara yol vermədik.

Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri. Dialekt və şivələrimizdə, o cümlədən Şahbuz şivələrində cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərinin sintaktik mənası və cümlədəki məna yükü ədəbi dilimizdən fərqlənir. Q.Kazımov cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərini belə xarakterizə edir: "Cümlənin təşkil edici mərkəzinə -mübtəda və xəbərə aid olan izahedici, aydınlaşdırıcı, tamamlayıcı sözlər və birləşmələr ikinci dərəcəli üzvlər adlandırılır" (46, 117). Ədəbi dilimizin sintaktik quruluşunda olduğu kimi, bu, Şahbuz şivələrinin də sintaktik quruluşunda belədir, yəni ikinci dərəcəli üzvlərin cümlədəki məna yükündə və qrammatik mənasında fərq yoxdur. Ona görə də ikinci dərəcəli üzvlərə aid Şahbuz şivələrindən toplanmış materiallardan nümunələr verməklə kifayətlənirik.

1. Tamamlığa aid nümunələr: *-Biz qartopu ocağa əkərix', şırımnan yox (Keç.). -Kolanılar yaxçı ərix' qurudur (Day.). -Xəccə nənəm qartopluxdan bir əməx' kətə pencəri yığdı (A.Q.). -Təbrizdi qonaxcımız nənəmin daşküfdəsin yaman təriflədi (Biç.). -Bilları mə:m yadımnan çıxartmağ olmaz (Şad.). -Qambayçıya avdix da göndərdim, bir termus çay da (Mər.). -Külüə düzündəki yerimi tıradırnan şumlatdım, səpdirdim, malalatdım, moralatdım, başqovuna dünənnəri əl gəzdirdim, qalır torpax suyu (Kül.). -Batabat Türkiyədən gələnnəri valex' etdi (Biç.).* Verilmiş birinci cümlədə *qartopu* cümlənin isimlə ifadə olunmuş sadə, müəyyən vasitəsiz tamamlığıdır. İkinci cümlədəki *ərix'* cümlənin isimlə ifadə olunmuş sadə, qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlığı, üçüncü cümlədə *kətə pencəri* ikinci növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunmuş mürəkkəb, qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqdır. Dördüncü cümlədə *nənəmin daş küftəsini* III növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunmuş mürəkkəb, vasitəsiz tamamlıqdır. Altıncı cümlədə *qambayçıya* isimlə ifadə olunmuş sadə, vasitəli, *avdix*, *çay* isimlə ifadə olunmuş sadə, vasitəsiz tamamlıqlardır. Yeddinci cümlədə *tıradırnan* isimlə ifadə olunmuş sadə, vasitəli tamamlıqdır. Səkkizinci cümlədə *Türkiyədən gələnnəri* feli sifət tərkibi ilə ifadə olunmuş mürəkkəb vasitəsiz tamamlıqdır.

Göründüyü kimi Şahbuz şivələrində tamamlıq isim, əvəzlik, təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Mənaca vasitəli və vasitəsiz olur. Quruluşuna görə ya sadə, ya da mürəkkəb olur. Bununla belə dialektal sözlər cümlədə tamamlıq yerində işlənir.

2. Təyinə aid nümunələr: *-Onnar (ermənilər) elə bir sırtıx millətədi kin, üz verdin astar issiyəllər, biz onnarı yaxçı tanıyırıx (Bad.); -Çöldə qara inəx' yaman yalmanırdı, dedim, bəlkəm yozduyur (Göm.); -Təmiz bal' desən məndə (Y.Q.); -Qaş daycanınnan yekə qəməltini algə (Q.Q.); -Qarayazıda kabaplıx erkəx' olmaz, olsa da arıx (G.Q.); -Halaş Həsəngillər naxışdı*

keçələr atardı (Kol.); -*Üş çərəx' hazır çinim var, qışda qıza gəbə toxuyacım* (Kük.); -*Bacabacada çiləxardan cahıllar gecəni yatmazdar* (Ab.); -*Nənəm pişirdiyi xəşillə toqqanın altın bərkidən iməcilər böyün gəbəni kəsdilər* (Biç.).

Burada ikinci, üçüncü, dördüncü cümlələrdəki *qara*, *təmiz* və *yekə* sözləri bu cümlələrin sadə sifətlə ifadə olunmuş sadə təyinləridir. Birinci, beşinci və altıncı cümlələrdə *sırtım*, *kabaplım*, *naxışdı* sözləri həmin cümlələrin düzəltmə sifətlə ifadə olunmuş sadə təyinləri, altıncı cümlədəki *hallaş* sözü isə isimlə ifadə olunmuş sadə təyindir. Yeddinci cümlədəki *üş çərəx'* sözü cümlənin say və numerativ sözlə ifadə olunmuş kəmiyyət təyini. Səkkizinci və doqquzuncu cümlələrdə *çilə xardan* və *toqqanın altın bərkidən* söz birləşmələri bu cümlələrin feli sifət tərkibi ilə ifadə olunan mürəkkəb təyinləridir. Deməli, Şahbuz şivələrində də təyin əsasən sifətlə və isimlə, sayla, əvəzlə, söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Quruluşuna görə sadə və mürəkkəb olur.

Şahbuz şivələrinin özünə məxsus dialektal leksik vahidlər cümlədə təyin yerində işlənir.

3. Zərflərə aid nümunələr: 1. Tərzi-hərəkət zərflərinə: -*Təlifçilər çaparax əv-əv hamını toya çağırardı* (Kül.). -*Məylis savışib^p, yayxana-yayxana indi gəlir bi* (Bad.). -*Gədə genə inəx'ləri otürüb səllimi, özü də ərin-ərxəyincə otürüb əvdə* (A.Q.). Birinci cümlədə *çaparax* zərflə ifadə olunmuş sadə tərzi-hərəkət zərfliyidir. İkinci cümlədə *yayxana-yayxana* cümlənin mürəkkəb sözlə ifadə olunan tərzi-hərəkət zərfliyidir. Üçüncü cümlədə *səllimi* cümlənin sadə zərfliyi, *ərin-ərxəyincə* isə cümlənin mürəkkəb zərfliyidir, hər ikisi zərflə ifadə olunmuşdur.

2. Zaman zərflərinə aid nümunələr: -*Yaz əkinçi qış dilənçiydix'* (Mah.). -*Xıdır günüsü qavırqa qavırrıx, qavıt çəkirix', onnan xəşil b^p işirrix'* (G.Q.). -*Quyruxdوغانnan sağmalları qurudarix, sağmarix* (Göm.). -*Yaz əkininə yazın qırxbeşinnən sohra başdarix* (Şah.k.). Birinci cümlədə *yaz* və

qış sözləri cümlənin sadə zaman zərflikləridir. Göründüyü kimi ədəbi dildən fərqli olaraq ismin yerlik halında işlənməli olan yaz+da, qış+da sözləri cümlədə hal şəkilçisi qəbul etmədən işlənmişdir. Bu xüsusiyyət Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində də özünü göstərir (1, 179). İkinci cümlədə *xıdır günüsü* ikinci növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunmuş mürəkkəb zaman zərfliyidir. Üçüncü cümlədə *quyruxdoğannan* zaman anlamı bildirən termin cümlənin zaman zərfliyidir. Dördüncü cümlədə *yazın qırxbeşinnən sohra* söz birləşməsi cümlənin mürəkkəb zaman zərfliyidir.

3. Yer zərfliklərinə aid nümunələr: -*Gəzdəx'də yekə bir ayıynan qabaxlaşdıx* (Biç.). -*Dölçəx'də əyaxlanannara ayrı, otuxannara ayrı küz kəsərix'* (Q.Q.). -*Xarabakeçildə yaxcı cacıx olur* (Keç.). Hər üç cümlədə məkan mənalı isimlər ismin qrammatik-məkani hallarından yerlik halında işlənərək cümlənin yer zərfliyidir.

4. Kəmiyyət zərfliklərinə aid nümunələr: -*Əvitikilmişin balası o qədəm çərənnədi, mənı yuxu basdı* (Y.Q.). -*İl yaxcı gələndə putunan bal satıram* (Kük.). -*Cəməət nə xərtə əkir, elə mən də oqqədəərə əkirəm* (Şah.k.). Verilmiş cümlələrdə *o qədəm, putunan, nə xərtə* qeyri-müəyyən sayları cümlədə kəmiyyət, miqdar zərflikləri vəzifəsində işlənmişdir.

Şahbuz şivələrində zərflik, zərfliyin ifadə vasitələri haqqında nümunələrə əsaslanaraq belə qənaətə gələ bilərik ki, ədəbi dilimizdə, eləcə də dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də zərflilər zərflərlə, isimlərlə və tərkibində müxtəlif nitq hissələri olan söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Şahbuz şivələrinin özünəməxsus sözlər də cümlədə zərflik yerində işlənir.

Şahbuz şivələrində də fəli bağlamaların zərflik yerində işlənməsinə demək olar ki, nadir hallarda təsadüf olunur.

Cümlənin həmcins üzvləri. Şahbuz şivələrində cümlənin bütün üzvləri həmcins ola bilir, lakin xəbəri, tamamlığı və mübtədası həmcins olan cümlələrə təyini və zərfliyi həmcins

olan cümlələrə nisbətən daha çox təsadüf olunur. Naxçıvan dialektində həmcins təyin, zərflik və mübtədalara az təsadüf edilir (1, 181). Lakin Şahbuz şivələrində mübtədası həmcins olan cümlələr geniş şəkildə işlənir. *-Bizim bı meşələrdə qaragilə, ağyemişan, əppəx'li, qırmızıyemişan, həmənsür isdədiyın qədərđi* (Biç.). *-Baca-bacadan bircə həfdə geşmiş qarın ağzınnan ganaqıran, narvızçiçəyi, mırçalıx, xıncalavız göyərəcix'* (Kük.). *-Bəlgəverməyə gələr tayfanın ağsaqqalı, ağbirçəyi, oğlanın anası, bayıssı <bacısı>* (Nur.). *-Kəndin qoyunu, quzusu, malı-heyvanı yayı obada olar* (Kol.).

Nümunələrdən göründüyü kimi, Şahbuz şivələrində də həmcins mübtədalar tabesizlik əlaqəsi ilə bir-biri ilə əlaqələnir, ədəbi dildən fərqli olaraq onlar arasında bağlayıcı işlənmir, həmcins mübtədalar üçüncü növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunan zaman birləşmənin birinci tərəfi birincidə yazılır, sonrakılarda isə birinci tərəfsiz tək tərəfli şəkildə işlənir. Həmcins mübtədalar xəbərdən əvvəl işləndiyi kimi xəbərdən sonra da işlənir.

Şahbuz şivələrində həmcins xəbərler daha çox işlənir. Bu, dilimizin əksər dialekt və şivələrinə xas olan səciyyəvi sintaktik xüsusiyyətlərdən biridir. Akad. M. Şirəliyev bunun səbəbini belə izah edir: "...dialekt və şivələrimizdə həmcins xəbərlə sadə cümlələr o biri tiplərə nisbətən daha çox işlənir. Belə cümlələrə iş-hərəkətin təsvirini bütün təfərrüatı ilə verərkən təsadüf edilir" (67, 313). Şahbuz şivələrində də belədir. *-Südü sağıram, süzgəcnən süzürəm, malalıyırım, boylum bir əzdən olur dələmə. Boylum dələməni abgərdənnən, parçınan tökürəm pendir torbasına, torbanı daşdıyırım, suyun təmmiz süzənnən sohra torbadan çıxardırım, dilimliyirəm, duzduyuram, boylum yığırım yekə qasdurkalara* (Şad.) *-Qağam gəldi, toyumu elədi, qoydu getdi* (Day.).

Şahbuz şivələrində cümlənin həmcins tamamlıqları da geniş şəkildə işlədilir. *-Ta inişillərisi iki arx qara kişmiş salmışam, iki arx ağ kişmiş salmışam, bir yekə arx qızılüzüm*

səlmişəm, qardaşıma deyim, üş karrı arx südaldərə salmışəm, şişəx'di, yıda <gələni il> bara minəcəx' (Mər.). –Şətəynən cacıx yığırax, uşqun yığırax, çiriş yığırax, çaşır yığırax, somu yığırax (Y.Q.). –İndi də əkin-biçində traxdırdan yana, qambaydan yana korruğumuz olur (Səl.).

Şahbuz şivələrində həmcins tamamlıqlar bir çox hallarda xəbərlə bərabər işlənir.

Cümlə üzvlərinin sırasının dəyişməsi. Məlumdur ki, dialekt və şivələrimizin ədəbi dilimizdən fərqli sintaktik xüsusiyyətlərindən biri də cümlədə cümlə üzvlərinin sırasının dəyişməsidir. Belə ki, ədəbi dilimizdə mübtəda cümlənin əvvəlində, xəbər isə cümlənin sonunda işlənir. Xəbər qrupuna aid olan tamamlıq və zərflik xəbərdən əvvəl gəlir. Təyin isə təyin etdiyi üzvdən əvvəl işlənir. Əksər dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi Şahbuz şivələrində də cümlə daxilində cümlənin semantik-grammatik mənasından asılı olaraq cümlə üzvlərinin sırası dəyişir:1) Xəbər mübtədadan əvvəl işlənir: *-Getdi qonaxçımız (Q.Q.). –Örəniyib^p örüşdərimiz (Ab.). –Savıldı ərix', indiyə ərix' qalar (Kol.). –Genə güx'düşüb toyüğümün biri, basdıram gərəx' (Ko.).*

2) Xəbər tamamlıqdan əvvəl işlənir: *–Sağdım, apardım qatdım naxıra inəx'ləri (Göm.). –Qacaxladım bir ətəx' cəvizi, sərdim dama (Y.Q.). –Soraxlaşdım gələnnən, gedənnən “gördüm” də:n olmadı (Bad.).*

3) Xəbər zərflikdən əvvəl işlənir: *–Gəzdim aran-turanı, cənnət gördüm biranı (Nur.). –Yol səngiməx' bilmir, qar da tökür lopa-lopa (Q.Q.). –Əv-eşiyi təmizdərix', yır-yığış elərix' külə-külədə (Zər.). –Oba yerində qar var dizəcən (Keç.). –Ona bina yalvarmışəm sənnən yana (Şah. k.).*

4) Təyin təyinlənən üzvdən sonra gəlir: *–Mən yazıx bını bilirdim (Mər.). –Bina sən yetim neyniyəsən (Qb.).*

Mürəkkəb cümlə

Şahbuz şivələrində də digər dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi monoloji nitq zamanı danışan fikrini sadə cümlələrlə yanaşı, həm də mürəkkəb cümlələrlə ifadə edir.

Şahbuz şivələrində mürəkkəb cümlələrlə bağlı ədəbi dildən fərqli xüsusiyyət cümlənin komponentləri arasındakı əlaqənin bağlılığında özünü göstərir. Belə ki, ədəbi dildə komponentlər arasındakı əlaqə həm qrammatik cəhətdən, həm də semantik mənə cəhətdən sintaktik qanunauyğunluqlarla əlaqələnir. Canlı danışıda isə danışan fikrinə diqqət yönəldir, onu cümlənin strukturu o qədər də maraqlandırmır. Bu xüsusiyyət Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrinin səciyyəvi xüsusiyyəti kimi qeyd edilir (1, 186). Şahbuz şivələri üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri də tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında bağlayıcıların az işlənməsi, eyni zamanda ədəbi dildən fərqli olmasıdır: həm *<həm>*, həm də *<həm də>*, amancax *<amma, ancaq>*, əmə *<amma>* və s.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında işlənen ki bağlayıcısının *kın, kin, kun, kün* və *kı, ku; kü* şəkillərində işlənməsidir ki, bu səciyyəvi xüsusiyyət qərb qrupu dialekt və şivələrində də özünü göstərir (2, 176). Bu xüsusiyyət Şahbuz şivələri ilə qərb qrupu dialekt və şivələrinin sintaktik cəhətdən də yaxınlığını göstərir.

Tabesiz mürəkkəb cümlələr. Şahbuz şivələrində tabesiz mürəkkəb cümlənin həm bağlayıcısız, həm də bağlayıcılı növləri işlənilir.

Bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələr: *-Arım beçə verdi, tutammadım* (Q.Q.). *-Toyüğüm azqın gedir, ha güdürəm tapammıram* (Nur.). *-Boz inəyin balası öldü, sağmadım, qurutdu* (Y.Q.). *-Pendir vırdım, gəlmədi, mayası xarabımış* (Ab.). *-Gə: çıx cəvizə, sən çırp, mən yığım, qacaxlıyım* (Kol.).

Bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlələr: *-Getmişdim əmcanımı görüm, amancax əvdə də:ldi* (A.Q.). *-Yaxcı şirin ərix'di, əmə dənəsi acıdı-acıdənədi* (Kol.). *-Mən əyirim, gə: sən*

də büx'dərginən (Biç.). –*Bınnan həmi mən əx'mişəm, həmi də qonşumuz* (Bad.).

Tabeli mürəkkəb cümlələr. Məlumdur ki, tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkibi baş və budaq cümlələrdən ibarət olur. Tabeli mürəkkəb cümlələrin təsnifi də budaq cümlənin növünə görə aparılır. Baş və budaq cümlələr arasında tabeəddici intonasiya və tabeəddici bağlayıcılar işlənir. Dialekt və şivələrimizin əksəriyyətində olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələr işlənir. Belə cümlələrin komponentləri məna və intonasiyaca bir-birinə bağlanır. Belə xüsusiyyət qərb qrupunda da mövcuddur (2, 177).

Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində (1, 187) olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də budaq cümlənin növləri eyni dərəcədə işlənir. Tamamlıq budaq cümləsi nə qədər çox işlənirsə, mübtəda və zaman budaq cümlələri bir o qədər az işlənir. Buna baxmayaraq, Şahbuz şivələrində budaq cümlənin bütün növlərindən istifadə olunur.

Mübtəda budaq cümləsi. Məlumdur ki, mübtəda budaq cümləsi baş cümlənin işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan və ya qəlib söz şəklində təsəvvür edilən mübtədasını izah edib aydınlaşdırmaq məqsədi ilə işlədilir (46, 328). Bu Şahbuz şivələrində də belədir. Burada mübtəda budaq cümlələrinin tiplərinə təsadüf olunur. –*İkilidi kin, bı bağdan əməlli-başdı üzüm götürəmmirəm* (Mər.). –*Hər kəş kin, inəyin axürünü boş qoymur, o, baydasını dolu götürər* (Biç.). –*Heş bir ay çəx'mədi, üşgöllü gəbəni toxudux, kəsdix'* (Keç.). –*Qəpi'ni kim kəssə, qəpikəsdini o alacıx* (Kük.). –*İldən artıxdı səni görmürəm, hardasan* (Kül.). –*Beş-altı ildi, bılama yemirdim, nubarrığa çatasan* (Tür.).

Xəbər budaq cümləsi. Şahbuz şivələrində xəbər budaq cümləsinin analitik, asintetik və sintetik tiplərinə təsadüf olunur. –*Mə:mki odu, inəx' sağam, qoyun sağam, onnan məhsil tutam* (G.Q.). –*Onnarın mətləbi bıdı, cəməhət çörəyə möhdəş olmasın* (Day.). –*Şərtimiz bıydı kin, toydan üş gün sohra mə:m*

amanatımı qəytərsin (A.Q.). -Sözümün canı budu kun, kətçinin torpağı olar, əkər, tökər, şəhərə qaşmaz (Şad.).

Ədəbi dildən fərqli olaraq budaq cümlə eyni zamanda həmcins xəbərlə də olur. Məlumdur ki, xəbər budaq cümləsi baş cümlənin işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunan xəbərini izah edir.

Tamamlıq budaq cümləsi. Bilirik ki, tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan və ya qəlib söz şəklində təsəvvür olunan tamamlığını izah edərək aydınlaşdırır. Əksərən baş cümlənin feli xəbərinə aid olur (46, 343).

Şahbuz şivələrində tamamlıq budaq cümləsinin analitik, asintetik və sintetik tipləri işlənməkdədir. Qərb qrupu dialekt və şivələrində olduğu kimi, həmcins üzvlərin tez-tez işlənməsi, təkrarların olması, eyni mürəkkəb cümlə daxilində başqa bir budaq cümlənin gəlməsi kimi xüsusiyyətlər Şahbuz şivələri üçün də səciyyəvi sintaktik xüsusiyyətdir. -*Dədəm ma: tapşırdı kin, nənən kətə pişirəcəx', isdi-isdi gətirərsən Kollu dərədə kotan əkirix', ora (Məz.). -Dədə-babadan eşitmişix' kin, damazdix aldın, həyəətə girəndə əyağının altına dəmir atallar, də:llər dırnağı qayım olsun (Mah.). -Biz görmüşüx', qavırmalıx öyəşdən, azmannan olar, erkəx'dən yaxçı olmaz (Q.Q.). -Deyirdin, sabah gə: qoyunnarı qırx, qırxlığı, ipi tap, qoyunu tut gəti (G.Q.). -Kim yerini sürdürməx' isdəsə, onnan traxdırın səlyarkasının da pulunu alacam, sohra deməyin kin, demədi (Şah.k.).*

Tamamlıq budaq cümləsinin komponentlərini birləşdirən vasitələrdən biri də intonasiyadır. Ədəbi dildə asintetik tipli tamamlıq budaq cümləli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə budaq cümlədən əvvəl gəlir. Şahbuz şivələrində bəzən əksinə, budaq cümlə əvvəldə gəlir. -*Eşmə buynuzdu bir erkəcim varıdı, Culux Məhəmmədəli aldı (Bad.). -İtū bağda <bağlı> saxla, sa: derəm, qonşuluxda pis olar (Ab.).*

Təyin budaq cümləsi. Elmi ədəbiyyatlardan məlumdur ki, təyin budaq cümləsi baş cümlədə isim və ya isimləşmiş leksik

vahidlə ifadə olunmuş cümlə üzvünə aid olur. Baş cümlədə işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan və ya qəlib söz şəkilində təsəvvür edilən təyinin mənasını izah edir, aydınlaşdırır (46, 351).

Şahbuz şivələrində də təyin budaq cümləsinin iki tipi-analitik və asintetik tipləri özünü göstərir. Bununla belə Şahbuz şivələrində də Şəki dialektində olduğu kimi analitik tipli təyin budaq cümləsinin baş cümlədə təyin yerinə elə, o əvəzlilikləri işlənən növünə digər növlərə nisbətən daha çox təsadüf olunur (43, 173). -*Bizim bı örüşdərdə o mallar bavar eliyir kin, onnar dırnaxlıdı, dırnaxsızdar bırda bavar eləmir* (Göm.). -*Elə inəx'lər var kin, süddüdü, amancax barsızdı, südü su təkındi* (G.Q.).

Şahbuz şivələrində analitik tipli təyin budaq cümləli mürəkkəb cümlənin baş cümləsində elə işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan təyin buraxılır, budaq cümlə baş cümləyə kin bağlayıcısı ilə bağlanır və cümlənin semantik mənası dəyişilmir. -*Qonşu var kin, qonşuya ziyan vırmaz çalışar kin, xeyir versin* (Kül.). -*Ağaş var ki, bı il gətirir, gələsi il gətirmir* (Mər.).

Bu xüsusiyyət şifahi xalq ədəbiyyatında da var: -*Adam var ki, adamlardan yaxşıdı...*

Şahbuz şivələrində belə analitik tipli təyin budaq cümləsinin asintetik tipli təyin budaq cümləsi formasında da işlənməsinə təsadüf olunur, yəni bağlayıcı buraxılır, budaq cümlə baş cümləyə intonasiya vasitəsilə bağlanır. -*Ari var, həmi beçə verir, həmi də putnan bal* (Keç.). -*Molla Nərmanın qəpisində qoş gördüm, quyruğun çəkib^p apara bilmir, özde saçaxlı* (G.Q.).

Şahbuz şivələrində baş cümlədə bəzən elə, belə təyinlərinə bir sözü də əlavə edilərək işlədilir. Bu zaman bir sözü kəmiyyət deyil, keyfiyyətin üstünlüyünü bildirir. -*Onda elə bir inadkarlıx var kin, ağzınnan güllələ geri çəkilməz* (Day.).

Zərflik budaq cümləsi. 1. Tərzi-hərəkət budaq cümləsi. Budaq cümlənin bu növü baş cümlədəki hərəkətin icra tərzini

bildirir. Baş cümləyə tabe edən bağlayıcılarla bağlanır. Şahbuz şivələrində tərzi-hərəkət budaq cümləsinin analitik növü daha çox işlənir. Bu tip budaq cümlələr baş cümlədəki *elə*, *belə*, *həylə*, *həyləcənə* işarə əvəzliliklərini izah edir. -*Zalımın balası elə danışır, elə danışır kin, çölməx'də pişmiş toyuğun gülməyi gələr* (Day.). -*Yaşına baxma, toylarda elə sındırır kin, deyərsən ombeş yaşdı cuvanəzəndi* (Tür.). -*O ilisi doludan sohram midaxıl elə gəldi, elə gəldi kin, yığıb yığışdıra bilmədix'* (Şah.k.).

Şahbuz şivələrində də analitik tipli tərzi-hərəkət budaq cümləsinin *elə* növü var ki, budaq cümlə *elə* bil bağlayıcı sözü (43, 176) və *kin* bağlayıcısı ilə baş cümləyə bağlanır. -*Elə bəzənip-düzənip, elə bil kin, toyu küllüx'də çalınır* (Kül.). -*Özünü elə dartır elə bilginən kin, yeddi eşşəyi sağına gəlir* (Mah.). -*Papağın dalın elə qaldırıp, elə biləsən kin, alçacıx dağları bı yaradıp* (Kol.).

Şahbuz şivələrində tərzi-hərəkət budaq cümləsinin analitik-sintetik tipinə də təsadüf olunur. *Belə* cümlələr baş cümləyə *necə*, *nətəri*, *nətərin* bağlayıcı söz və *-sa*, *-sə* şəkilçisi ilə bağlanır. -*Çeşnikar nətərin çəkip, mən də eləcəyə toxumuşam, yənilşi mən eləməmişəm* (Q.Q.). -*Gədə nətərin gəlmişdisə, eləcə də qəyitdi* (A.Q.). -*Sən necə görmüsənsə vəziyyəti, elə həyləcənə əyax üsdə sozalır* (Ab.).

Nümunələrdən göründüyü kimi bu tip cümlələrdə budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir.

2. Zaman budaq cümləsi. Məlum olduğu kimi zaman budaq cümləsi baş cümlədəki hal və hərəkətin zamanını bildirir. Baş cümləyə *ki* (*kin*, *kı*, *kü*, *ku*) bağlayıcısı ilə bağlanır. Analitik və sintetik tipləri var.

Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də ədəbi dildən fərqli olaraq əksər hallarda *elə ki*, *o zaman ki* və bu kimi sözlər işlənmir: -*Baca-baca kin oldi, tüşgü kəndi bürüyür* (Biç.). -*Haviya kin bulut gəldi,*

canıma üşütmə tüşür (Şad.). –*Döl kün tüşdü, ma: irahatcılıx yoxdu, gərəx' sahatbaşı tavliya baş çəkəm* (Ay.).

Şahbuz şivələrində zaman budaq cümləsinin əvvəlinə nə vaxdı, o vaxdı kin sözləri də əlavə olunaraq işlənir. –*Nə vaxdı toxmacarriği dağıtsan, ma: da üş- dörd cəviz tingisi verərsən* (Kük.). –*Nə vaxdı desən, onda gəlləm* (Bad.). –*O vaxdı kin arpa biçildi, bal kəsməx' olar* (Kül.). –*O vaxdı kin qalxozdux dağıldı, torpağımızı verdilər özümüzə* (Səl.). və s.

3. Yer budaq cümləsi. Məlumdur ki, yer budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkət və ya əlamətin yerini bildirir. Dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də yer budaq cümləsinin hər iki tipinə (analitik və analitik-sintetik) təsadüf olunur. –*Su haranı tutrsa, oranı əkərix', demi əkin əx'mərix'* (Qb.). –*Harda gözə varsa, daş-qəyəsin, kol-kosun artdıyib biçənəx' elərix'* (Keç.). –*Haranı yel tutmur, arını ora qoyarix* (Q.Q.). –*Orda kin böyüx'-kiçix' var, orda xeyir bərəkət var* (Tür.).

4. Kəmiyyət budaq cümləsi. Şahbuz şivələrində kəmiyyət budaq cümlələrinə də təsadüf olunur. Bu budaq cümlələr baş cümlədəki hərəkət və əlamətin kəmiyyətini bildirir, baş cümləyə bağlayıcı söz və ya tabeəddici bağlayıcı ilə bağlanır. Kəmiyyət budaq cümləsinin tiplərinə Şahbuz şivələrində də təsadüf olunur. –*Baydanı o xərtənə doldurdun kin, çalxalandı, töküldü* (Şad.). –*O qədərə yer belləmişdim, əvə çatmağımnan yatmağım bir oldu* (Mər.). –*Bı il oqədərə ot piçib tayalamışam, on inəx' də yesə qutarmaz* (Göm.). və s.

Analitik tipli kəmiyyət budaq cümləsinin Şahbuz şivələrində də elə növünə təsadüf olunur ki, budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir. Şəki dialektində olduğu kimi nə qədər kin, nə qədər kin mürəkkəb bağlayıcı ilə baş cümləyə bağlanır. Belə cümlələrdə mürəkkəb bağlayıcı cümlənin əvvəlində gəlir (43, 175). –*Nə qədər kin dalında durmuşam, heş kimnəni qorxun olmasın* (Qb.). –*Nə qədərə dizdərimdə taqət, gözdərimdə işix var, itgin balamı arıyib^p axdaracıyam* (Ay.).

-*Nə qədər qurban desən kəsəjəm, qoyun-quzuma nə:lif* (Göm.).

Nümunələrdən də göründüyü kimi Şahbuz şivələrində kəmiyyət budaq cümləsinin ədəbi dildən fərqlənən struktura malik tiplərinə təsadüf olunur.

5. Səbəb-məqsəd budaq cümləsi. Şahbuz şivələrində də Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində olduğu kimi səbəb-məqsəd budaq cümləsi digər budaq cümlələrə nisbətən geniş işlənməkdədir. Şahbuz şivələrində səbəb-nəticə budaq cümləsi baş cümləyə kin, k1, ku, kü, üçüncün, ona görə kin, yana, onnan ötrü, onnan ötərin kin və s. bağlanır. -*Göbəlax' b1 il ona görə çoxdu ku, yaz yağıntılı keçir* (Keç.). -*Səhər südü saxlamışam kin, qatıx çalam* (Ab.). -*Yapağı yunu onnan ötürün ayırmıram kin, qıza döşəx' salam* (Mah.). -*Kişi malları onnan yana satdı kin, böyüx' gədiyə maşın ala* (Nur.).

Şahbuz şivələrində bəzən səbəb-məqsəd budaq cümləsi baş cümləyə bağlayıcısız bağlanır. -*Günün saqqaması artır, hamı gölgə axdarır* (Mər.). -*Naxırı düzdağa töx'dülər, duz verməyə* (Biç.). -*Aftobuz siqnalıyır, gedənnər gəlsinnər* (Q.Q.).

6. Şərt budaq cümləsi Şahbuz şivələrində çox işlənən budaq cümlələrdən biridir. Şivədə şərt budaq cümləsinin sintetik tipi daha geniş işlənməkdədir. Bu tip budaq cümlə baş cümləyə -sa, -sə şərt şəkilçisi ilə bağlanır. -*Xəmir yaxçı acımasa, qalının içi liğirs olar* (Kol.). -*Şeh düşməsə, tapıl qoymax olmaz* (Nur.). -*Yola körpü salmasax, söhbət etməsəx', biz getdix'cən yol uzanacax* (Bad.). -*Qulax gündə təzə bir söz eşitməsə, də:llər kin, kar olar* (Mah.). -*Biranın babatcana yolu irzi olsa, yaxçı yurd yeridi* (Şah.k.). -*Sürünün qabağın kəssəx', b1 kölgədə kürnəş bağlar, biz də dinc imizi alarix* (G.Q.).

Şahbuz şivələrində bu tip cümlələrdə bəzən şərt şəkilçisinin atılaraq işlənməsinə də təsadüf edilir. -*Damın atmaların atax, carçısını döşəməx' bir əvnəlix' işdi* (Keç.). -*Sac' asmısan, gətrim, bir qavırım qavırqa mən də* (Şah.k.). -*Bir qolarxı suyu gələ, biranı cənnət eli yərəm* (Kül.).

Dialekt və şivələrimizin əksəriyyətində (67, 322; 1, 192; 43, 177 və s.) olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də şərt budaq cümləsi əgər bağlayıcısı ilə də işlənir.

Əgər bağlayıcısı Şahbuz şivələrində əyəm, əyəmnəri, əgərrəri, əgərrərisi fonetik variantlarda müşahidə olunur. Bu bağlayıcı şərt budaq cümləsinin həm əvvəlində, həm də sonunda işləyə bilər. -*Əyəm öz ayıbını bilsə, özgəsi haqqında danışmaz adam* (Nur.). -*Əgərrəri ocax yammasa, tüsgü çıxmaz - də:nnər nahax deməyib, bala* (Biç.). -*Əgərrərisi işdi, ex'ana, mənnən xəbər alan olsa, nə görmüşəm, onu da də:rəm* (Tür.). -*Sürünü selavdan dərbədməsəydim əyəm, sel sürünü süpürtdəmişdi indi* (Keç.).

Qərb qrupu dialekt və şivələrində (2, 182) olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də şərt budaq cümləsi felin şərt şəkilindən başqa, həm də felin xəbər və arzu şəkilləri ilə də əmələ gəlir, formaləşə bilər. -*İkicə həfdə bina axşamnar bir avış arpa verəydin, həmi əti çox olardı, həmi də kin, özünü su kimin basardı* (G.Q.). -*Dənov suyunu verəydin ha, arpanın biri atdişi boyda olardı* (Səl.). -*Aramızda qonşulux haqqı olmiyaydı, mən bilərdim ona neyniyərdim, əmə qonşuluxdan keçəmmədim* (Ay.). -*Birani cənnətə döndərrəm, sıyu ola* (Kül.).

7. Qarşılıq-güzəşt budaq cümləsi. Budaq cümlənin bu növü haqqında yazılır: “Qarşılıq-güzəşt budaq cümləsində ifadə olunan fikir ya baş cümlədəki fikrə qarşı qoyulur, ya da ona güzəştə gedir. Bu tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin xəbəri şərt şəkilçisi və da, də bağlayıcısı ilə işlənir və budaq cümlə həmin vasitələrlə baş cümləyə bağlanır”. Dialektoloji ədəbiyyatlarda qarşılıq-güzəşt budaq cümlələrinin ədəbi dildən fərqli xüsusiyyətləri belə göstərilir: “Ədəbi dildən fərqli olaraq dialekt və şivələrimizdə qarşılıq budaq cümləsindən sonra da, də və baş cümlədən əvvəl amma, lakin, ancaq bağlayıcıları çox vaxt olmur” (67, 322).

Şahbuz şivələrində qarşılıq-güzəşt budaq cümləsinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrindən fərqli olaraq (1, 192)

hər üç –analitik, sintetik və analitik-sintetik tipinə təsadüf olunur. -*Nə qədər tumarradım, sağmağa imkan vermədi* (Bad.).
-*O nə qədər uşaxlıq eləsə, mən ona baş qoşası də:ləm* (Mah.).
-*Qabağında diz çöx'sə, yalvarsa, günahınnan and işmişəm, geşmərəm* (Keç.).

Şahbuz şivələrində qarşılıq-güzəşt budaq cümlələrinin ədəbi dilimizdə işlənən tipləri də geniş şəkildə işlənəndir.

Ümumiyyətlə, budaq cümlələrin işlənməsində, onların strukturunun əmələ gəlməsində, həm qrammatik, həm semantik mənalarında Şahbuz şivələrində ədəbi dillə uyğunluq üstünlük təşkil etsə də digər dialekt və şivələrlə ortaqlıq və şivənin özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətlər də var.

NƏTİCƏ

Şahbuz şivələrindən müşahidə, canlı müsahibə, texniki vasitələrdən istifadə, sorğu anketindən istifadə edilərək toplanmış dialektoloji materialları tarixi-müqayisəli üsuldən istifadə edilərək kameral şəkildə linqvistik baxımdan fonetik və qrammatik (morfoloji və sintaktik) cəhətdən Azərbaycan dilinin tədqiq olunmuş digər dialekt və şivələrinin materialları, Azərbaycan dilinin yazılı abidələri, Azərbaycan klassiklərinin əsərləri, eləcə də türk dillərinin qədim yazılı nümunələri, dialekt və şivə materialları ilə müqayisə edilərək aşağıdakı nəticələr alındı:

Fonetika üzrə

1. Şahbuz şivələrində sait səslərin uzun, qısa və burun variantı var.

2. Sait səslərin variantlarının yaranması fonetik şəraitdən asılıdır: a) uzun saitlər sözdəki samit səslərin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir; b) qısa saitlər onu əhatə edən samitlərlə bağlıdır; c) burun saitləri ŋ (sağır nun) səsinin meydana çıxması nəticəsində əmələ gəlir;

3. Şahbuz şivələrində sait səslərin əvəzlənməsi nəticəsində dodaqlanma, damaqlanma; açıqlaşma, darlaşma; qalınlaşma, incələşmə fonetik hadisələri baş verir;

4. Şahbuz şivələrində diftonqlaşma hadisəsində digər dialekt və şivələrdən fərqli səciyyəvi xüsusiyyətə rast gəlmədiyimizdən işdə ondan bəhs etmədik;

5. Şahbuz şivələrində ədəbi dildə işlənməyən x', x, ŋ və u samitləri var;

6. Şahbuz şivələrində samitlərin əvəzlənməsi, yerdəyişməsi nəticəsində karlaşma və cingiltiləşmə hadisəsinə təsadüf edilir;

7. Şahbuz şivələrində fonetik hadisələrin zənginliyi də digər dialekt və şivələrdə olduğu kimidir;

8. Şahbuz şivələrində özünü göstərən fonetik fərqlər bu şivənin qərb qrupu dialekt və şivələri ilə yaxın olduğunu göstərir.

2. Morfologiya üzrə

1. Şahbuz şivələrinin morfoloji cəhətdən daxil olduğu cənub qrupu, o cümlədən Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri ilə uyğun cəhətləri olduğu kimi, qərb qrupu dialekt və şivələri ilə də uyğun gələn cəhətləri var;

2. Şahbuz şivələrində ədəbi dildə, digər dialekt və şivələrimizdə işlənməyən sadə isimlər var;

3. Şahbuz şivələrində isim düzəldən arxaik şəkilçilər işlənir;

4. Şahbuz şivələrində ədəbi dilimiz üçün qeyri-məhsuldar olan şəkilçi məhsuldar leksik şəkilçi kimi söz yaradıcılığında fəaliyyət göstərir;

5. Cənub qrupu şivələrində bəzən şəkilçilər iki variantda işlənir, lakin Şahbuz şivələrində ədəbi dildə olduğu kimi işlənir;

6. Saitlə bitən isimlərin ismin təsirlik halında –yı (-yi, -yu, -yü) şəkilçisi ilə işlənməsinə Şahbuz şivələrində təsadüf etmədik;

7. Felin indiki zamanının –ıy, -iy, -i, -i, -y şəkilçiləri ilə ifadəsinə çox nadir hallarda rast gəlmək olar;

8. II şəxsin tək və cəmində mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlər yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarında qalın saitli şəkilçi qəbil edir və qalınlaşma η səsini və burun saitini əmələ gətirir;

9. Xəbərlilik kateqoriyasının inkarı Şahbuz şivələrində də:1 <deyil> sözünün sözlərə qoşulması ilə əmələ gəlir;

10. Şahbuz şivələrində ədəbi dildə olmayan sadə sifətlər işlənir;

11. Sifət düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilərə təsadüf olunur;

12. Sifətin müqayisə dərəcəsinin arxaik forması işlədilir;

13. Əvəzlilərdə ədəbi dillə uyğun gəlməyən cəhətlər özünü göstərir;

14. Şahbuz şivələrində məsdərlər –lix, -lix', -lux şəkilçilərinin artırılması ilə işlədilir. Məs.: işməx'lix', yamməxlix, güdməx'lix' və s.;

15. Keçmiş zaman şəkilçisi bəzən –ib-la yanaşı -ip formasında işlənir;

16. Kükü kənd şivəsində qeyri-qəti gələcək zaman –acax, -əcəx' –lə yanaşı –acix, -əcix' şəkilçiləri ilə də ifadə olunur;

17. Şahbuz şivələrində də felin əmr şəkilinin II şəxsin təkinin –ginən şəkilçisi ilə ifadəsinə rast gəlmək olur;

18. Felin qeyri-qəti gələcək zamanının inkarının ədəbi dildən fərqli ifadəsi (-man, -mən; -mar, -mər) müşahidə olunur;

19. Fel şəkillərinin hekayətinin əlaməti idi –nin müstəqil yox, zaman şəkilçisi ilə şəxs şəkilçisinin arasında işlənməsi özünü göstərir;

20. Şahbuz şivələrində ədəbi dilimizdə işlənməyən sadə zərflər işlənir;

21. Burada düzəltmə və mürəkkəb zərflər də var ki, ədəbi dilimizdən fərqlənir;

22. Şahbuz şivələrində ədəbi dildə işlənməyən və ya ədəbi dildən fonetik cəhətdən fərqlənən köməkçi nitq hissələrinə təsadüf olunur.

3. Sintaksis üzrə

1. Şahbuz şivələrində ədəbi dillə müqayisədə sintaktik fərqlər fonetik və morfoloji fərqlərə nisbətən azlıq təşkil edir;

2. Şahbuz şivələrində monoloji nitq zamanı danışan vasitəsiz nitqə daha geniş yer verir;

3. Şahbuz şivələrində də cənub qrupu dialekt və şivələrində olduğu kimi sadə cümlələrdə çox zaman mübtəda iştirak etmir. Mübtəda özünü xəbərdə göstərir;

4. Şahbuz şivələrində idarə əlaqəsinin digər dialekt və şivələrə nisbətən pozulma hallarına az təsadüf edilir. Bununla

belə təsirlik hal əvəzinə yönlük, çıxışlıq hal əvəzinə təsirlik hal işlənir;

5. Şahbuz şivələrində işlənən dialektal sözlər söz birləşməsi əmələ gətirir;

6. III növ ismi birləşmələrdə bəzən II tərəf şəkilçisiz işlənir;

7. Şahbuz şivələrində təktərəfli birləşmələrdən geniş istifadə edilir;

8. Şahbuz şivələrində mürəkkəb ismi birləşmələr də işlənir;

9. Cümlə üzvlərinin ifadə vasitəsinə və quruluşuna görə Şahbuz şivələri ədəbi dilimizdən fərqlənmir;

10. Şahbuz şivələrinin özünə məxsus olan söz və söz birləşmələri cümlənin müxtəlif üzvü yerində işlənir;

11. Şahbuz şivələrində feli xəbərin ədəbi dildən fərqli bir sıra xüsusiyyətləri var;

12. Şahbuz şivələrində həmcins üzvlü cümlələrin bütün növlərinə təsadüf edilir, lakin xəbəri və tamamlığı həmcins olan cümlələr daha çox işlənir;

13. Şahbuz şivələrində ədəbi dildən fərqli olaraq cümlə üzvlərinin sırası dəyişir- yeni xəbər mübtədadan əvvəl, tamamlıq və zərflilər xəbərdən sonra işlənir;

14. Şahbuz şivələrində mürəkkəb cümlələr monoloji nitqdə işlənir;

15. Şahbuz şivələrində mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasındakı əlaqə ədəbi dillə müqayisədə nisbətən zəifdir;

16. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri əsasən bağlayıcısız işlənir. Tərəflər bir-biri ilə tabesizlik intonasiyası vasitəsi və məna əlaqələri ilə bağlanır;

17. Şahbuz şivələrində də tabeli mürəkkəb cümlədə baş və budaq cümlələr arasında tabe edən bağlayıcılar və tabeəddici intonasiya işlənir;

18. Şahbuz şivələrində budaq cümlə baş cümləyə analitik, sintetik və analitik-sintetik üsulla bağlanır;

19. Tabeli mürəkkəb cümlədə baş cümlə ilə budaq cümlələr arasında işlənən ki bağlayıcısı kin, kün, kun, kü formasında işlənir;

20. Şahbuz şivələrində budaq cümlənin bütün növlərinə təsadüf etmək olar. Lakin xəbər və tamamlıq budaq cümlələri daha çox işlənir;

21. Zərflik budaq cümlələrinin analitik, sintetik, analitik-sintetik tiplərinə də monoloji nitqdə rast gəlmək olur;

22. Şahbuz şivələrində müəkkəb quruluşlu mürəkkəb cümlələr də işlənir.

ƏLAVƏLƏR
Dialektoloji mətnlər
Çatı Məmməd

Bizim bı Qışdax dərəsində illap çoxdanna Məmməd addı bir kişi varmış. Uzunarax, arıx bir kişi olduğunna ona Çatı Məmməd də:rmışdər. Bı kişinin bir cürə də xəsi'yəti varımış bir söz desən, bir iş buyursan ağına batdı-batmadı, kefinə düşməsə inat bir damarı vardı, ona kin tüşdü vır boynunu onu eləməzmiş. Özü də tıntınımış. R əvəzinə q də:rmış. Qurut əvəzinə ququt də:ndə hammı gülərmiş. Genə bir günüsü kənd cahılları görür kün, bıdırana Çatı Məmmət gəlir. De:llər: "Sən öl yaxcı oldu. Çatı Məmmədi danışdırağın kefirmiz kökəlsin". Çatı Məmmət gəlir, ahıllar onnan hal-xoş eliyir. Biri de:r kin, a Məmməd əmı, nolar kin, bircə kərəm qurut də:sən. Oğlan nə qədən yavlarır, Çatı Məmmət tırtaşır, demir. Cahılların biri cibinnən pul çıxardıp de:r: "Çatı Məmmət bircə yol qurut desən, ma:t sənındı".

Çatı Məmmət ola:n üzünə bozarır: "Ə, mənən nə issiyirsən, nə ququt de:rəm, nə də mǎ:tı issiyirəm".

İndinin özündə də Qışdax dərəsində bı bir timsal olupdu. Birisi bir işə gōnjulu olmuyanda də:r: "Qardaş, bi:rsən nə var, Çatı Məmmət demiş, nə ququt de:rəm, nə də ma:tı issiyirəm".

Mamedov Cabbar Hüseyn oğlu
(74 yaşında, orta təhsilli),
Aşağı Qışlaq kəndi.

Xıdır Nəbi bayramı

Aşşağılarda xıdır də:llər, amancax bizim Kükü dərəsində dədə-babadan Xıdır Nəbi bayramı də:rix'. Bını kiççix' çilənin umbeşimci günüsü eləllər. Arvatdar təndir salallar. Sajda

yazdıx buğda qavırar, çətənə qavırar, sohra yazdıx buğda qavırqasınnan kırkırada qavıt çəkəllər, boylum o qavıdı ələllər nimçiyə, yadakin balaca məjmehiyə, qoyallar yükün üsdünə. Uşaxlara də:llər:

-Gecə Xıdır atnan gələcix' atının irəddi qavıdın içinə düşəcix', səhər bınnan sizə xəşil pişirəcəm. Xıdır axşamı kənd uşaxları lopa düzəldir, yandırardı. Əllərində lopa məhlələrdə dolaşa-dolaşa oxuyardı:

Xıdır gəlir hayınan,

Bir balaca dayınan.

Dayı batıp palçığa,

Çağırır hay-hayınan.

Xıdıra xıdır də:llər,

Qavırqasın yə:llər.

Xıdır Nəbi, Xıdır İlyas,

Bitdi çiçəx', oldu yaz.

Xıdır Nəbi bayramında hər əvdə gərəx' səhər xəşil pişirələr. Xıdır axşamı kürsünün üsdə qavırqa tökərdilər, tutqurusu tökərdilər, ərix' qurusu tökərdilər, iyde, alma qaxı, cəviz, məviz, kiminin nəyi var quru mer-meyvə tökərdilər kürsünün üssünə. Dört-dirəx'li əvlərdə qoşa-qanatdı kuflan asardılar, cahıllar kuflana minər, də:rdilər, görəx' kimin başı pərdiyə çatacax.

Ahıllar Xızır peyqənbərdən danışar, küzarannan danışar, söpətin çoxusu qışın nəcürə keşməyinnən, mal-heyvanın dərbəsinin yaza qədər çatıp-çatmamasınnan olardı.

Səfərov Şahhüseyn Rza oğlu
(85 yaşında, savadsız), Kükü
kəndi.

Naxırçı qızının koū:lu naxır əpbəyi¹ issər

Bəyoğlu bəy avdan əliboş qəyidirdi. Həfsələsi tükənmişdi, möggəm də susamışdı. Yolu bir kəndin bulağının başınnan tüşdü. Baxdı bir qız su doldurur. Atın cilavın bıraxdı, atı da susamışdı. Bəyoğlu bəy atdan tüşdü, əl-üzün yudu. Dübara sənəyin dolduran qıza baxdı, gördü gözəl, qəşşəx', göyçəx', yerri-yataxlı bir qızdı. Qızdan su issədi. Qız parçı doldurup ona verdi. Bəyoğlu bəy suyu işdi, ürəyində öz-özünə dedi: "Vallah, Allah-tala mənim qismətimə böyün bı qızı çıxardıp. Bını aparacam".

Oğlan ata mindi, qızı da tərkinə alıp imaratına gəldi. Əvləndi binnan boylum yaşadılar.

Amancax bəyoğlu bəy görür kün, bı qız heş yaxcı əməlləşmir. Günbəgün, günü-günnən irəli gəlməhdən geri gedir. Həkim, loğman gətizdirdi, baxıllar, deyillər, bının heş bir naxoşduğu zadı yoxdu. Bı xüfət eliyir. Günnərin birində bəyoğlu bəy əvə qəyidəndə nə görsə yaxcıdı? Baxır kin, naxırçı qızı əvin həyətinin hər buşqağına bir əppəx' qoyup, əli'nə bir ağaş götürüp, çiyinə bir həybə salıp oha-oha diyə-diyə ağacı yerə döyür, göyə qavziyır, gəlip əpbəx' qoyduğu yerə çatanda çağırır: "Ay Gülpəri xala, naxır əpbəyin gəkgə, gə inəyi apar, xalxın çəpərinə tüşər".

Bəyoğlu bəy barmağın tişdədi, dedi: Hə, deməx' naxırçı qızının koū:lu naxır əpbəyi issər.

Hümbətov Hüseyin Bürcəli oğlu
(83 yaşında, natamam orta təhsilli),
Güney Qışlaq kəndi.

¹Şahbuz şivələrində payızın son aylarında naxırçılar hər inəyə gündə bir çörək alırdılar. Həmin çörəyə "naxır əpbəyi" deyərmişlər.

bir də gəldi çölməyi çıxartdı, gözün birini, canım sâ: desin ikimcini ötürdü bədənə, genə çölməyə su töx'dü, qoydu təndirə.

Hə dəsdərən açılır, qaynənə çölməyi çıxarıp gətirir, çömçəni çölməyə salır, ha hərriyir çömçüyə ət adda şey toxunmur. Kiflət ha gözdüyür kin, indi başəyax gələr, qaynənə deyir.

Gəlin bını eşidip de:r: “Gəlin yedi, ha yedi, gəlin yazıx nə yedi. Cəmi cumlatanı iki bərələn, dörd tapbatup”.

İsmayılova Cənnət Hüseyn qızı
(79 yaşında, savadsız), Sələsüz kəndi.

Çoban, düyülü-düyülü

Çox varrı-karı bir galladın ərgən bir çobanı, ərrix' də bir qızı varmış. Çobannan qız səvişillər, çoban galladara elçi göndərir. Galladar arvadına deyir kin, arvad, nətə:r eliyəx', qızı çobana verməsəx' çıxıp qoyup gedəcəx'. Mən isdəmirəm onun getməyin. O gələnnən bəri bir qıdının burnu qanamıyıp, canavara qotur bir keçi vermiyip, qoş-təkəni gümrah saxlıyır, döl vədəsi dölçəx'dən çıxınır. İndi mən neyniyim, qızı verməyə heş göulum yoxdu. Kimə daşıram özün bilən yaxcıdı deyillər.

Arvad de:r kin, mən ona elə bir iş tafşıracam o başarmasın, şərti uduzsun, fikir eləmə. Galladar bına çox səvinir, de:r: “Arvad, nə başa:rsan elə, təkin çoban qızı almasın, özü də özgə yerə getməsin”.

Arvad çobanı çağırtdırır, de:r bəs sənən bir şərtim var, ona əməl eliyə bilsən qız sə:ndi, əməl eliyəmməsən yox.

Çoban de:r: “Nə şərtin var, de”.

Arvad gur bir ocax qalatdırır. Yekə qulplu qır qazanı südnən ağızbaağız doldurur, içinə düyü tökür, bir yekə qaşığı verir, de:r kin, bı süddü aşı elə pişirirsən, elə pişirirsən, süddən bir damcı qazanın qırax-bucağına daşıb-tökülməsin, tökülsə qızdan gözü: biryollux çəx', eləcənə pişirirsən qız sə:ndi.

Galladın qızı aquşqadan baxırdı, gördü anası çobana çömçə əvəzinə dədədəyuzduran veripdi. Oduki aquşqadan

səsdəndi: Çoban, qazan çömçəsiz olmaz! Çoban eşitcəh dedi: “Ay xanım, başına dönüm, qazan çömçəsiz olmaz axı, bınnan dədələrimiz ayranaşı yə:llər, sıvığərişdə yə:llər. De ma: bı qazana barabar çömçə versinnər”.

Arvad çömçəni çobana verdi, həkkəli-həkkəli dedi: “Di başdagınan pişirməyə”.

Qazan od vırdıxcan daşmağa başladı. Çoban süddü aşın üzünən südü götürüp savırır, qazan daşmağ ıssiyir. Genə qız aquşqadan səsdəndi: “Çoban, düyülü-düyülü”. Bı səfəm çoban qazanı dibdən qarışdırdı, düyülü-düyülü qaynar südü tez-tez savırdı, boylum, süddüaş arvad də:n təkın bişirdi, qızı aldı.

Quliyeva Ziba Qara qızı
(81 yaşında, savadsız), Külüs kəndi.

Tar basan

Babamın babası danışarmış kin, Bərşada düyü gətməyə getmişdix'. Satmalı matahımız nə vardı satdix, almalıımızı aldix. Qəyidirdix' üzü bəri. Gəldix' gün əyiləndə çatdix Şəki'yə. Gecəni qalmalı oldux. Atdarın yükünü aşdix, tapqırrarın boşaltdix. Qərəz xoş-beşdən sohra dəsdeşxan aşdılar, olannan yedix'. Sabahısı durdux genə çay-çörəx'.

Bir ata-bala da biznən yoldaş olmuşdular. Oğlan ərgən bir cavandı, ma: pıçıldadı kin, dədəmə deginən, bırdə bir qız görmüşəm, onu alsın ma:.

Dədəsinə də:n təkın kişi bir səvındı gəl görəsən. Əlqərəz qızı verdilər götürüp gəldix'. Payızın sonnarıydı Şəkiden çıxanda dədəm dedi: “Ərix'lidə hava qaralıp, borana düşməsəx' yaxcı”! De, canım kəhər, gözüm kəhər, ərix'linin ətəyində qar boran başladı, nə başladı. Bir qatar dəvəynən karvan da gəlirdi Naxçıvana. Dəvələri saldılar qabağa, boran doldurduğu bölgələrdə tar az qalırdı dəvə boyda olsun. Dəvələr qabaxda, biz də atdarnan onların dalıncax. De bir az qalmışdix Ərix'linin gədiyinə sarı, qabaxdakı dəvə yerimədi, kin yerimədi. Karvanbaşı dedi, a bala, axırdakı ikimci dəvəni gəti, sal qabağa.

Çavqına, borana baxmıyaraq hamını güldü dedilər, ay balam, bı dövə gücnən əyax üsdə durur, bınnan tarbasan olar? Karvanbaşı dedi: “O dövənin nənəsi tarbasandı”.

Gəti dövəni qabağa salantəkin, başdadı tarrarı yarıp, yol aşmağa. Bı heynidə gördüm təzəbəyi tər basdı, halı dəyişdi, dedim, “Sa: noldu”?

Dedi: “Mən qəyidirəm Şəkiyə”.

Dedim: “Nədən yana”?

Dedi: “Heş kəsə demə, orda ma: də:n oldu kin, bı qızın xala tərəfi əyağı surçaxdı, atalar deyp kin, xalası gəzən ağacı balası bıtax-bıtax gəzər”. Onnar o üzə, biz bı üzə ayrıldıx.

Adıgözəlov Qasım İldırım oğlu
(92 yaşlı, savadsız), Kolanı kəndi.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, 326 s.
2. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri: 2 cilddə, I c., Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1967, 283 s.
3. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1955, 264 s.
4. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşri, 1964, 480 s.
5. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti: 2 cilddə, I c. A-L, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999, 661 s.
6. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: Elm, 1975, 598 s.
7. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cilddə, I c., Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1966, 596 s.
8. Axundov A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi: Dərs vəsaiti. Bakı: ADU nəşri, 1973, 111 s.
9. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı: Maarif, 1973, 303 s.
10. Ağayev Ə.Q. Azərbaycan dilinin Cəlilabad rayonu şivələri: Fil. elm. nam... dis. Bakı, 1975, 246 s.
11. Behbudov S.M. Azərbaycan dilinin Zəngilan rayon şivələri: Fil. elm. nam... dis. Bakı, 1966, 407 s.
12. Behbudov S.M. Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti. Bakı: Nurlan, 2003, 206 s.
13. Behbudov S.M. Zəngilan rayonu şivələrində isim düzəldən şəkilçilər // Azərbaycan dilçiliyi məsələləri, 1967, s.176-189. .
14. Bağirov Q.Ə. Ermənistan SSR Sisiyan rayonu azəri şivələri: Fil. elm. nam... dis. Bakı, 1966, 326 s.
15. Binnətova G. Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələri. Bakı: Nurlan, 2007, 174 s.

16. Binnətova G. Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələri: Fil. elm. nam... dis. avtoref. Bakı, 2002, 28 s.
17. Cəfərzadə M. İmişli rayonu şivələrində saitlər // Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1969, № 1, s.80-83.
18. Cəfərli Əli (Əli Kamil oğlu Cəfərov). Azərbaycan dilinin Qazax dialekti: Fil. elm. nam... dis. Bakı, 1961, 444 s.
19. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1984, 308 s.
20. Dəmirçizadə Ə.M. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. Bakı: API nəşr., 1959, 162 s.
21. Dialektologiyadan çalışmaları. Fonetika və leksika / Tərtib edəni B. Əhmədov, Bakı: ADPI nəşri, 1977, 40 s.
22. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 354 s.
23. Əliyev Ə.İ. Ermənistan SSR Meğri rayonu Azərbaycan dili şivələrinin bəzi leksik xüsusiyyətləri haqqında // S. M. Kirov adına ADU-nun "Elmi əsərləri". Dil və ədəbiyyat seriyası, 1967, № 3, s.59-67.
24. Əliyev Ə. İ. Ermənistan SSR Meğri rayonu Azəri şivələrinin bəzi fonetik xüsusiyyətləri // Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1969, № 1, s.71-78.
25. Əliyev Ə. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri. Bakı: Elm, 2003, 589 s.
26. Hacıyev T. İ. Cəbrayıl şivələrinin fonetikasi // ADU-nun Elmi əsərləri, 1960, № 5, s.3-16.
27. Hacıyev T. İ. Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsi. Fil. elm. nam... dis. Bakı, 1961.
28. Həsənov A. Azərbaycan dilinin Nüvədi (Zəngəzur) şivəsinin fonetik xüsusiyyətləri // ADU-nun "Elmi əsərləri", 1959, № 3, s.17-31.
29. Hüseynov A. Azərbaycan dialektologiyası: Dərs vəsaiti. Bakı: API nəşri, 1979, 90 s.

30. Hüseynov Ə. A. Azərbaycan SSR Qazax rayonu şivələrinin leksikası. Fil. elm. nam... dis. Bakı, 1975.
31. Həsənov İ. Gəncə dialektinin leksikası. Fil. elm. nam... dis. Bakı, 1974, 194 s.
32. Həmzəyev T. Ordubad rayonu şivələrinin fonetik xüsusiyyətləri // Azərb. SSR EA-nın xəbərləri, 1953, № 7, s.99-112.
33. Həmzəyev T. B. Ordubad dialektinin leksikası haqqında // Azərb. SSR EA Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 1958, № 2, s.53-69.
34. Həmzəyev T. B. Ağstafa şivələrinin bəzi leksik xüsusiyyətləri // Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 1962, № 9, s.33-35.
35. Həmzəyev T. B. Ordubad dialekti. Fil. elm. nam... dis. Bakı, 1959, 506 s.
36. Həmzəyev T. B. Ordubad dialektinin morfolojiyasına aid bəzi qeydlər // ADU –nun Elmi əsərləri, 1958, № 4, s.107-126.
37. Xasıyev Z. Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin qərb qrupunda heyvandarlıq terminləri. Fil. elm. nam... dis. Bakı, 1976, 141 s.
38. Xasıyev Z. Heyvandarlıq və əkinçilik terminləri lüğəti (Gəncəbasar materialları əsasında). Bakı: Nurlan, 2000, 87 s.
39. Xasıyev Z. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin qərb qrupunda heyvandarlıq terminləri. Bakı: Nurlan, 2004, 146 s.
40. İraq –türkman ləhcəsi. Bakı: Elm, 2004, 422 s.
41. İbrahimov B. İ. Mərəzə rayonu şivələri. Fil. elm. nam... dis. Bakı, 1949, 403 s., 5 xəritə.
42. İslamov M. Türk dillərində əvəzliliklər (Azərbaycan dilinin dialekt materialları əsasında). Bakı: Elm, 1986, 204 s.
43. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1968, 276 s.
44. Kərimov Ş. Ermənistan SSR Krasnoselo və İcevan rayonu şivələrində köməkçi nitq hissələri // Azərbaycan SSR EA

Xəbərləri. Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət seriyası, 1971, № 3, s.63-67.

45. Kərimov Ş. Azərbaycan dilinin Çənbərək və Karvansaray şivələri. Bakı: Nurlan, 2004, 362 s.

46. Kazımov Q. Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Ünsiyyət, 2000, 494 s.

47. Kaşğari M. Divani-lügət-it türk: 4 cilddə, I c., Bakı: Ozan, 2006. 512 s.

48. Qəhrəmanov C. Nəsimi divanının leksikası. Bakı: Elm, 1970, 568 s.

49. Quliyev Ə. Şahbuz şivələrində işlənən toxuculuq terminləri // "Elmi əsərlər". Azərbaycan SSR Ali və Orta ixtisas təhsili nazirliyi. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1979, № 2, s.47-54.

50. Quliyev Ə. A. Orxon-Yenisey abidələrinin dilində felin təsriflənməyən formaları (Azərbaycan dili ilə müqayisədə). Bakı, 1997, 95 s.

51. Məmmədov İ. M. Qaryakin şivələrinin fonetik xüsusiyyətləri // Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri, 1957, № 6, s.171-199.

52. Məmmədov İ. M. Qaryakin şivələrinin leksik xüsusiyyətləri // S. M. Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri, 1957, № 6, s.119-132.

53. Məmmədov N., Tahirov İ. Dialekt leksikasında alınma sözlər (Şərqi qrupu dialekt və şivələrinin materialları üzrə). Bakı: Nurlan, 2004, 136 s.

54. Məmmədli M. Ə. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları. Bakı: Elm, 2003, 264 s.

55. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 372 s.

56. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. 2-ci nəşri. Bakı: ADU nəşri, 1990, 376 s.

57. Mirzəyev E. Azərbaycan dilinin Lənkəran və Astara şivələrinin terminoloji leksikası: Fil. elm. nam... dis. Bakı, 2008, 23 s.

58. Mursaqliyev V. R. Azərbaycan sovet romanlarında dialektizmələr (1930-1969): Fil. elm. nam... dis. Bakı, 1969, 282 s.
59. Rüstəmov R. Ə. Quba dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1961, 281 s..
60. Rüstəmov R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşri, 1965, 320 s.
61. Ramazanov K. T. Azərbaycan dilinin Salyan dialekti: Fil. elm. nam... dis. Bakı, 1955, 475 s.
62. Ramazanov K. T. "Mal" şəkilçisinin etimologiyası // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət seriyası, 1971, № 3,
63. Ramazanov K. Morfologiya//Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1955.
64. Sadıqov B. T. Azərbaycan dilinin Gədəbəy şivələri: Fil. elm. nam... dis. Bakı, 1963, 370 s.
65. Süleymanov R. Ordubad və Culfa rayonları şivələrinin leksik xüsusiyyətləri // Ədəbiyyat və dil institutunun əsərləri, 1953, V cild, s.130-141.
66. Şirəliyev M. Şahbuz şivələrinin fonetikasi // Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, 1957, VIII cild, s.5-26.
67. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. II nəşri. Bakı: Maarif, 1967, 421 s.
68. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, 424 s..
69. Şirəliyev M. Naxçıvan dialekti (ümumi nəzər) // Azərb. SSR EA Xəbərləri, 1949, № 5, s.76-92.
70. Şirəliyev M. Bakı dialekti. II çapı. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1957, 226 s.
71. Vəliyev A. H. Azərbaycan dialektologiyasına aid materiallar (Göyçay keçid şivələrinin leksikası). Bakı: ADU nəşri, 1960, 120 s.
72. Vəliyev A. H. Azərbaycan dialektlərinin keçid şivələri. Bakı: Elm, 2005, 335 s.

73. Vəliyeva G. Q. Şərqi Abşeron şivələrinin leksikası. Bakı: Elm, 2001, 167 s.

74. Zeynalov F., Əzizov E. Arpaçay kəndlərinin şivələri. Birinci məqalə // Azərb. SSR Ali və Orta ixtisas təh. Naz-nin Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1977, № 6.

Bədii ədəbiyyat

75. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası: 3 cildə, I c., Bakı: Elm, 1981, 384 s.

76. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası: 3 cildə, III c., Bakı: Elm, 1988, 550 s.

77. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri. II c. Bakı: Azərb. Dövlət nəşriyyatı, 1988, 386 s.

78. Fədai. Bəxtiyarnamə. Bakı: Şərq-qərb, 2004, 168 s.

79. Həbib. Şeirlər. Bakı: Yazıçı, 1980, 65 s.

80. Xətayi. Əsərləri. II cild. Bakı: Azərb. Dövlət nəşriyyatı, 1976, 198 s.

81. Xətayi Ş. İ. Sazım. Qoşmalar, bayatılar, qəzəllər. Bakı: Gənclik, 1973, 118 s.

82. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Azərb. Dövlət nəşriyyatı, 1962, 176 s.

83. Kitabı-Dədə Qorqud / Tərtib edənləri F. Zeynalov, S. Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.

84. Nəsimi İ. Məndə sığar iki cahən. Bakı: Gənclik, 1973, 275 s.

85. Şəhriyar M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya press, 2005, 480 s.

Türk dilində ədəbiyyat

86. Buran A., İlhan N. Elazığ yöresi söz varlığı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008, 234 s.

87. Ergin M. Dede Korkut Kitabı. İndeks-qramer. Ankara, 1963, c. 2.

88. Emet E. Doğu Türkistan Uygur ağızları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008, 519 s.

89. Ercilasun A. B. Kars ili ağızları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2002, 386 s.
90. Gülensoy T., Quliyev Ə. A., Küçüker P. Nahçıvan ağzı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009, 733 s.
91. Kalay E. Edime ili ağızları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998, 268 s.
92. Olcay S., Ercilasun A.B., Aslan E. Arpaçay köylerinden derlemeler. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1988, 398 s.

Rus dilində ədəbiyyat

93. Ашмарин Н. И. Общий обзор народных тюркских говоров гор. Нухи. Баку: Издание об-ва обследования и изучения Азербайджана, 1926, 83 с.
94. Баскаков Н. А. Тюркские языки. М.: Изд-во вост. лит., 1960, 248 с.
95. Багиров Г. А. Говоры Азербайджанского языка Сисианского района Армянской ССР: Автореф. дис. канд. филолог. наук. Баку, 1966, 27 с.
96. Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. Т. II. М.: АН СССР. Ин-т языкознания, 1952, 542 с.
97. Гусейнов А. А. Говоры Варташенского района: Автореф. дис. канд. филолог. наук. М., 1952, 25 с.
98. Грамматика современного башкирского литературного языка. М.: Наука, 1981, 495 с.
99. Гаджиева Н. З. Тюркоязычные ареалы Кавказа. М.: Наука, 1979, 204 с.
100. Гулиев А. М. Лексика Шахбузских говоров Азербайджанского языка: Автореф. дис. канд. филолог. наук. Баку, 1984, 18 с.
101. Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. М. - Л.: АН СССР. Ин-т языка и мышления им. Н. Я. Марра, 1948, 276 с.
102. Дыренкова Н. П. Грамматика ойротского языка. М.-Л., 1940, 303 с.

103. Древнетюркский словарь. Л., 1969, 676 с.
104. Исхаков Ф. Г. Характеристика отдельных гласных современных тюркских языков // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, 1956, II ч., М.,.
105. Исхаков Ф. Г. Имя прилагательное // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, 1956.ч. II, М.,
106. Кулиев И. К. Агджабединские говоры Азербайджанского языка: Автореф. дис. канд. филолог. наук. Баку, 1977, 33 с.
107. Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л.: Изд.-во АН ССР, 1960, 446 с.
108. Кононов А. Н. Грамматика турецкого языка. М.-Л., 1941, 312 с.
109. Киргизско-русский словарь (Кыргызча-орусча создук.). М., 1965, 973 с.
110. Моллазаде С. М. Говоры Кахского района Азерб. ССР: Автореф. дис. канд. филолог. наук. Баку, 1966, 27 с.
111. Малов С. Е. Уйгурский язык. Хамийское наречие. М., 1954, 203 с.
112. Малов С. Е. Памятники древнетюркских письменностей. М.-Л., 1951, 451 с.
113. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.-Л.: Из-во АН СССР, 1959, 111с.
114. Мусаев К. М. Грамматика караимского языка (фонетика и морфология). М.: Наука, 1964, 344 с.
115. Махмутова Л. П. Опыт исследования тюркских диалектов. Мишарский диалект татарского языка. М.: Наука, 1978, 270 с.
116. Мамедов М. А. Тебризский диалект Азербайджанского языка: Автореф. дис. канд. филолог. наук. Баку, 1989, 26 с.

117. Пашаев Г. М. Фонетика керкукского диалекта: Автореф. дис. канд. филолог. наук. Баку, 1969, 24 с.
118. Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. Пер. А. А. Юлдашева. М.: Изд-во иностранной литературы, 1955, 221 с.
119. Русско-узбекский словарь. Ташкент, 1972, 590 с.
120. Русско-тувинский словарь. М., 1953, 708 с.
121. Русско-чувашский словарь. Чебоксары, 1999, 136 с.
122. Русско-турецкий словарь. М., 1972, 1028 с.
123. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Фонетика. М.: Наука, 1984, 484 с.
124. Современный татарский язык. Лексикология, фонетика, морфология. М.: Наука, 1981.
125. Турецко-русский словарь. М., 1977, 966 с.
126. Уйгурско-русский словарь / Сост. Э. Н. Наджип, М.: Искусство, 1968, 223 с.
127. Ширалиев М. Ш. Диалекты и говоры Азербайджанского языка. Баку: Елм, 1983, 196 с.
128. Щербак А. М. О тюркском вокализме. Тюркологические исследования. М.-Л.: Из-во АН СССР, 1963, с. 24-40.

İXTİSARLARIN SİYAHISI

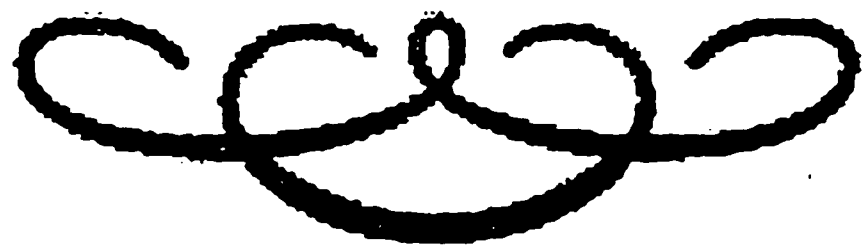
- Ab. – Ağbulaq
A.Q. – Aşağı Qışlaq
A. – Ayrinc
Bad. k. – Badamlı kənd
Bad. q. – Badamlı qəsəbə
Biç. – Biçənək
B. k. – bütün kəndlərdə
Day. – Daylaqlı
Ə. k. – əksər kəndlərdə
Gö. – Gömür
G. Q. – Güney Qışlaq
Ko. – Kiçikoba
Keç. – Keçili
Kol. – Kolanı
Kük. – Kükü
Kül. – Külüs
Qb. – Qarababa
Q. Q. – Qızıl Qışlaq
Mah. – Mahmudoba
Məz. – Məzrə
Mər. – Mərəlik
Nur. – Nursu
Səl. – Sələsüz
Şad. – Şada
Şah. k. – Şahbuzkənd
Şah. ş. – Şahbuz şəhəri
Tür. – Türkeş
Y. Q. – Yuxarı Qışlaq
Z. – Zırmel
Zər. – Zərnətün

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ.....	3
GİRİŞ	6
I FƏSİL. Şahbuz şivələrinin fonetikasi.....	10
II FƏSİL. Şahbuz şivələrinin morfologiyası.....	71
III FƏSİL. Şahbuz şivələrinin sintaksisi.....	127
Nəticə.....	166
Əlavələr.....	171
İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....	178
İxtisarlara siyahısı.....	187

NURAY ƏLİYEVƏ

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN
ŞAHBUZ ŞİVƏLƏRİ**

**«Elm və Təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ**

Kompüter dizayneri: Zahid Məmmədov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

**Yığılmağa verilmiş 25.04.2012.
Çapa imzalanmış 08.05.2012.
Şerti çap vərəqi 12 Sifariş № 98.
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 300.**

**Kitab «Elm və Təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib çap olunmuşdur.**

E-mail: elm_ve_tehsil@box.az

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.